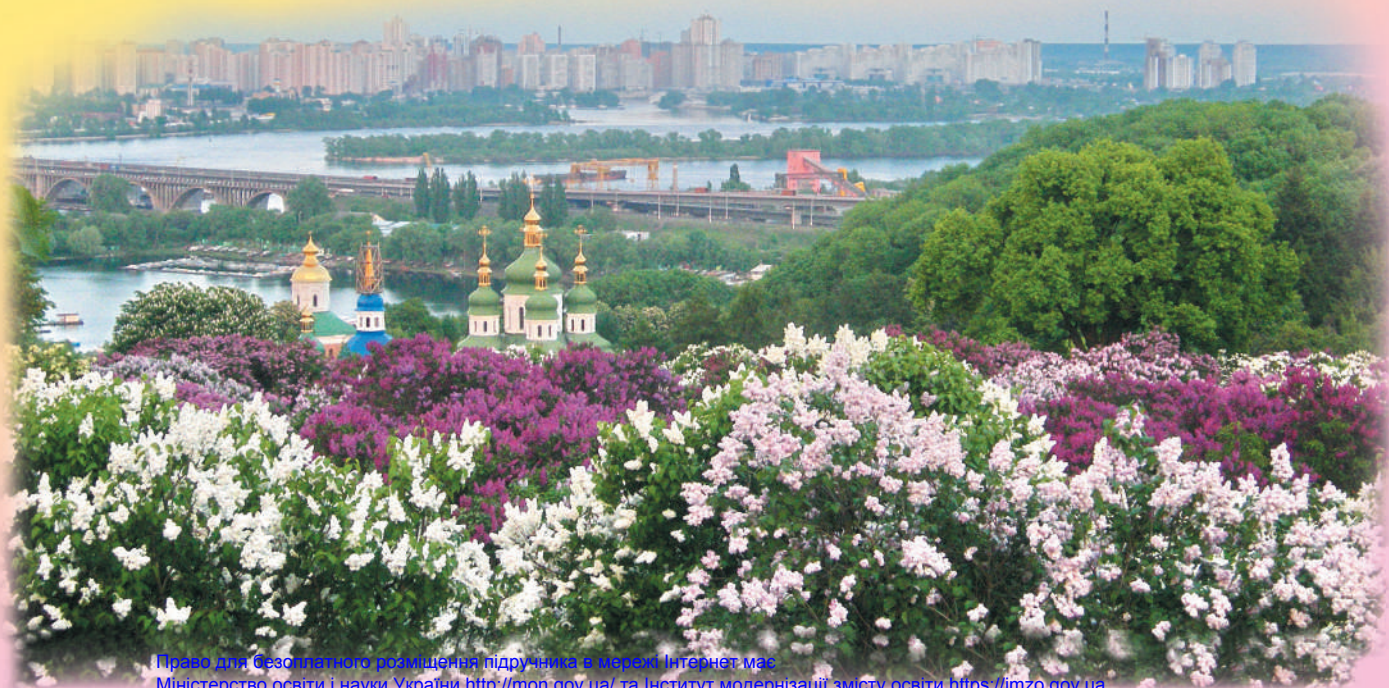

С. Я. ЄРМОЛЕНКО, В. Т. СИЧОВА

Українська мова 5

5 С. Я. ЄРМОЛЕНКО, В. Т. СИЧОВА УКРАЇНСЬКА МОВА 2018

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ

Фонетика	В	звуки мови
Графіка		знаки письма
Орфоепія	И	правила вимови
Орфографія		правопис, систему правил написання слів
Лексикологія	В	словниковий склад мови
Фразеологія		лексичне значення фразеологізмів (стійких сполучень слів)
Лексикографія	Ч	правила укладання словників
Будова слова		частини, з яких складається слово
Словотвір	А	способи творення слів
Граматика		морфологію та синтаксис
Морфологія	Є	частини мови
Синтаксис		будову словосполучень і речень
Пунктуація	Є	правила вживання розділових знаків
Стилістика		особливості мовних стилів

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА

Звуки вимовляємо і чуємо	Букви бачимо і пишемо
38	33
голосні 6	голосні 10
приголосні 32	приголосні 22
	м'який знак

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ґе)	(де)	(е)	(є)	(же)	(зе)	(и)	(і)	(ї)
Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	
(йот)	(ка)	(ел)	(ем)	(ен)	(о)	(пе)	(ер)	(ес)	(те)	(у)	(еф)	
Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ьь	Юю	Яя					
(ха)	(це)	(че)	(ша)	(ща)	(м'який знак)	(ю)	(я)					

ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Фонетична транскрипція

[полта́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої букви; букви, що позначають звуки, між собою не з'єднуються
[ч ^е рка́си] [жи ^е то́ми ^е р]	скісна риска над голосним позначає наголос; маленька буква вгорі праворуч вказує, до якого звука наближається вимова
[луц'к]	скісна риска вгорі після приголосного позначає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед і, ю, я
[запор'іж':а]	[:] передає подовжений звук
[дзі́га]	[~] дужка над дж, дз означає, що ці букви позначають один звук

Орфограми

Назва орфограми	Написання
Частка не	<i>не боятись, небезпека, непомітно</i>
Апостроф	<i>п'ять, пів'яблука, свято</i>
Подвоєні приголосні	<i>беззахисний, віддати, туманно</i>
Ненаголошені е, и в коренях слів	<i>грудень, весело, зима</i>
Букви о, а , що позначають ненаголошені голосні	<i>багатий, гончар</i>
Префікси роз-, без-	<i>розваги, безкрайї, розписатися</i>
М'який знак (ь)	<i>місяць, близький, менше</i>
Перенос слова	<i>олі-вець, сум-ний</i>

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

Підручник для закладів загальної середньої освіти
Видання друге, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2018

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)
Є74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.01.2018 № 22)

Видано за кошти державного бюджету. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

	— «Пригадаймо!»		— «Усміхнімось!»
	— «Запам'ятаймо!»		— «Робота в парах»
	— «Це цікаво!»		— «Працюємо в групах»
	— «Повторюємо орфографію»		

Єрмоленко С. Я.

Є74 Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. — Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. — К. : Грамота, 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-349-668-9

Підручник містить навчальний матеріал, який відповідає вимогам Державного стандарту, концепції Нової української школи та чинній програмі з української мови. Це відомості про словосполучення та речення, звукову й графічну будову слова, інформація про лексикологію, словники, а також зв'язне мовлення. Різноманітність рубрик і відповідних вправ орієнтують учнів на вироблення навичок логічного мислення, відчуття стилю, сприяють формуванню предметних і ключових компетентностей.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ISBN 978-966-349-668-9

© Єрмоленко С. Я.,
Сичова В. Т., 2017
© Видавництво «Грамота», 2017

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Шановні н'ятикласники!

Цього року ви продовжите вивчати українську мову. Вона супроводжує людину протягом усього життя. Тому сміливо мандруйте сторінками підручника.

Розділ **«Лексикологія»** розкаже вам про значення слів, їх походження, про близькі й протилежні за значенням слова — синоніми й антоніми, а також ознайомить з паронімами й омонімами. Про будову слова (префікс, корінь, суфікс, закінчення) і зв'язок її з орфографією ви дізнаєтеся з розділу **«Будова слова. Орфографія»**. Про звуки української мови, відтворення їх на письмі, правильне наголошування й написання слів ідеться в розділі **«Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»**. Відомості про слова, словосполучення та речення, розділові знаки в них ви засвоїте з розділу **«Відомості із синтаксису та пунктуації»**.

Завдання допоможуть вам розвивати творчі здібності, вміння працювати з текстом, словниками, інформаційно-цифровими ресурсами, удосконалювати навички комунікації, лідерства й партнерства.

Кожний розділ закінчується підсумковими таблицями, схемами, а також завданнями для самоперевірки.

Підручник містить цікаві рубрики з відповідними позначками. «Пригадаймо!» — це відновлення в пам'яті вже відомого. «Запам'ятаймо!» означає, що цей матеріал — основний.

Біля вправ, які ви виконуватимете разом з однокласниками, є позначки «Працюємо в групах», «Робота в парах».

Ваші знання про українську мову розширять рубрики «Це цікаво!», «Вчимося культури мови», «І пензлем, і словом», «Добірні зерна мови».

Вам допомагатимуть і короткі словники. Користуючись ними, ви ознайомитеся з особливостями побудови словників.

Ще ви неодмінно помітите, що в нашій з вами розмові беруть участь і малюнки. Вони нагадають вам про вічні цінності в житті: любов до матері, рідної землі — України, турботу про природу, шанобливе ставлення до народних звичаїв, традицій — про все, що єднає вас з великою українською родиною.

З підручника ви дізнаєтеся, що цінують і шанують українці, а також про те, які риси характеру потрібно виховувати в собі, щоб бути культурною та освіченою людиною.

Бажаємо вам цікавого й успішного навчання!

Автори

ВСТУП

§ 1 Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова — державна мова України

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Українці називають маленьку дитину, яка не вміє говорити, «немовлям». І хоча немовлята «не мовлять», вони розрізняють звуки, упізнають голос мами. Діти більше люблять ніжний людський голос, аніж тишу чи незнайомий шум. Мати співає дитині колискову: «Ходить сон коло вікон, а **дрімота** коло **плота**...» Дитина ще не скоро вимовить ці слова, але в її пам'ять уже ввійшли своїм неповторним звучанням «сон» і «дрімота», «кіт-воркіт» і «тепла хата».

Мама співає «Тихий вечір...» Прилітають і сідають на **бильце** колиски гулі-голуби. Вони воркують — теж розмовляють із дитиною. Так із маминою піснею приходиться у світ дитини Слово.

2. Про що йдеться в тексті? Зробіть висновок щодо значення мови в житті людини.
3. Поясніть значення виділених слів, використовуючи тлумачний словник, інтернет-джерела тощо.

2. Прочитайте висловлювання про мову. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*).

2. Мову чудову, глибинне й пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову й наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати й відшліфувувати до блиску, до гостроти разючої (*П. Тичина*).

3. Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі (*І. Цюпа*).

2. Як автори висловлювань ставляться до української мови? У чому це виявляється?

1. Прочитайте вірш.

Вивчайте мову українську —
Дзвінкоголосу, ніжну, чарівну,
Прекрасну, милу і чудову,
Як материнську пісню колискову.

А. Каніщенко

2. Випишіть за зразком епітети (образні означення) до слова *мова*. Доповніть їх двома-трьома власними образними означеннями.

Зразок. Мова (*яка?*) дзвінкоголоса,

1. Прочитайте виразно вірш. Яку думку висловлено в цьому творі?

Буква до букви — слово вродилосьь,
Заусміхалось, заколосилосьь;
Серце зраділо слову, як брату,
Слово — це щастя, слово — це свято.
Вчімося, друзі, слово любити.
Слово до слова — й думка сповита.
Люди без думки — птиці безкрилі,
З думкою люди мудрі й щасливі.

Л. Чернецька

2. Як ви розумієте вислів «Люди без думки — птиці безкрилі»? Як мова допомагає виражати думки та почуття?

1. Спишіть прислів'я та приказки, уставляючи потрібні слова з довідки.

1. Слово — не ... , як вилетить, то вже не спіймаєш. 2. Від гарних слів ... не облізе. 3. Слів не розкидаєш, добру ... маєш. 4. Хто говорить — ... , хто слухає — жне. 5. Не заживає ... від лихого слова. 6. Слово без ... нічого не варте. 7. Мудре слово в ... вагоме.

Довідка: громада, сіяти, рана, горобець, слава, язик, діло.

2. Чого навчають ці прислів'я та приказки? Чому мова є найкращим засобом спілкування? Які ще засоби спілкування між людьми вам відомі?

Усміхнімось!

- Не вірю я приказкам.
- Чому?
- Приказка каже, що мовчання — золото. Я мовчав на уроці, а вчитель мені 12 балів не поставив.

1. Прочитайте уривок з Конституції України. Випишіть незрозумілі слова.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України...

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

2. З'ясуйте значення виписаних слів.
3. Як ви розумієте поняття «рідна мова», «державна мова»? Чому в Україні державною мовою є українська?
4. Як мають ставитися до державної мови громадяни України, для яких державна мова не є рідною?

1. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку.

Як сонця безсмертного коло,
що кресить у небі путі,
любіть свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.

Ми з нею відомі усюди,
усе в ній, що треба нам, є,

а хто свою мову забуде,
той серце забуде своє.

Вона, як зоря пурпурова,
що сяє з небесних висот,
і там, де звучить рідна мова,
живе український народ.

В. Сосюра

2. Які ще мови ви вивчаєте? Яка роль кожної з них у житті людини?
3. Складіть міні-розповідь на тему «Що потрібно робити, щоб українська мова звучала, розвивалася й збагачувалася?».

1. Поміркуйте над змістом пісенних рядків.

Якого ж ми будемо племені-роду,
Якщо буде в устах наша мова згасать?

А. Демиденко

2. Підготуйте твір-роздум на тему «Чому я розмовляю українською мовою?».

9 Користуючись інформацією з малюнка-схеми, розкажіть про мову та її значення в житті людини й суспільства.

Повторюємо орфографію

10 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Спишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Абр(е, и)кос, ап(и, е)льсин, бабус(ья, я), б(дж, ж)ола, будь/ласка, у/веч(е, о)рі, вулиц(а, я), фу(д, т)бол.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Ім'я, завдання, килим, новий, ноутбук, ознака.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2 Усні й письмові висловлювання. Аудіювання, читання, говоріння, письмо

Пригадаймо!

Людину з-поміж усього живого вирізняє вміння мислити та спілкуватися.

Мова — це наша щоденна, життєво необхідна діяльність.

1. Доберіть синоніми до дієслів *говорити, мовити*.

2. Закінчіть речення.

Мова для мене — це

1. Прочитайте текст.

Читаємо книжку, слухаємо розповідь учителя, пишемо переказ або листа другу, розмовляємо з батьками. Це все — наша мовна діяльність, усне та письмове спілкування. Мовити, говорити, промовляти, висловлюватися, міркувати... Є багато слів, які передають зміст мовної діяльності.

Про людину, яка майстерно володіє словом, переконливо передає свої думки, кажемо, що в неї гарна, мелодійна мова, яку можна порівняти з приємною музикою. З такою людиною хочеться говорити й говорити, бо розмова з нею збагачує інформацією, емоціями.

2. Доберіть прикметники, що характеризують мову людини.

Пригадаймо!

Ви слухаєте й розумієте пояснення вчителя, аудіозапис народної казки, пісні, художнього твору. Ця мовна діяльність — **аудіювання**.

Ви читаєте книжку, газету, звертаєте увагу на рекламні написи. Ця мовленнєва діяльність — **читання**.

Ви відповідаєте на уроці, розмовляєте з друзями на перерві. Ця мовленнєва діяльність — **говоріння**.

Ви пишете листа бабусі, заповнюєте квитанцію на передплату газети тощо. Ця мовленнєва діяльність — **письмо**.

Аудіювання, говоріння й читання належать до *усної форми спілкування*, а письмо — до *письмової*. Результатом такого спілкування є *усні й письмові висловлювання*.

1. Прочитайте текст уголос якомога швидше, на одному диханні, без підвищення та зниження голосу.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував коли ж учителька зупинилася біля його парти із зошита на неї презирливо примруживши око дивився дятел чого тобі тутечки Олесю адже я наказувала всім малювати горщечок суворо сказала Матильда Петрівна їй сподобався дятел але вона добре знала що таке вчительська принципівість тому й додала я поставлю тобі двійку.

2. Використовуючи розділові знаки, підвищення й зниження голосу, прочитайте цей самий текст із виразною інтонацією.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна.

Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принципівість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

3. Поміркуйте, за допомогою яких засобів незрозуміле «торохтіння» перетворилося на зрозумілий уривок з оповідання Гр. Тютюнника «Дивак». Яку роль відіграють паузи між словами? Як змінюється інтонація висловлювань?

Усміхнімось!

- 14 Прочитайте діалог бабусі й Сергійка. Який це вид мовленнєвої діяльності?

— Ти вже повчив уроки? — запитує бабуся Сергійка.

— Якщо йти до магазину, то ще ні, а якщо гуляти, то вже! (Н. Кузьменко).

Вовк і коза

Весняного погожого ранку на високій горі над кручею паслася біленька кізка. Навколо буяли соковиті трави, зеленіли дерева й кущі. Кізка ласувала смачними гілочками й примовляла вдоволено:

— Ме-е-е! Ме-е-е! Як гарно в горах, коли все зеленіє. Яка краса!

Вовк, пробігаючи під горою, почув її голос. Підвів голову, зміряв оком висоту й зітхнув:

— От біда, не видеруся. Але ж коза може сюди скочити. Це їй завиграшки. А там...

Вовкові очі жадібно заблищали.

— Як би заманити сюди кізку? — пробурмотів собі під ніс.

Думав, думав сіроманець, а потім посміхнувся лукаво та й каже:

— Ет, що тут мудрувати? Хіба важко? Хитрість допоможе всюди, отже, без неї не обійдешся.

Прокашлявся вовк, аби пом'якшав голос, і гукнув солоденько:

— День добрий, біленька кізко!

— День добрий, — відповіла та.

— А чого це ти пасешся на скелях? — удавано здивувався сіроманець. — Що ти там знаходиш? Чи тобі кращого місця немає?

— О, тут такі смачні гілочки!

— Та кинь ти їх. Ходи сюди, поглянь, яке тут пасовисько. Яка трава висока, які буйні кущі! Ти такого харчу зроду-віку не бачила.

— Дякую, любий вовче, — чемно відказує кізка, усміхаючись сама до себе, — але мені й тут добре.

— Ого! А який тут виноград! А я й не бачив! — вигукнув вовк. — І коли він устиг викинути такі товсті смачні пагони?

— І на горі є виноград, — сміється кізка, — скільки хочеш!

— Далебі, не такий смачний, як тут, — правив своєї вовк. — Ходи-но сюди, покуштуєш — спасибі мені скажеш.

Кізці урвався терпець; нахилилася вона над кручею й каже насмішкувато:

— Ой вовче, вовче! Здається мені: клопочешся не так про мій живіт, як про свій! Хіба ні?

Побачив вовк, що пошився в дурні, та й прикусив язика. Похнюпився й сердито почвалав геть.

А кізка напаслася й пішла собі відпочивати.

Отож, коли шахраї мають справу з розумними й мудрими людьми, їхні хитрощі не досягають мети (*Переказ П. Цімікалі; переклад В. Забаштанського, А. Чердаклі*).

2. Чого вчить ця байка? За якої ситуації вона могла б допомогти вам прийняти правильне рішення? Чому?
3. Розподіліть між собою ролі оповідача, вовка та кози. Розіграйте сценку.

Це цікаво!

16 Працюючи з текстом оповідання «Треба», необхідно дотримуватися трьох правил.

Правило перше. Послідовно й чітко виконуйте завдання.

Правило друге. Ураховуйте кожну висловлену співрозмовником думку.

Правило третє. Фантазуйте, не бійтеся бути несхожими на інших.

1. Прочитайте першу частину тексту.

Я прийшов додому раніше, ніж завжди. Мама висловила міркування:

— Мабуть, якась планета іншим боком до Землі повернулася.

— Чого? — здивувався я.

— Що ти відразу ж після уроків додому з'явився.

— А-а-а, — сказав я. І подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово... Вивчу уроки... Одразу ж... Тільки після цього піду гуляти».

2. Придумайте продовження історії.

3. Прочитайте другу частину оповідання. Дайте відповіді на запитання.

- Чому мама героя оповідання була вдома?
- Як звали друзів хлопця?

— Ти що, знову до школи збираєшся? — спитала мама. — Книжки перебираєш.

— Ні! — Мамі не кажу нічого. — Просто складу акуратно.

Мама здивовано стенула плечима. І поставила мені їжу.

Їм. Надворі сонячно. Горобці ганяються один за одним. Один подібний до Петька Софіяна... Петько, мабуть, уже на вулиці. І Вадим.

А може, не починати з уроків?.. Я ж не дав собі слово. А ще тільки збирався дати. І ніхто про це не знає. Я можу його ще переглянути.

Почати не з уроків. Почати з прибирання у квартирі. Мама ось піде з обіду. Я візьмуся... Поприбираю геть усе. І спальню, і вітальню, і кухню... А поки вибіжу надвір.

Полегшено зітхнув. Ніби гора з плечей зсунулася.

4. Прочитайте третю частину оповідання. Дайте відповіді на запитання.

- Скільки осіб задіяно в описаній ситуації?
- Що означають вислови *наче з-під землі виросла, ніби скеля з плечей зсунулася*?
- У яку пору року відбувається дія? Як ви це визначили?

Ганяємо м'яч. Вадим як фуганув — м'яч між гіллям на дереві зачепився.

Петько поліз. Відчахнув гілляку. І розірвав штани. Тут наче з-під землі виросла Петькова мама. Почала лупцювати Петька й промовляти:

— Це за штани! Це за штани!

Віддалік стояв якийсь чоловік. Сказав:

— А чому ви не скажете: «За дерево! За дерево!»? Штани можна завтра купити нові. А дерево двадцять років росте.

Петькова мама й дядько почали сваритися. Ми з Вадимом пішли.

Він — додому. Я сів біля будинку на лавочці.

І тут згадав, що дав собі слово поприбирати у квартирі.

А надворі так гарно. Квіти цвітуть. Бджоли літають. Пташки щебечуть. Зовсім не хочеться заходити у квартиру. Може, сьогодні не починати перевиховуватися? Може, переглянути й це слово? Ніхто ж не знає, що я його давав. Я ж сам собі, а не по радіо. Чи в газеті...

Правильно! Почну із завтрашнього дня... З ранкової зарядки...

Знову ніби скеля з плечей зсунулася. Дивно. Одне слово, а яке воно важке... (Є. Дудар).

5. Якими словами в розповіді хлопця передано його роздуми? Поясніть роль слів *може, ніби, згадав*.

6. Складіть план частин, які ви прочитали. Дайте відповіді на запитання.

- Яку іншу назву можна дати оповіданню?
 - Яка основна думка твору?
 - Про які риси людського характеру говорить автор?
 - Скільки разів герой оповідання давав собі слово?
 - Якого слова, на вашу думку, важче дотримати — даного собі чи комусь?
7. Яке прислів'я доречно вжити, описуючи характер головного героя?
 8. Що має зробити хлопець, щоб не засмучувати маму?
 9. Уявіть, що ви — письменник (письменниця). Напишіть оповідання про випадок зі свого життя на тему «Почну з ранкової зарядки».

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Вира(с, з)но, в(и, е)дмідь, дзи(г, г)а, мило/сердний, пон(и, е)ділок, прия(з, с)ний, у/зимку, шіс(т, ть)надцять.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Дециметр, сантиметр, черемха, учора, океан, праворуч.

§ 3 Текст. Основні ознаки тексту

1. Прочитайте дві групи речень.

1. Діти гойдалися на гойдалці. Деревя стояли в жовтому вбранні. У вікна класу заглядає сонце. На темному небі з'явилися яскраві сузір'я.

2. Задумали щука, рак і лебідь переселитися в теплі краї. Спочатку приготували харчі. Потім склали їх на віз, але не знали, як його зрушити. Рак разом із возом позадкував, а щука потягла його вперед — у воду. Тієї ж миті лебідь смикнув віз догори. Усі хотіли зрушити його з місця, та тільки віз і нині там.

2. У якій групі речення пов'язані між собою за змістом? Назвіть слова, що вказують на такий зв'язок. До якої групи речень можна дібрати заголовки?

Пригадаймо!

Текст — це висловлювання з кількох або багатьох речень, об'єднаних спільною думкою (темою).

Тема — те, про що розповідається в тексті.

Ознаки тексту → задум, або основна думка;
→ зв'язність;
→ завершеність.

Основна думка розгорнутого висловлювання — це головне, що автор хоче сказати.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте основну думку тексту. Спишіть.

Соломія відчинила скрипкові двері. Зупинилася на ранковому порозі. В обличчя хлюпало чисте й прозоре повітря.

— Такий здоровий дух... — прошепотіла й заслухалась, як дзвенять роси. Дивилася на ліс, на небо, на спориш-траву за порогом. Усе вмивається росою, усе може жити собі й без людей, а людина без усього цього жити не може (За Б. Харчуком).

2. Дайте відповіді на запитання.

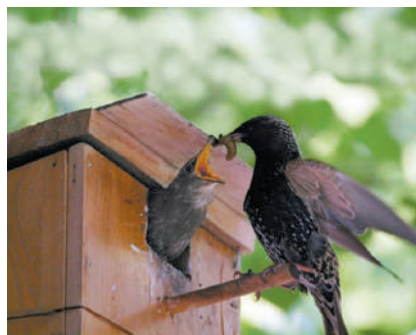
- Про що йдеться в цьому тексті?
- Що найбільше вразило Соломію вранці?
- Без чого не може жити людина?

1. Прочитайте текст.

Шпак

1. Шпаків називають провісниками весни. 2. У березні–квітні вже можна почути бадьору пісню **птаха**. 3. Шпак — чудовий співак-наслідувач. 4. Живуть **птахи** по сусідству з людиною, часто в шпаківнях. 5. З яскраво-голубих яєчок самочка висиджує **пташенят**. 6. Понад триста разів на день дорослі **птахи** приносять їжу маленьким ненажерам. 7. Через три тижні **молоді птахи** покидають шпаківні й переселяються на луки, поля, великі галявини в лісі.

2. Визначте, що ви знали про шпаків (*відоме*) і що для вас виявилось новим (*нове*) (*за зразком*).

Зразок

	Відоме	Нове
<i>Номери речень</i>	1, ...	2, ...

3. Що нового про шпаків ви можете додати до тексту, уважно розглянувши фото?
4. Прочитайте ще раз текст, замінивши виділені слова іменниками *шпаки*, *шпачення* у відповідному відмінку. Як змінився текст?
5. За допомогою яких слів досягається зв'язність тексту?

1. Прочитайте текст. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *копанка*, *отутечки*, *цеберка*.

Груші з копанки

У бабусі Марфи — дві сестри-однолітки: груша й копанка. Тоді був серпень і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

— Чи не можна у вас напитися? — спитав я в бабусі, яка сиділа під грушею й вишивала.

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву й пішла до хати по кухлик.

— Якби не можна, то навіщо б я тоді отутечки жила!

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько:

— Доброго здоров'я пивши.

Разом із водою я витяг із копанки і дві грушки.

— Самі, чи що, падають у воду? — спитав я.

— Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули... Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної повитягають, ласунці малі! Пригощайтесь в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі.

Падають навколо бабусі жовті грушки м'яко в траву. Вона відкладає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на полотні сяють, сміються сонцеві, густі та дрібні (*За Гр. Тютюнником*).

2. Дайте відповіді на запитання.

- Для кого бабуся Марфа вкидає груші в копанку?
- Як ви розумієте вислів *Людина має робити добро*?
- Який ваш вчинок можна порівняти з добрими справами бабусі Марфи?

3. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

22 1. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте висловлені думки?

1. Дерево пізнають по тому, що воно родить, а людину — по тому, що вона робить. 2. Добрій людині що день, то свято. 3. На добрий привіт і добра відповідь. 4. Добра душа, що велике вогнище — здалеку видно.

2. Складіть і запишіть текст (*п'ять–сім речень*) про добру людину, яка вчить вас творити добро.

23 1. Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку.

Народний вислів «Що посієш — те й пожнеш» уживають у різних ситуаціях. Він стосується не тільки людської праці: зробиш щось — і тоді щось матимеш. Але якщо замислитися над змістом прислів'я, то цю думку можна перенести й на людські стосунки.

Посієш щось лихе, недобре — таке й збереш. Це будуть гіркі плоди з твоєї життєвої ниви. Нерідко можна бачити, що людину, яка комусь бажає зла, лихословить, обманює, не сприймають, оминають, не хочуть з нею спілкуватися.

І навпаки. Коли людина щира, доброзичлива, чемна, то вона зі своєї «ниви» збирає щедрий урожай: взаємність і пошану інших. Добро породжує добро, а зло роз'єднує людей, руйнує їхні душі.

2. Випишіть речення, без якого текст буде незавершеним.

Повторюємо орфографію

24 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Ки(*ї, є*)в, г(*и, е*)рой, до/побачення, с(*и, е*)кунда, (*ф, хв*)илина, кукуру(*дз, з*)а, наполе(*х, г*)ливість, в(*и, е*)лос(*и, е*)пед.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Восени, пиріг, кілометр, президент, депутат, черговий, театр.

§ 4 Структура тексту. Тема, мікротема, тематичне речення. Простий план завершеного тексту

Пригадаймо!

1. Що вам відомо про текст із початкових класів?
2. Які його ознаки?
3. Що таке *тема тексту*? *Основна думка*?

Текст складається із зачину, основної частини та кінцівки.

Зачин (вступ) формулює тему висловлювання. В **основній частині** розкривається заплановане в зачині, а **кінцівка** формулює висновок.

До тексту можна дібрати відповідний **заголовок** і скласти **план**. У тексті визначають абзаци. **Абзац** — відступ управо від початку першого рядка для відокремлення однієї частини тексту від іншої.

Зв'язність тексту забезпечують повтори слів, використання синонімів, займенників і прислівників (*він, вона, вони, цей, ця, це, ці, тоді, потім*).

Прочитайте висловлювання, наведене у вправі 6 (с. 7). Сформулюйте його основну думку. Доведіть, що це висловлювання є зв'язним завершеним текстом.

1. Прочитайте текст.

На баштані

Ховрашок кинув колосок у нірку й сухо свиснув. У цю мить згори щось загрозовито зашурхотіло, і я побачив, як на мене котиться, аж підскакує, щось кругле й жовте. Я відскочив убік, як оте кругле й жовте вдарилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Запахло динею. Друга диня, більша та ще жовтіша, прошмиготіла повз мене згори й, оббігаючи каміння, шипшину та будяки, шубовснула в річку! Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями?

Я зупинився й прислухався: з баштану чулося якесь цямкання, жування та шамкотіння. То оси гризли кавуни... Лисиця вгризти його, круглого, не може, а шукає вже репнутого чи розбитого. Оси ж усім своїм кодром накидаються, прогризають кавунову шкірку з ходу й з бойовою на крилах піснею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами оси гризуть, як крокодили. Буває, у ка-

вуні вони й ночують — лягають на зернях спати, щоб удосвіта, коли ще ні світ ні зоря, усе починати спочатку...

Якось розповідав мені один сторож: уночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, бачить: лежить надгризений кавун. Лисиця — до нього й з розгону в ту дірку свій писок тільки — тиць!

А там ще звечора ночували оси. Вона прямо тим писком в оси! Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку...

І хоча баштан уже був звезений, та оси — на те вони й оси! — знаходили на ньому все, що їм було треба. А якщо пильно, не поспішаючи, пошукати в найвищих і найгустіших бур'янах, то можна надібати на такого кавуняру, що годі й підняти!.. (За М. Вінграновським).

2. Виконайте завдання й дайте відповіді на запитання.

- Прочитайте вступ (зачин).
- У яких рядках розкрита основна думка тексту?
- Яким настроєм сповнені ці рядки?
- Чому основна частина складається з двох абзаців?
- Прочитайте кінцівку.

3. Усно перекажіть текст за планом.

1. Котяться дині.
2. Дивні звуки.
3. Оси та лисиця.
4. Смачні знахідки.

Це цікаво!

Щойно ви переказували текст, який має заголовок «На баштані». Цей заголовок — *тема* тексту.

Пункти плану вашого усного переказу ділять текст на менші теми. Їх називають *мікротемами*.

Зверніть увагу, що кожна мікротема — це окремий абзац. Виокремлені в абзацах речення або частини речення — це назви мікротем. Такі речення називаються *тематичними*. Іноді тематичне речення можна замінити одним словом.

27 Розгляньте схему-таблицю. Чим вона відрізняється від плану тексту «На баштані»?

Тема. <i>На баштані</i>		
I мікротема <i>Котяться дині.</i>	II мікротема <i>Дивні звуки.</i>	III мікротема <i>Оси та лисиця.</i>
Перше тематичне речення <i>Диня прошиготіла повз мене й шубовснула в річку.</i>	Друге тематичне речення <i>То осі гризли кавуни...</i>	Третє тематичне речення <i>Уночі на баштан прибігла лисиця.</i>
Тематичне слово <i>дині</i>	Тематичне слово <i>оси</i>	Тематичне слово <i>лисиця</i>

1. Випишіть із першого абзацу тексту «На баштані» (див. вправу 26) дієслова, що передають швидку зміну подій. Доберіть до дієслів слова-синоніми. Запишіть їх.
2. Як ви розумієте вислів *ні світ ні зоря*?

29 Прочитайте текст. Поясніть поділ тексту на абзаци, визначивши мікротеми. Запишіть тематичні речення.

Дядько Роман і золотокрилки

На величезному, просто безкрайому лані гречки пасуться бджолята. Як гарно їм тут на просторах, у білому квітучому царстві! Трудитися — ото в них справжнє життя. І мед вони носять пудами.

Порядкує коло бджіл дядько Роман. Він знає таємну бджолину мову. Ходить серед вуликів і щось намовляє бджолятам. Певне, щоб краще роїлися, не хворіли та веселіше носили нектар із квіток. Бува, дядько і вухом прикладається до бджолиної хатки, мов лікар до чийогось серця. Якби щось не так, бджоли відразу б загули тривожно.

Усе мудро влаштовано. **У всьому в них порядок і лад.** А між собою як дружно живуть! Як дбайливо годують одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі...

І погоду бджола чує краще за нас. Якщо зранку весело, стрімко літає, так і знайте: день буде погожий, сонячний (За О. Гончаром).

1. Підготуйте усний стислий переказ тексту «Дядько Роман і золотокрилки» за тематичними реченнями.
2. Продовжте розповідь, використовуючи власні знання про бджіл.
3. Чому ми кажемо *працьовита, як бджілка*?

31 Складіть текст за схемою-таблицею.

Тема. <i>Мої улюбленці</i>			
I мікротема	II мікротема	III мікротема	IV мікротема
<i>У мене з'явився (собака, кіт...).</i>	<i>Таке симпатичне створіння!</i>	<i>Нам разом весело.</i>	<i>Ми відповідаємо за тих, кого приручили.</i>

Усміхніться!

32 1. Прочитайте умову задачі. Розв'яжіть її. Чи можна сказати про Славкових друзів, що «це — виховані діти»?

«Чемні» друзі

Славко на великій перерві пригостив шістьох друзів горішками. У пачці було 300 г. Дмитрик і Денис з'їли по 80 г, Маринка та Катруся — по 50 г, а Сашко й Наталя — по 20 г. Що залишилося Славкові?

2. Доведіть (або спростуйте), що наведена умова задачі — це текст.
3. Як ви розумієте характеристику людини — *чемний хлопець, чемна дівчина*?

Це цікаво!

Розділи науки про мову

Фонетика		звуки мови
Графіка		знаки письма
Орфоепія	В	правила вимови
Орфографія		правопис, систему правил написання слів
Лексикологія	И	словниковий склад мови
Фразеологія	В	значення фразеологізмів (стійких сполучень слів)
Лексикографія		закони укладання словників
Будова слова	Ч	частини, з яких складається слово
Словотвір		способи творення слів
Граматика	А	морфологію та синтаксис
Морфологія		частини мови
Синтаксис	Є	будову словосполучень і речень
Пунктуація		правила вживання розділових знаків
Стилістика		особливості мовних стилів

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Ком(ню, н'ю, ню)тер, л(и, е)лека, на/добраніч, пр(и, е)дмет, опт(е, и)міст, в/несок, ко(с, з)монавт, ч(и, е)рвоний.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Подруга, ліворуч, тролейбус, очерет, заєць, календар.

§ 5 Види речень за метою висловлювання. Інтонація речень. Розділові знаки в кінці речення

- Про які розділові знаки йдеться у віршах-загадках? Запишіть по одному реченню з кожним із них.

<p>1. Маленька, менша від мачини,
ні з ким не стану на борню.
А при читанні, коли треба,
й людини мову зупиню.</p>	<p>2. Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст — мовчок.</p>
<p>3. Що за знак — стрункий, мов спис,
він над крапкою завис,
спонукá до поклику.
Хто ж бо він? —</p>	

Д. Білоус

Пригадаймо!

Види речень за метою висловлювання

Розповідні	Питальні	Спонукальні
Висловлюють повідомлення, розповідають про щось. <i>Знову щедро сонце світить.</i>	Висловлюють запитання. <i>Знову сонце щедро світить?</i>	Висловлюють спонукування до дії, наказ, заклик, прохання. <i>Сонце, знову щедро світи!</i>

Для оформлення окремого речення та відокремлення кожного речення від наступного в тексті ставлять **крапку** (.), **знак питання** (?), **знак оклику** (!), **крапки** (...).

У кінці розповідного й спонукального речень ставимо крапку (або крапки), питального — знак питання.

Для розповідного речення властиве зниження тону наприкінці. Для спонукального речення характерний більш піднесений тон у разі наказу, заклику, застереження.

35

1. Прочитайте текст. Визначте, які речення в ньому розповідні, питальні та спонукальні. Випишіть по одному реченню кожного виду.

Хіба від «нічого» так тікають?

Погляньте, який кольористий стоїть ліс! Улітку він був зелений, а зараз осінь, і листя пожовкло. Ніби хтось пофарбував ліс у таку світло-жовту фарбу.

Хлопці пішли в ліс гуляти. Весело бігати по м'якому жовтому листі! Шелестить під ногами. Біжить Василь, за ним Микола, а потім — ціла юрба.

Майже вийшли на узлісся, коли Микола своїми меткими очима щось помітив.

— Хлопці, під пеньком щось є, — показав він на старий трухлявий пеньок, під яким була нора, засипана листям і травою.

— Нічого там немає, — відповів Василь.

— А я кажу, є! Може, заперечаємося?

— Ось розкопаймо цю нору! Може, цікаве щось знайдемо.

Та копати їм довелося недовго. Бо там і нори не було, а просто яма...

Копнули, розгребли листя й побачили — під пеньком лежав цілий клубок гадюк.

Як побачили хлопці стільки гадюк, перелякалися й нумо тікати скільки є духу. Аж на луках спинилися. Микола тоді тільки промовив:

— А ти казав: «Нічого немає». Хіба від «нічого» так тікають? (За О. Копиленком).

2. Визначте тему й основну думку прочитаного оповідання. Назвіть мікротеми. Поділіть текст на частини відповідно до мікротем.
3. Складіть і запишіть план прочитаного оповідання. Доберіть інший заголовок.

Пригадаймо!

Питальні речення здебільшого починаються словами: *де, коли, куди, хіба, хто, чи, що, як, яка, яке, який, які*.

У питальному реченні більшою силою голосу виокремлюється одне слово, допомагаючи зрозуміти, що цікавить мовця.

Наприклад: *Ой **чого** ти, тополенько, не цвітеш?*

*Ой **чого ти**, тополенько, не цвітеш?*

*Ой **чого ти, тополенько**, не цвітеш?*

*Ой **чого ти, тополенько, не цвітеш**?*

36 Прочитайте речення, виділяючи голосом (інтонаційно) різні слова.

1. Хто першим веде маленького учня у світ знань?
2. Ти сьогодні чергуєш?

Усміхнімось!

37 Прочитайте діалог. Що, на вашу думку, означають крапки в другій репліці вчителя? Визначте, якого виду речення за метою висловлювання в ньому немає. Доповніть діалог таким реченням.

Учитель: — Андрію, який твій улюблений предмет?

Андрій: — Комп'ютер.

Учитель: — ...

38 1. Прочитайте текст. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.

Бути гостинним господарем — велике мистецтво. Що потрібно знати, щоб друзям і знайомим було приємно бувати у вашому домі?

Насамперед в оселі має бути прибрано. Не забудьте, до речі, і про свій зовнішній вигляд. Щоб гості не нудьгували, варто організувати цікаві розваги. А якщо у вас чомусь зіпсувався настрій? Звісно, гості не повинні цього помітити.

Приділяйте однакову увагу всім присутнім. Наостанок не забудьте подякувати за приємно проведений час.

2. Складіть і запишіть невеликий текст (*п'ять–сім речень*) про гостювання у вас друзів. Використайте різні види речень за метою висловлювання.

Пригадаймо!

Види речень за емоційним забарвленням

Неокличні	Окличні
Вимовляються без вираження особливих емоцій. <i>Перед тим, як виконувати домашнє завдання, необхідно провітрити кімнату.</i>	Вимовляються з підвищеною інтонацією, емоційно; у кінці речення ставимо знак оклику. <i>Сідаєш за домашнє завдання — провітри кімнату!</i>

- 39 1. Прочитайте речення. Визначте їхні види за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Порівняйте інтонацію неокличних та окличних речень.

Настали канікули.

Ти прочитав книжку?

Учися поважати думку іншого.

Настали канікули!

Ти вже прочитав книжку?!

Учися поважати думку іншого!

2. За зразками наведених речень складіть і запишіть власні висловлювання.

- 40 Випишіть з підручника з української літератури по два розповідні, питальні та спонукальні речення з різним емоційним забарвленням.

- 41 Розкажіть про власні успіхи в школі на цьому тижні, використовуючи окличні речення. Два з них запишіть.

Усміхнімось!

Ух і Ох

Ми на груші — ух!

Раптом чуєм: гух!

Потім тільки — гець!

Що воно за грець?!

Подивились: ох —

то ми долі вдвох!

Г. Бойко

- 42 1. Спишіть текст, розставляючи замість смайликів (😊) розділові знаки. Поясніть свій вибір.

Князь Ярослав Мудрий відомий як творець законів 😊 Він створив перший у Київській державі збір законів «Руська правда» 😊 Багатьма великими й добрими справами для Києва та держави уславився князь Ярослав 😊 І що ж заповіла ця мудра людина своїм нащадкам 😊 Ось його слова: «А ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо всі ви брати — від одного батька й однієї матері 😊 Якщо будете жити в любові між собою, то й Бог допоможе вам 😊 Захиститесь ви від ворогів і житимете мирно» 😊

2. Доберіть до тексту заголовки.

Повторюємо орфографію

- 43 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Спишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Укра(ї, і)на, вірш(и, і), д(и, е)тина, спів/чуття, т(е, у)атр, за/гадка, ас(в, ф)альт, во(к, з)зал.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Лінійка, олень, телефон, вогнище, тривога, дисципліна.

§ 6 Слово як компонент речення. Слово як частина мови

Пригадаймо!

1. Що таке *речення*?
2. Як пишуться слова в реченні?
3. Як пишеться перше слово в реченні?
4. Які розділові знаки можуть стояти в кінці речення?

- 44 1. Утворіть з літер слова й запишіть їх.

Зразок: а, з, ж, в, д, и — завжди.

а, з, ж, в, д, и; о, в, о, л, с; л, и, ю, д; ш, а, н, в, у, а, л, и;
р, е, у, м, д.

2. Складіть з утворених слів речення. Запишіть його.

Пригадаймо!

Слово — це важлива одиниця мови.

Речення — це одне або декілька слів, об'єднаних єдиним змістом, що виражають закінчену думку. Наприклад: *Світає. Край неба палає* (Т. Шевченко).

Отже, речення складаються зі слів. Слова відповідають на певні питання й називаються **членами речення**.

Основа речення — це **головні члени речення**. До них належать **підмет** (підкреслюємо однією рискою) і **присудок** (підкреслюємо двома рисками).

Підмет указує, про кого або про що говориться в реченні. Відповідає на питання: *хто? що?*

Присудок пояснює, що робить підмет, який він є і що чи хто він є. Відповідає на питання: *що робить? що зробить? що робив? що зробив? який є підмет?*

45 Складіть речення за поданим початком.

Далеко-далеко звідси жив

Коли ви потрапили в ... ?

Серед квітів ми побачили

46 Прочитайте вірш. Спишіть виділені речення. Підкресліть у них підмет і присудок.

Дощова осінь

Водить осінь хороводи

То із листя, то з дощів.

На прогулянку виходять

Парасолі і плащі.

Там розмову парасолі

Із плащами завели:

«Ах, як довго у неволі,

У темниці ми були.

Та вернулися тумани.

Задощило в небесах —

І ми знову у пошані,

Знов нас носять на руках».

І прийшли тоді до згоди

Парасолі і плащі,

Що найбільша насолода —

Це коли ідуть дощі.

За А. Качаном

47 1. Доповніть прислів'я словами з довідки.

1. Слово до слова — зложиться 2. Краще не ... , як слова не держати. 3. Від ... слова і лід розмерзає. 4. Гостре словечко коле 5. Не кидай словами, як пес

Довідка: теплий, обіцяти, хвіст, мова, сердечко.

2. Запишіть прислів'я, яке сподобалося вам найбільше. Визначте в кожному слові наголос. Усно складіть невелику розповідь, використавши в ній уподобане прислів'я.

1. Прочитайте уривок із вірша. Доберіть до вірша інший заголовок.

Злитки золоті

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове —
частини мови!
Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі —
ім'я, найменування і наймення.
Робота. Біль. І радість. І натхнення.
Ну, а візьмімо назву — *дієслово*,
само підказує, що діє слово!
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!
Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи прикмету.
Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.
А поспитай звичайного *займенника*:
«За кого він у мові?» За іменника!
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник).

Прислівник звик, незмінний в мові,
ознаки різні виражать при слові.
Сполучник каже: «Скромну роль я маю,
але слова я в мові сполучаю».
І *частка* мовить: «Слово я службове,
але людині чесно я служу.
І, будьте певні, в інтересах мови
і так, і ні, де треба, я скажу».
А *вигук* може пролунать, як дзвін,
у мові, мабуть, найщиріший він!..

Д. Білоус

2. Назвіть відомі вам частини мови, про які йдеться у вірші. Якої частини мови ви не дорахували? Скільки всього частин мови? Наведіть приклади.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки.

Назву першого місяця осені «вересень» пов'язують із пахучою рослиною — *вересом*. Ця рослина, так само як і липа, має велике значення для бджільництва. Цвіте вона у вересні, в Україні поширена на Поліссі.

У вересні природа має свої особливості: довшими й прохолоднішими стають ночі, уранці над землею стеляться густі тумани, нерідко трава біліє від паморозі.

Вересневі дні іноді нагадують тепле літо, а часом вони приносять холодні дощі.

2. Розгляньте таблицю. Розкажіть про частини мови, наводячи приклади з тексту.

Назва частини мови	Що означає	На які питання відповідає
Іменник	предмет	<i>хто? що?</i>
Прикметник	ознаку предмета	<i>який? яка? яке? які?</i>
Займенник	указує на особу або предмет	<i>хто? що? чий? який?</i>
Числівник	кількість, порядок предметів при лічбі	<i>скільки? котрий? котра? котре? котрі?</i>
Дієслово	дію предмета	<i>що робити? що зробити?</i>
Прислівник	ознаку дії	<i>як? де? куди? звідки? коли?</i>

1. Підготуйте казкову розповідь за малюнком, використовуючи такі ключові слова: *самостійні та службові частини мови, вигук*.

2. Як ви вважаєте, чому художник «розселив» частини мови в такому порядку? А як ви б їх «розселили»?

51 Виконайте тестове завдання.

Усі частини мови поділяються на

- А** службові частини мови
- Б** самостійні частини мови
- В** самостійні та службові частини мови, вигук

52 1. Виберіть із поданих прикметників три, якими описують осінь. Які з них найчастіше вживаються в художніх текстах? З якими ознаками осені пов'язані ці прикметники?

Багата, барвиста, бурштинова, золота, кольорова, ошатна, пишна, прозора, яснолиста, кучерява, ніжна, печальна, розкішна, жовтокоса, різнобарвна.

- 2. Складіть і запишіть твір про осінь, використовуючи такі прикметники: золота, щедра, лагідна, багряна, жовтолиста, журавлина, мінлива, шкільна.
- 3. Над кожним словом у першому реченні твору надпишіть частину мови.

53 1. Прочитайте текст. Випишіть по шість-сім службових і самостійних частин мови. За якими ознаками ви розпізнаєте прикметники та прислівники?

Прийшла осінь

Листя жовкне й шелестить, грає у світлі сонця різними барвами.

Із середини вересня птахи відлітають у вирій. Наші пращури, поба- чивши в небі ключ журавлів, приказували:

— З чужої сторононьки вертайтеся додомоньку!

При цьому годилося загорнути в хустку грудочку землі й тримати її до весни. Помітивши перший журавлиний ключ, що повертався з вирію, ту грудочку відразу закопували в полі чи городі. Це означало, що весна буде щедрою та буйною (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

- 2. Розкажіть, яким буває вересень у вашій місцевості.

54 Виконайте проектну роботу за поданим планом.

- 1. Улаштуйте «мозковий штурм», пригадуючи все, що ви знаєте про слово.
- 2. Об'єднайтеся в групи.
- 3. Одна група складатиме текст «Слово як компонент речення», інша — «Слово як частина мови».

4. Розгляньте кругову схему «Ознаки слова». Доберіть до кожної ознаки власні приклади, що проілюструють її.
5. Оберіть у групі учнів, які озвучать результати роботи.

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Що/тижня, шіс(ть, т)сот, ап(и, е)тит, четве(р, рг), цук(е, о)рка, чита(и, ни)я, аеро/порт, у/літку.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Дідусь, п'ятниця, черевики, акваріум, колектив, посередині.

Завдання для самоперевірки

Виконайте тестові завдання.

1. Текст — це
 - А кілька слів
 - Б кілька речень, об'єднаних спільною думкою
 - В два й більше речень
2. Однією з ознак тексту є
 - А зв'язність
 - Б стислість
 - В уривчастість
3. Для тексту **НЕ** характерна
 - А завершеність
 - Б незв'язність
 - В тема
4. Речення в тексті пов'язані
 - А спільним присудком
 - Б спільною думкою
 - В однаковим початком
5. Основна думка тексту — це
 - А те, про що розповідається в тексті
 - Б головне, що хотів сказати автор
 - В зміст останнього речення
6. Тема тексту — це
 - А слово, що повторюється
 - Б те, про що розповідається в тексті
 - В перше речення
7. Тематичне речення — це речення,
 - А яким закінчується абзац
 - Б яким починається абзац
 - В яке передає основну думку, висловлену в абзаці
8. У тексті розрізняють
 - А мікротеми
 - Б мікросхеми
 - В мікроклімат

9. Слово складається з послідовності
- А малюнків, які відображають явища природи
 - Б звуків, які на письмі зображуються буквами
 - В чисел і букв
10. Речення складаються з
- А послідовності букв і звуків
 - Б одного або кількох слів, які належать до службових частин мови
 - В одного або кількох слів, об'єднаних змістом, що виражають закінчену думку
11. У кінці речення можуть стояти
- А крапка, знак питання, знак оклику, крапки
 - Б крапка, двокрапка, знак оклику, тире
 - В крапка, лапки, тире, крапки
12. Складіть текст-розповідь за одним із поданих малюнків.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 7 Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова (повторення)

Пригадаймо!

1. Що таке *слово*?
2. Яку роль відіграє слово у вашому житті?

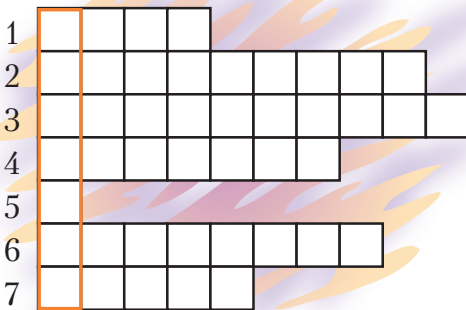

57 Знайдіть у кожному рядку сполучення букв, яке не є словом.

1. Око, сал, газ, лікар.
2. Масло, коса, серпень, бузь.
3. Вода, нерк, хмара, слід.
4. Отвір, тран, гість, серветка.
5. Озеро, гас, тінь, кунь.

58 1. Розгадайте кросворд у зошиті.

1. Письмове повідомлення для особи або установи.
2. Колективне відвідування музею, визначного місця.
3. Автор музики для пісні, вистави, кінофільму.
4. Головне місто держави.
5. Буква, яка дуже рідко трапляється на початку слова.
6. Перерва на певний час для відпочинку учнів.
7. Особа, яка написала твір.

2. У першому стовпчику прочитайте назву терміна, який означає сукупність слів певної мови чи діалекту. Запишіть його в зошиті.

Запам'ятаймо!

Усі наявні в мові слова — це її **словниковий склад**, або **лексика**.

Кожне слово щось означає: називає предмет, дію, ознаку, тобто має **лексичне значення**. Лексичне значення мають тільки самостійні частини мови.

Слова, що мають одне лексичне значення, називають **однозначними**. Наприклад: *деруни* (оладки з тертої картоплі); *сірник* (тонка дерев'яна паличка з головкою з легкозаймистої речовини, що загоряється від тертя).

Слова, що мають два та більше лексичних значень, називають **багатозначними**. Наприклад, слово *рукав* за тлумачним словником має три значення: 1. Частина одягу, що покриває руку. 2. Відгалуження ріки. 3. Пристрій у вигляді труби для відведення рідин, газів і сипких речовин.

Науку, яка вивчає значення слів, їхнє вживання, називають **лексикологією**.

1. Прочитайте уривок із вірша. Випишіть виділені слова, які належать до самостійних частин мови.

Ластівко біля вікна,
Ластівко **нашої** хати,
Що тобі, ластонько, дати:
Меду, **борщу** чи пшона?
Ластонько, літа **кінець**.
Діток твоїх би до хати,
Я научу їх **писати**:
Небо, Дніпро, горобець...

М. Вінграновський

2. Визначте лексичне значення вписаних слів. Позначте, які з них називають: а) предмет; б) дію; в) ознаку.
3. Підкресліть однозначні слова однією лінією, а багатозначні — двома.

Це цікаво!

Словники — особливі книжки, які допомагають правильно вживати слова. Словники бувають різні.

Орфографічний словник підказує, як правильно написати слово.

У тлумачному словнику розкривається лексичне значення слова. За словником визначають: однозначне слово чи багатозначне.

Словник синонімів допоможе з кількох близьких за значенням слів вибрати те, яке найбільше підходить до змісту висловленої думки. А в словнику антонімів подані слова з протилежним значенням.

Словник власних імен пояснить, що означає кожне ім'я.

У фразеологічному словнику зібрано стійкі звороти й пояснення їхнього змісту.

Часто користуємося *перекладними словниками*, наприклад: англо-українським та українсько-англійським, німецько-українським та українсько-німецьким, іспансько-українським та українсько-іспанським...

Зі *словника іношомовних слів* дізнаємося, з якої мови прийшли в нашу мову запозичені слова. А *етимологічний словник* розповідає про походження слова.

60

1. «**Хто швидше?**» Прочитайте слова. Визначте, до якої групи за значенням вони належать. Запишіть слова до відповідної групи.

Аорта, вишня, вівторок, грудень, два, дельфін, директор, жоржина, інструкція, комар, леопард, лікар, лопата, лютий, меридіан, метр, мінус, міський, морський, нічний, окунь, паркан, піджак, подвійний, понеділок, пшениця, п'ятдесят, родич, січень, слюсар, сосна, сто, стриж, торба, три, українець, чистотіл, читальний, шафа, шістдесят.

Назви людей за різними ознаками: *киянин, турист, програміст, ...*

Назви тварин: *краб, олень, горбець, ...*

Назви рослин: *малина, буряк, тополя, ...*

Назви конкретних предметів: *стілець, споруда, рюкзак, ...*

Назви місяців і днів: *листопад, четвер, квітень, ...*

Числівники: *десять, один, вісімдесят, ...*

Терміни: *тонна, короткозорість, плюс, ...*

Прикметники, які називають ознаку, пов'язану з іншим предметом чи дією: *кленовий* (листок з клена), *дев'ятиповерховий* (будинок із дев'яти поверхів), *перелітний* (птах, що на зиму відлітає у вирій), ...

2. Зробіть висновок, які назви, як правило, є однозначними словами.

61

1. Прочитайте слова.

Вистава, виставка, галерея, експонат, музей, сцена, театр.

2. Які з цих слів однозначні? Складіть з ними речення.

1. Прочитайте текст, використовуючи замість тлумачення в дужках потрібне слово з довідки.

Невеличке село в Карпатах приваблює сотні *(люди, які подорожують з пізнавальною метою, поєднуючи активний відпочинок і спорт)*. Їх цікавить розкішний замок Берегвар і чудові *(великий декоративний сад із доріжками для прогулянок, алеями, водоймами, майданчиками для ігор)*, цілющі *(природний вихід на земну поверхню підземних вод)*.

Будівля замку має природознавчі символи. Зокрема, у замку 365 вікон — за кількістю днів року. Ще одне віконце замуроване на випадок *(рік у юліанському та григоріанському календарях, кількість днів у якому становить 366 — на одну добу більше, ніж у звичайному році)*. Димоходів у палаці — 52, стільки ж, скільки в році *(одиниця виміру часу, що дорівнює семи дням)*. Вхідів 12 — за числом місяців. Замок прикрашають 4 вежі, що відповідають чотирьом порам року.

Довідка: парк, турист, високосний рік, джерело, тиждень.

2. Випишіть із тексту одне *(на ваш вибір)* багатозначне слово. Поясніть його лексичне значення та складіть з ним словосполучення.

1. Розподіліть подані слова за зразком. Заповніть таблицю в зошиті.

Зразок

Однозначні слова	Багатозначні слова
<i>бузок</i>	<i>вушко</i>

Велосипед, калина, крапка, лінія, жайворонок, Карпати, слово, плаче, легкий, буква, вітрянкa, чорнобривці, вушко, будинок, бузок.

2. Складіть зі словами кілька словосполучень *(на вибір)*. Запишіть їх.

- 3'ясуйте значення слів *людний — людяний, талан — талант*. Складіть і запишіть речення з кожним словом.

1. Прочитайте текст. Поясніть значення виділених слів.

Уманський парк «Софіївка»

Умань — одне зі старовинних міст України. З історією Умані пов'язані імена козацьких ватажків Івана Гонта та Максима Залізняка. Місто славиться також знаменитим парком «Софіївка». Його збудував

граф С.-Ф. Потоцький на честь своєї дружини Софії.

На скелястих берегах річки Кам'янки 1802 року постало диво з каміння, води й місцевих та екзотичних рослин. Це **мальовничі** місця, оточені басейнами, **водограями**. Гаї й тіністі алеї, альтанки, мости, фонтани, чудові мармурові **скульптури** з Італії приваблюють відвідувачів парку «Софіївка» будь-якої пори року.

2. Випишіть з тексту слова, які не мають лексичного значення. Поясніть свій вибір.

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Що/години, шіс(*ть, т*)десять, ш(*и, е*)ренга, творч(*і, и*)сть, т(*е, и*)пер, мі(*льо, льйо*)н, на/зад, з/заду.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Трамвай, черешня, медаль, українська, парасолька, горизонт.

§ 8 Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (повторення). Тлумачний словник

Пригадаймо!

1. З якого словника довідуються про лексичне значення слова?
2. Чим словник іншомовних слів відрізняється від тлумачного словника?
3. Яку роль відіграє тлумачний словник у пізнанні мови?

1. Уставте у вірш замість крапок доречне слово з дужок.

Буває, що ... (*склад, слово, речення*)
відоме давно,
а знає не кожен,
що значить ... (*він, вона, воно*).

І тут у пригоді стає визначник
скарбів наших мовних — ...
(орфографічний, тлумачний, перекладний) словник.

Д. Білоус

2. Доберіть із тлумачного словника два слова: однозначне та багато-значне. Складіть з ними речення. Запишіть лексичні значення дібраних слів.

Запам'ятаймо!

В українській мові більшість слів мають кілька лексичних значень.

Наприклад, слово *земля* має такі значення: 1. Назва планети Земля. 2. Верхній шар земної кори. 3. Ґрунт. 4. Суходіл. 5. Країна, край, держава. Отже, це слово — **багатозначне**.

У багатозначних словах одне із значень — первинне, перше. Його називають **прямим значенням слова**. Інші значення — вторинні, образні. Їх називають **переносними**.

1. Прочитайте текст із тлумачного словника.

Поле — 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. *Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів діброву густу та красну* (Марко Вовчок).

2. Значна площа чи ділянка землі, спеціально відведена під що-небудь. *На величезному полі аеродрому було багато літаків* (Л. Первомайський).

3. Простір, у межах якого виявляється якась дія або який знаходиться в межах якоїсь дії. *Клянусь, що там на полі бою, де я сьогодні ворога побив, я дивний храм воздвигну...* (І. Кочерга).

4. Сфера діяльності. *Хочу оселитися в Києві. Буду працювати на полі культури* (В. Самійленко).

5. Смужка вздовж краю аркуша паперу, яка залишається чистою при писанні або друкуванні. *Помилки винесено на поле*.

2. Яке з наведених значень слова *поле* — пряме, а які значення — переносні?

- Прочитайте словосполучення. Утворіть нові словосполучення, у яких виділені слова вживатимуться в переносному значенні. Запишіть їх.

Холодний день, **різкий** вітер, **лютий** звір, **сердитий** дід, **тепла** хата, **лагідна** дівчина, **гаряча** вода.

70

1. Випишіть з уривка вірша слова, які набули переносного значення. Яке пряме значення цих слів?

А якісь слова обов'язково
тільки змінює життя живе.
То й буває, що відоме слово,
але значення його — нове.
В нашій побуті така новинка
для старих людей звучить невлад:
каблуки — *шпильки*, вид меблів — *стінка*,
а портфель квадратний — *дипломат*.
І якби моя бабуся встали,
здивувались теж би, що *двірник* —
не людина, як вони вважали,
а на склі машини очисник!

Д. Білоус

2. Наведіть приклади слів, які ви вживаєте в переносному значенні та які є незвичними для людей старшого віку.

71

- Позмагайтеся.** Запишіть, які слова в переносному значенні ви вживаєте щодня. Виграє та група, члени якої запишуть найбільше слів і пояснять їхнє лексичне значення.

72

- Складіть кілька речень про розваги дітей, використовуючи слова в переносному значенні. Підкресліть ці слова.

73

- До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Запишіть утворені словосполучення. Підкресліть ті з них, у яких прикметники вжито в переносному значенні.

Руки, прикраси; осінь, характер; полин, доля; ніж, погляд; спогад, хліб; кімната, настрої.

Довідка: золотий, світлий, свіжий, похмурий, гострий, гіркий.

74

1. Прочитайте уривок з народної пісні, у якій прославляється рідний край. Які слова, на вашу думку, свідчать про те, що її склали в сиву давнину?

Наші гори золотії,
Наші трави шовковії,
Наші ріки медовії.

У нас верби грушки родять,
І дівчата в золоті ходять,
А парубки меди п'ють.

Я. Чижевський.
Рідна Україна

2. Випишіть словосполучення з іменниками *гори, трави, ріки*. Поясніть уживання прикметників у переносному значенні.
3. Розгляньте репродукцію картини Я. Чижевського. Доберіть до неї слова, які можна вжити в переносному значенні. Визначте, до якої частини мови належить кожне з них.

1. Виконайте тестове завдання.

Установіть відповідність між словами, які вживають комп'ютерники, та їхнім значенням.

1 аська	А операційна система Windows
2 вінда	Б програма ICQ
3 вінт	В незрозумілий збій у роботі програми
4 глюк	Г вінчестер, жорсткий диск
5 лінуксойд	Д материнська плата
6 клава	Е електронна пошта (e-mail)
7 мило	Є користувач операційної системи Linux
8 мама	Ж клавіатура

2. Запишіть уживані в переносному значенні слова, які ви використовуєте на уроках інформатики.

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Батьківщ(*i, u*)на, дух(*мя, м'я*)ний, (*z, r*)удзик, дз(*во, о*)б, у/день, л(*ба, я*)лька, пап(*e, i*)р, ч(*u, e*)рнетка.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Метро, горизонт, комбайн, фермер, гардероб, мізинець.

§ 9 Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів

Запам'ятаймо!

Синоніми — це слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням.

Синоніми вживаються в мові для чіткого й образного висловлення думки або уникнення повторів слів.

У **словнику синонімів** подані ряди синонімів, що групуються навколо стрижневих (тобто опорних, стилістично нейтральних) слів, розташованих в алфавітному порядку. Два та більше синонімів утворюють **синонімічний ряд**. Наприклад: стрижнєве слово — *лікарський* (пов'язаний з лікуванням); синонімічний ряд — *медичний, лікувальний, цілющий*.

77 Прочитайте речення. Знайдіть у них синоніми, випишіть їх.

1. Гармидер, галас, гам у гаї (*Т. Шевченко*). 2. Забарвлення неба змінюється від сонця. Це й зветься зірницею, світовою зорею, світанком (*В. Сухомлинський*). 3. Багрянець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів (*М. Бажан*). 4. Часом сопілка в горах заплаче, заквилить (*Б. Лепкий*).

78 Складіть із слів синонімічні ряди. Запишіть їх. Користуйтеся словником.

Дружити, сучасний, дотеперішній, приятелювати, минулий, попередній, колишній, товаришувати, нинішній, сьогоднішній, тодішній, ладити, брататися, пережитий, модерний, найновіший, теперішній.

Це цікаво!

До слова *мовити* можна дібрати багато синонімів (понад 100). Про це свідчить подана нижче ілюстрація. Які з цих слів ви використовуєте, спілкуючись у побуті?

79

1. Прочитайте уривок з вірша. Про що в ньому йдеться? Доберіть до нього назву. Запишіть текст і підкресліть синоніми.

Ватра, вогнище, багаття!
А вогонь один? — Та ні.
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

Срібна, злотна, пурпурова
Грань-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.

Д. Павличко

2. Щоб дізнатися про те, як автор назвав вірш, розгадайте ребус. Яке це слово — однозначне чи багатозначне?

,

”

80

1. Прочитайте тексти. У якому з них деякі слова повторюються недоречно? Обґрунтуйте відповідь.

1. Розсипалося сонце пилом квіток. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: у зеленій — земля, у блакитній — небо... *(За М. Коцюбинським)*.

2. Стежкою біжить маленька дівчинка. Маленькі косички смішно підстрибують на її маленьких плечиках. А квіти вклоняються їй своїми маленькими голівками. Вона простягає до них маленькі руки й струшує з маленьких пелюсток маленькі крапельки роси.

2. Виправте й запишіть відповідний текст, уникаючи зайвих повторів.

81

- Доберіть синоніми до слова *видатний*. З двома-трьома словами складіть речення, запишіть, підкресліть означення.

82

- Спишіть слова, вилучивши з кожного рядка «зайве».

1. Сумний, журливий, невеселий, радісний.
2. Горизонт, обрій, круговид, виднокрай, небо.
3. Добре, мабуть, напевно, либонь, очевидно.
4. Сміливий, балакучий, говіркий, лепетливий.
5. Скаржитися, рюмсати, нарікати, жалітися.
6. Обґрунтувати, скасувати, довести, умотивувати.

- 83 Прочитайте вірші про зиму. Доберіть зі словника та запишіть синоніми до слова *віхола*.

* * *

В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Це на санях їхала
Хуртовина-Віхола.

* * *

Завірюха в гай прийшла
Та сестрицю привела.
Сніг кружля, не стелиться.
Звуть сестру Хурделиця.

Л. Вознюк

- 84 Складіть і запишіть коротке висловлювання-опис про тварину, використовуючи синоніми *жвавий, меткий, проворний, прудкий, рухливий, швидкий*.

Повторюємо орфографію

- 85 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Темп(*е, и*)ратура, справ(*и, е*)дливість, сімдеся(*т, ть*), (*п'я, ня*)тсот, опт(*и, е*)мізм, напад(*мя, м'я*)ть, життє/радiсний, по/переду.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Їжак, олівець, цукор, вересень, рюкзак, електричка.

§ 10 Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів

- 86 1. Прочитайте вірш. Чому виділені слова можна об'єднати в пару?

Очі

Різні очі дано людині,
Та не в тому різниця —
чорні чи сині.
А в чому ж?
А в тому,
як світ вони бачать,

З чого **радіють**,
за чим вони **плачуть**.
Одним усе видиться
чорним, потворним,
А другим —
гарним та неповторним,
А третім
усе на світі байдуже.
Найдужче оцих
стережися, мій друже.

І. Муратов

2. Знайдіть у вірші ще одну пару слів із протилежним значенням. Запишіть їх. До кожного з них доберіть по два синоніми. Чи можуть ці слова характеризувати людину? Як саме?

Запам'ятаймо!

Слова з протилежним значенням називають **антонімами**. Антонімами можуть бути іменники (*правда — брехня*), прикметники (*білий — чорний*), дієслова (*будувати — руйнувати*), прислівники (*радісно — сумно*).

У **словнику антонімів** подані пари слів, що відображають протилежність, розташовані за абеткою. Такі пари слів називають **антонімічними парами**.

Слова-антоніми зазвичай указують на:

- якість (*швидкий — повільний, рідкий — густий*);
- кількість (*багато — мало, плюс — мінус*);
- простір (*уперед — назад, тут — там*);
- час (*зима — літо, день — ніч*);
- дію (*говорити — мовчати, приїхати — поїхати*);
- стан (*стояти — лежати, війна — мир*);
- почуття (*любов — ненависть*);
- стосунки між людьми (*друг — ворог*).

87 Спишіть речення. Підкресліть антоніми. Визначте, якою частиною мови вони виражені.

1. Збери, сину, усю родину, і близькую, і далеку, і вбогую, і багатую. 2. Порожня бочка гудить, а повна — мовчить. 3. Правда кривду переважить. 4. Згода буде, а незгода руйнує. 5. Добре вперед дивитися, але треба й назад оглядатися. 6. Хто що заслужив: одному — шана, іншому — зневага (*Народна творчість*).

- 88 Доберіть антоніми до поданих іменників. Запишіть пари слів-антонімів.

День, добро, життя, любов, радість, сміх, щастя.

- 89 1. Прочитайте вірш. Випишіть з нього незрозумілі для вас слова. З'ясуйте їхнє лексичне значення.

Україні

Коли кризь розпач випнуться надії
і загудуть на вітрі степовім,
я тоді твоїм ім'ям радію
і сумую іменем твоїм.

Коли грозує далеч неокрая
у передгроззі дикім і німім,
я твоїм ім'ям благословляю,
проклинаю іменем твоїм.

Коли мечами злоба небо крає
і крушить твою вроду вікову,
я тоді з твоїм ім'ям вмираю
і в твоєму імені живу.

В. Симоненко

2. Знайдіть і випишіть три пари слів-антонімів.

Це цікаво!

У словниках до слова *очі* подано найбільше означень, що називають почуття, психічний стан людини. Це ті самі означення, що й до слова *людина*. Справді, не випадково кажуть: *очі — дзеркало душі людини*.

- 90 1. Прочитайте слова, що характеризують вдачу, характер людини.

Бадьорий, балакучий, безпорадний, беручкий, боязкий, увічливий, верткий, веселий, відвертий, гордий, грубий, заздрісний, злий, лагідний, мовчазний, ніжний, обережний, потайний, працьовитий, сміливий, спокійний, удумливий, упертий, хитрий, щирий.

2. Виберіть із наведених прикметників п'ять пар антонімів. Поясніть лексичне значення слів-антонімів.
3. Складіть із трьома антонімічними парами речення.

91

1. Утворіть можливі пари словосполучень з антонімами, поєднуючи прикметники з потрібними іменниками, поданими в дужках (за зразком).

Зразок. Ніжний, різкий, грубий (*голос, тканина, запах*).

Ніжний голос — грубий голос.

Ніжна тканина — груба тканина.

Ніжний запах — різкий запах.

Великий, малий, незначний (*місто, дружба, урожай*); гострий, тупий, обережний (*ніж, критика, язик*); свіжий, черствий, старий (*вітер, хліб, новини*); старий, новий, молодий (*чоловік, листя, взуття*).

2. Поясніть лексичне значення прикметників із протилежним значенням: *старий — молодий, старий — новий*.

92

- Складіть речення, використовуючи словосполучення *твердий ґрунт, м'який ґрунт, твердий характер, м'який характер*.

93

1. Спишіть уривок з вірша. Підкресліть антоніми. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Сумно і весело! Сльози і сміх!

Зелено, любо, і сіється сніг...

Зимно становиться... Трави й квітки

Хутко **вбираються** в білі свитки.

Олександр Олесь

2. Доберіть до виділених слів антоніми.

94

- Позмагайтеся.** До наведених дієслів доберіть слова з протилежним значенням. Запишіть утворені пари дієслів. Виграє та група, яка запише найбільше антонімічних пар і пояснить їхнє лексичне значення.

Будувати, вивозити, випереджати, ворогувати, засинати, забувати, смеркати, закривати, давати, вигравати, купувати, додавати, залазити, всипати, переїдати, прилетіти, розширювати, ледарювати, радіти, піднімати, відставати, запихати, заселяти, сходитися, шифрувати.

95

1. Утворіть стійкі порівняння, користуючись довідкою.

Білий як Чорний як Гарна як Страшний як Дрібний як Великий як Лякливий як

Довідка: дідько, квітка, сніг, земля, слон, мак, заєць.

2. Складіть речення з двома утвореними порівняннями. Запишіть їх.

1. Прочитайте текст. Зверніть увагу на лексику, якою письменник змальовує стан природи та настрої людей.

Уранці виплигло ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею.

Вітер стих, і **чистий свіжий** сніг сріблом сявав під блакитним наметом неба. Земля наче вбралася на Різдво в **білу** сорочку.

Скоро розвиднилося. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена попросилася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоча дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма й Олени. Вони роздивлялися на всі боки, боячись побачити якийсь слід Василька. Але всюди було **рівно**, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього. Вони **в'їхали** в ліс (За М. Коцюбинським).

2. Доберіть до виділених слів антоніми.

- Виконайте тестове завдання.

Установіть відповідність, об'єднавши слова-антоніми в пари.

1 оптиміст	А поганий
2 ліворуч	Б пекло
3 щедрий	В розгладжувати
4 м'яти	Г красень
5 кривда	Д правда
6 рай	Е шкідливий
7 якісний	Є скупий
8 корисний	Ж праворуч
9 потвора	З песиміст

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Зозул(я, ьа), (г, г)умка, (ж, дж)міль, алфав(і, и)т, д(и, е)ван, дят(е, и)л, н(е, и)діля, прокинувся в/ранці.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Спільнота, п'ятдесят, життєрадісний, держава, урівноваженість, уперед.

§ 11 Омоніми (повторення й поглиблення). Ознайомлення зі словником омонімів

Запам'ятаймо!

Слова, однакові за звучанням або написанням, але різні за значенням, називають **омонімами**.

Наприклад: *чайка* (морський водоплавний птах) — *чайка* (бойовий човен запорозьких козаків); *коло* (замкнена крива, що має форму кільця) — *коло* (хоровий танець) — *коло* (прийменник).

Відомості про омоніми (лексичне значення, приклади вживання, поширені словосполучення тощо) містять **словники омонімів**.

99 Прочитайте вірш. Знайдіть омоніми та поясніть їхнє лексичне значення. Користуйтеся словником омонімів.

Я візьму легенький прут,
Пожену гусят на Прут.
Хоч купатиму не в милі —
Стануть чисті всі та милі.

Ну й охочий мій брат Ігор
до усяких живих ігор.
Де яка у світі гра є —
Залюбки у неї грає.

Гей, стрільці, хапайте луки,
Та й біжіть бігом на луки!
Комарня там вельми сита —
Настріляйте зо три сита!

У стоніжок по сто ніжок.
Всі сто милися,
Всі стомилися.

Г. Бойко

100 Прочитайте уривки з віршів. Доберіть до виділених слів омоніми. Уведіть їх у речення.

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, **мила**, васильки з-під вій...

В. Сосюра

Вдаримо гучно ми дзвонами, —
всесвіт обійде **луна**...

В. Чумак

Нічого не треба, нічого не хочу від світу,
лишень аби **мати** на білому світі була.

С. Пушик

- 101** Спишіть пари словосполучень з омонімами. Визначте, якими частинами мови є омоніми.

Веселі діти — нікуди діти; швидкий потяг — потяг до малярства; широкий двір — королівський двір; народні байки — піжама з байки; тільки не плач — голосний плач.

- 102** Спишіть речення. Знайдіть і підкресліть омоніми. На яке питання вони відповідають? Які з них є головними членами речення?

1. Вплива на сині ріки ясен місяць іздала (*М. Рильський*). Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 2. Буває так зажуришся, що люлечка не куриться (*Л. Глібов*). Шляхом куриться курява (*А. Малишко*). 3. Було чути, як на річці тріскотів мотор, — то йшов моторний човен (*М. Трублаїні*). Еней був парубок моторний... (*І. Котляревський*).

Це цікаво!

Ви грали коли-небудь у слова? А знаєте, що й слова «грають» між собою? Вони перегукуються, міняються місцями й ніби хизуються: ось які ми подібні! Таку гру слів називають *каламбуром*. Часто основою для створення каламбурів є омоніми й пароніми (про які ви дізнаєтеся в наступному параграфі). Майстром гри в українські слова є Ігор Січовик.

Усміхніться!

- 103** Спишіть вірш. Визначте, скільки лексичних значень має дієслово *грати*.

Грає слово

Грає слово, виграє.

Грає Гриць — м'яча він б'є.

Грає мама роль в кіно.

Грає тато в доміно.

Грає братик на гітарі.

Грає з ним сестра у парі.

Вдома, в класі, на перервах

Граю я усім... на нервах.

І. Січовик

- 104** Прочитайте каламбури. Випишіть словосполучення з омонімами.

Чом ти, гуско, боягузка?

Бо я — гуска.

Б. Чепурко

Я зробила піну з мила,

Та її водичка змила.

І. Січовик

105 Прочитайте каламбур. Спишіть. Поясніть значення слів *рій* і *вирій*.

Запитав у нас Андрій:
— Чи не бачили ви рій?
Відповів дідусь Порфирій:
— Відлетів той рій у вирій.

І. Січовик

106 Спишіть каламбури. Підкресліть головні члени в усіх реченнях.

Вовк

В лісі вовк страшний живе,
Поїдає все живе.

Кіт

Я kota шукав уранці
І знайшов його у ранці.

Їжачок

Їжачиха сину шила
Чобітки без голки й шила.

Рис

Не любить їсти рис Борис,
Бо рис — це вам не барбарис.

І. Січовик

107 Виконайте тестове завдання.

Омоніми вжито в реченні

- А** Мені потрібне слово, а не слава.
- Б** Прозелень жовта зліта з літа.
- В** Зацвіли луги, діброви, повно гомону, розмови.

108 1. У поданих каламбурах омоніми «загубили» свою пару. Доберіть і вставте замість крапок відповідний омонім.

То пригріло взимку ... ,
чи, можливо, тільки *сон це*?

«Росте у лісі ... », —
читає Настя *про лісок*.

Ледве вгору дід ... ,
зморшки в діда аж *до брів*.

Це усе було ... ,
вчитель навчав *нас правді*.

На вікні стоїть *ірис*,
на столі є хліб

На горі росте ... ,
а з гори несе *квас Оля*.

Я тягнув на гору ... ,
а з гори мене він *віз*.

І. Січовик

2. Людей, які вмели складати каламбури, цінували за розум і дотепність. Тож до справи! Складіть власні жартівливі тексти з омонімами: *ніс* (іменник), *ніс* (дієслово).

1. Правопис поданих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

С(*е, и*)реда, д(*е, и*)ректор, (*о, а*)дреса, у/*дячний*, г(*а, о*)рмонія, (*а, ай*)стра, гр(*е, и*)міти, по/*милка*.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Електрика, кипіти, кишенья, коридор, пшениця, вісімдесят.

§ 12 Пароніми. Ознайомлення зі словником паронімів

Запам'ятаймо!

Пароніми — слова, близькі за звучанням; належать, як правило, до тієї самої частини мови, але різні за значенням, вимовою, написанням.

Наприклад: *компанія* (група людей, товариство) — *кампанія* (певні заходи, військові дії). *Наша торговельна компанія провела успішну рекламну кампанію.*

Відмінність може бути:

- в одній букві — *мимохіть* (мимоволі, ненароком) і *мимохідь* (по дорозі, між іншим);
- у зміненому префіксі — *допускати* (дозволяти робити що-небудь, займатися чимось, брати участь у чомусь) і *припускати* (уважати за можливе, імовірно що-небудь);
- у зміненому суфіксі — *сердечний* (усе, що стосується серця, — *сердечний біль*) і *сердешний* (який викликає співчуття; бідолашний).

Словники паронімів допомагають практично засвоїти відтінки значення та особливості вживання близьких за звучанням слів.

Прочитайте словосполучення. Поясніть відмінності в значенні прикметників. Складіть і запишіть речення з двома запропонованими парами словосполучень (*на вибір*).

1. Земна куля. Земельна ділянка. 2. Зимові рукавички. Зимна днина.
3. Корислива мета. Корисна порада. 4. Музикальний слух. Музична школа.
5. Людне місце. Людяне ставлення. 6. Вихований учень. Виховний момент.

111 Уставте замість крапок потрібну літеру. Доберіть до слова з пропущеною літерою паронім, складіть із ним словосполучення. Запишіть за поданим зразком.

Зразок. Бойовий орден — ордер на квартиру.

Чайний серві.. ; лагідна ..смішка; пожежни.. кран; життєвий дос..ід; ..никати зустрічі; палає п..омінь; нафарбований ..іготь; гривн.. в гаманці; лагідна ..дача; ..ступ до поеми; дружн..й жарт; рудий к..т; смачна пас..а; вовча шк..ра; ґрунтов.. дорога.

1. Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть пароніми. Поясніть відмінність у їхньому значенні.

Мати сяла сон
під моїм під вікном,
А вродив соняшник.

І тепер: хоч буран,
хоч бур'ян чи туман,
А мені сонячно.

Б. Олійник

Ю. Журка. Соняхи

2. Розгляньте репродукцію картини Ю. Журки. Що об'єднує вірш і картину? Запишіть слова й словосполучення з вірша, які можна використати, розповідаючи про картину.

3. Об'єднайтеся у дві групи. Учні першої групи складають опис соняшників за картиною (*усно*). Учні другої групи доповнюють розповідь однокласників, пригадавши, що їм відомо про соняшники з власного досвіду.

Це цікаво!

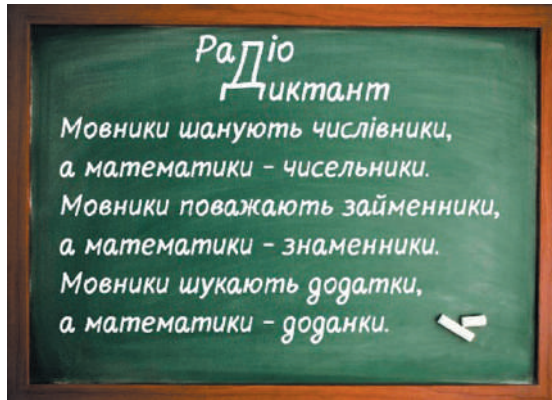
Пароніми іноді використовують як заголовки в газетах і журналах. Наприклад: «*Ой гіркі ваші огірки*», «*Навесні на Десні*», «*Нова кампанія старої компанії*».

Не цурається паронімів і народна творчість. «*Пройти Крим, і Рим, і мідні труби*» — так кажуть про людину, яка багато де побувала, надивилася всякого, зазнала чимало випробувань. Здебільшого цей вислів стосується людей з поганою вдачею,

низькою культурою поведінки: *Беремо ж сюди [до спецшколи] найтрудніших, тих, що вже пройшли Крим і Рим, — інший і дорослий не бачив такого, що воно вже встигло пережити* (О. Гончар).

113

1. Прочитайте й запишіть вірш. Підкресліть пароніми.

2. Дайте визначення термінам, які згадано у вірші, за зразком (усно).

Зразок. Числівник — це частина мови, яка означає кількість предметів або їх порядок при лічбі.

114

1. Виконайте тестове завдання.

Установіть відповідність між словами-паронімами та їхнім лексичним значенням.

1	адрес	А	доля, життєвий шлях
2	адреса	Б	позначення місця проживання чи перебування людини
3	талант	В	який важко зруйнувати; міцний, твердий
4	талан	Г	який довго тривав або триває; довгочасний
5	тривкий	Д	письмове вітання з нагоди визначної події
6	тривалий	Е	видатні природні здібності людини

2. До кожного пароніма доберіть із довідки слово, яке ілюструє його зміст (за зразком).

Зразок. Вітальний адрес, точна адреса.

Довідка: письменницький, перерва, вітальний, веселий, крига, точний.

Прочитайте тексти в таблиці. Складіть усно міні-розповідь з власного досвіду чи перекажіть уривок з прочитаної книжки, використовуючи одну пару паронімів, поданих у таблиці (на вибір).

Боліти чи вболівати?	
Слово <i>боліти</i> в сучасній мові означає «відчувати фізичний біль, страждати»: <i>болить палець, болить голова</i> . Тому недоцільно вживати слово <i>боліти</i> (а також похідне від нього <i>болільник</i>) у значеннях, пов'язаних зі спортом.	Слово <i>вболівальник</i> (<i>уболівальник</i>) утворене від дієслова <i>вболівати</i> (<i>уболівати</i>) – пристрасно переживати за щось, співчувати, піклуватися, дбати. Отже, маємо писати й казати: <i>палкий уболівальник</i> (не <i>болільник!</i>) <i>футболу</i> тощо.
Військовий чи воєнний?	
<i>Військовий</i> стосується <i>війська</i> : <i>військова таємниця, військова частина, військовий лікар, військово-морський, військовослужбовець</i> .	<i>Воєнний</i> пов'язаний з <i>війною</i> : <i>воєнні дії, воєнний період, воєнна операція</i> .
Завдання чи задача?	
<i>Завдання</i> – наперед визначений обсяг роботи; те, що хочуть здійснити; доручення.	<i>Задача</i> – питання (переважно математичного характеру), яке розв'язують за допомогою обчислень за певною умовою.

Усміхніться!

Прочитайте каламбури, замінивши фото відповідними словами.

1. У бабусі є та улюблена . 2. У річці бавиться , а в степу біжить . 3. На город вдягну я і візьму гостреньку .

Пограймося! Складіть власні каламбури з паронімами: *гриб, грип; коса, коза; зуб, дуб; слива, злива; лак, рак*. Можна також використати для каламбуру дібрані самостійно пари паронімів.

- 118** 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Діду(с, сь), і(мя, м'я), (і, ї)жак, на ліній(к, ц)і, вчинити по/новому, оле(нья, ня).

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Бабуся, виразно, вірші, гудзик, допитливий, зозуля.

§ 13 Лексична помилка та її умовне позначення (практично)

Пригадаймо!

1. Що таке *слово*?
2. У якому словнику ви дізнаєтеся про лексичне значення слова?
3. Наведіть приклади однозначних, багатозначних слів і слів з переносним значенням.
4. Наведіть приклади синонімів і антонімів.
5. Наведіть приклади омонімів і паронімів.

- 119** Знайдіть «зайве» слово чи слова: у першому рядку — багатозначні; у другому — однозначні; у третьому — слова, які не є синонімами; у четвертому рядку — слова, які не є антонімами. Поясніть свій вибір.

1. Балкон, слюсар, ялина, червень, стіна.
2. Лінія, голова, чотирнадцять, грубий, важкий.
3. Багатий, гарний, заможний, рясний, розкішний.
4. Великий — малий, ледар — нероба, ворогувати — дружити, зимо — тепло.

- 120** У кожному рядку є слова, ужиті в переносному значенні. Знайдіть їх. Складіть і запишіть з ними речення.

1. Золота осінь, золота обручка, золоті руки.
2. Промінь надії, промінь свободи, промінь сонця.
3. Чиста совість, чисте небо, чисті руки.
4. Гострий ніж, гостре слово, гострий біль.
5. Холодна вода, холодне серце, холодний розум.

Запам'ятаймо!

Лексичні помилки (умовне позначення — Л)

1	Недоречне повторення слова або вживання спільнокоренових слів в одному або сусідніх реченнях (тавтологія).	<i>Школярам доручили при- брати шкільний двір.</i>
2	Невиправдане дублювання змісту в сусідніх словах.	<i>Нам подарували пам'ятний сувенір.</i>
3	Багатослів'я — уживання зайвих слів.	<i>У червні місяці розпочина- ється літо.</i>
4	Уживання слів у невласивому значенні.	<i>Я зайду до тебе через неділю (замість тиждень).</i>
5	Порушення лексичної сполучуваності слів.	<i>Мама завжди виготовляє смачні сніданки.</i>
6	Уживання слів, не властивих літературній українській мові.	<i>Треба приймати участь у різних міроприємствах.</i>
7	Уживання слів, не властивих описувальній епосі.	<i>Солдати князя Святослава були сміливими.</i>
8	Неточне вживання усталених висловів.	<i>Людина й природа — це дві сторони медальйона.</i>

121

1. Розгадайте ребус. Запишіть відгадку, яка підкаже, що допоможе уникнути тавтології.

2. Прочитайте речення. Знайдіть у них лексичні помилки. Відредагуйте речення.

1. Нам слід замислитися над нашим підкоренням природи. 2. У своїй кіноповісті «Зачарована Десна» Олександр Довженко описує свою безмежну любов до природи. 3. Для мене взірцем є мій батько. 4. Добра людина — це людина, яка робить добрі справи, тобто добродійка. 5. В образі Олекси Довбуша письменник зобразив образ героя-борця. 6. Не вчи орла літати, а солов'я не вчи співати.

122

Прочитайте речення. Знайдіть у них лексичні помилки. Відредагуйте й запишіть речення.

1. Молодий юнак переміг у змаганнях. 2. Особисто на мою думку, нам уже час повертатися додому. 3. Ми пішли в похід заради свого

власного задоволення. 4. У театрі відбулася перша прем'єра вистави.
5. Про негоду свідчили численні справжні факти.

Це цікаво!

Багатослів'я — уживання без потреби в розмові, тексті зайвих слів, які не несуть додаткової інформації.

123 Прочитайте висловлювання. Поясніть, які слова є ознакою багатослів'я (усно). Вилучіть непотрібні слова (за зразком).

Зразок. Письменник швидко написав свої твори (а чиї ж іще твори він міг написати?). Письменник швидко написав твори.

У своїй повісті письменник показав складне й у той же самий час прекрасне дитинство. Дід його був розумною й доброю літньою людиною похилого віку. Упродовж усього подальшого періоду життя хлопець намагався боротися зі злом і не був байдужим до людей. Щоб бути здоровим і сильним, треба займатися спортом у спортивній секції.

124 **Лінгвістичне дослідження.** Прочитайте речення. Знайдіть словосполучення, у яких неправильно вжито слова-пароніми. Усно поясніть, чому помилкові слова мають невластиві для них лексичні значення. Допоможуть це зробити словники (тлумачний, омонімів, паронімів). Запишіть правильний варіант словосполучень за зразком.

Зразок. Молоко дуже корисливе для дитячого організму.

Молоко не може бути *корисливим*, воно — *корисне*. Про це свідчать лексичні значення слів: *корисливий* — який прагне до власної вигоди, наживи; *корисний* — який дає добрі наслідки, приносить користь.

Отже, правильно — *корисне* молоко.

1. Я рахую, що контрольну з математики я напишу добре. 2. Вірні відповіді на всі тести забезпечили перемогу. 3. Я задала подрузі складне запитання. 4. Лікар запевнив нас, що ця мікстура дуже ефектна. 5. Усяка вихована та порядна людина має поважати природу. 6. Олег не мав жодної уяви про те, що сталося на перерві. 7. Українці називають свої гроші гривнами. 8. Виконуючи домашнє завдання, я мимохіть згадав про літній відпочинок. 9. Іринка купила для своєї бабусі сердешні ліки. 10. Нещодавно в нашому місці відкрилася музикальна крамниця. 11. Шевченко мав намір побути в Яготині дві неділі, а прожив майже три місяці.

125

Прочитайте речення, добираючи з дужок потрібне слово. Запишіть утворені сполучення слів за зразком.

Зразок. 1. Рідкісні малюнки.

1. У Кам'яній Могилі виявлено багато гrotів і печер з (рідкі, рідкісні) малюнками. 2. Яюсь після вечері у вагоні (зав'язатися, розв'язатися) жвава дискусія. 3. Перед мандрівниками (відкритися, закритися) чудовий краєвид. 4. Люди зазвичай (жаліти, шкодувати) за минулим. 5. (Надати, навести) приклад сміливої людини. 6. Допомогти іншому (дуже, страшенно) просто. 7. Христина (здійснити, зробити) героїчний вчинок. 8. Ти мені своєю музикою (мішати, заважати) вивчити напам'ять вірш. 9. Щоб заварити чай, потрібен (кріп, окріп). 10. За вікном Оленка чула (малий, тихий) шелест листя.

126

Я — редактор. Відредагуйте речення, замінивши не властиві літературній українській мові слова доречними відповідниками з довідки.

1. На мою думку, добро заключається в любові до рідних, друзів, природи й загалом до життя. 2. Польоти людини в космос щоразу руйнують озоновий шар. 3. Цей приклад доказує, що спроби підкорення природи рано чи пізно закінчуються для людей сумно. 4. Мій брат самостійно гладить собі сорочки. 5. Я вийшла з автобуса на слідуючій зупинці. 6. Кожний раз я забуваю останні рядки цієї пісні.

Довідка: щоразу, прасувати, полягати, доводити, руйнувати, наступний.

127

1. Прочитайте текст. Що свідчить про погане знання автором української історії та мови? Які слова створюють у певних реченнях комічний ефект?

Коли князь Святослав виріс і змужнів, зібрав він багато хоробрих солдатів. Вони вели простий спосіб життя, але зовсім не вміли користуватися різноманітними технічними пристроями. Але все одно козацька армія перемогла тодішніх агресорів — печенігів. Після цього князь Святослав із дружиною подався шукати чужих земель, а свою забув.

Тим часом кочівники хлинули на наші землі й ледь не захопили Київ. Урятував княжу столицю сміливий та винахідливий хлопець-

патріот. Він розвідав ворожі позиції й обдурив найманців. Фанат свого міста, юнак не побоявся під зливою стріл форсувати Дніпро, щоб покликати на допомогу з лівого берега воєводу Претича із солдатами.

2. Доберіть до недоречно вжитих слів синоніми, які відповідають історичній епосі. Як змінився текст і чому?
3. Розгляньте ілюстрацію. Складіть короткий опис, використовуючи слова, які передають особливості зображеної історичної доби.

М. Овечкін. Битва Святослава. Фрагмент діорами з Музею історії запорозького козацтва

128

1. Виконайте тестове завдання.

Правильно сталий вислів ужито в рядку

- А Юрко програв змагання з бігу, бо *мало м'яса з'їв*.
- Б Хіба ж я винен, що мені *верблюд на вухо наступив?*
- В *Я іншим розумом жити* не хочу.
- Г Сьогодні я цілий день *бив байдики*.
- Д Юрку, ти на уроці *горобців ловив*, тому й не знаєш відповіді!

2. Відредагуйте перевернуті сталі вислови. За потреби скористайтесь словами з довідки.

Довідка: чужий, ведмідь, каша, гави.

129

Я — редактор. Об'єднайтеся в групи, оберіть у кожній групі головного редактора, який відповідатиме від імені всіх членів групи. Виграє той, хто швидше впорається із завданням і зробить найменше помилок.

Прочитайте речення. Знайдіть у них лексичні помилки. Визначте їхні типи за допомогою таблиці з рубрики «Запам'ятаймо!» на с. 58. Відредагуйте речення й зачитайте правильні варіанти.

1. Наш сусід-рибалка розповів мені інтересний спосіб спіймати щуку.
2. У нас у школі трапилася зустріч з молодими поетами та

письменниками. 3. Леся Українка створила багато поетичних творів. 4. Відпустка в мами тривала чотири неділі. 5. Ми всі приймаємо участь у виставі. 6. Телекоментатор розповідає по телевізору про хід футбольного матчу. 7. Український режисер Олександр Довженко першим створив перший звуковий фільм. 8. Через Інтернет електронний лист дійде швидко за лічені секунди на інший кінець світу. 9. Зачекай пару мінуток, я запишу її адрес і телефон.

Повторюємо орфографію

- 130** 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Оліве(и, *ць*), пар(о, а)солька, по/друга, тел(*і, е*)фон, україн(сь, с)ка, цук(о, е)р.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Київ, комп'ютер, кукурудза, лелека, лінійка, лялька, папір.

Завдання для самоперевірки

- 131** Поясніть значення прислів'я *Хочеш бути щасливим, не будь лінивим*. Доберіть синоніми до слова *ледар*.

- 132** Розв'яжіть задачу. Відповідь запишіть словами. Доберіть антоніми до вислову *марнувати час*.

Дмитрик перелив із пустого в порожнє 325 літрів, а Сашко з порожнього в пусте 278 літрів. Скільки хлопці перелили з пустого в порожнє і з порожнього в пусте разом?

- 133** Відгадайте загадку. З'ясуйте, однозначне чи багатозначне слово-відгадка.

 надворі, у коморі.

Хто поверне, той у заверне.

- 134** Виконайте тестові завдання.

1. Синонімом до стійкого вислову *замітати сліди* є слово
- А приховувати
 - Б прибирати
 - В обдурювати

2. До синонімічного ряду належать усі слова рядка
А брудно, охайно, скрутно
Б невідомий, незвичайний, незнайомий
В солдат, боєць, воїн
3. Антоніми — це слова
А протилежні за значенням
Б однакові за звучанням, але різні за значенням
В однакові за звучанням, але різні за написанням
4. Синонімом до слова *радіти* є слово
А веселитися
Б співчувати
В сумувати
5. Синонімом до слова *хвалитися* є слово
А хизуватися
Б сміятися
В славити
6. До омонімів належать
А слова, однакові за звучанням або написанням, але різні за лексичним значенням
Б протилежні за лексичним значенням слова
В слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням
7. Антонімом до слова *тихий* у словосполученні *тихий голос* є слово
А неспокійний
Б розбурханий
В гучний
8. Пари слів з омонімами є в рядку
А ясний день, безхмарний день
Б глибока балка, сталева балка
В добрий початок, добрий кінець
9. У мові синоніми вживаються для
А протиставлення
Б милозвучності
В точного й образного вираження думки або уникнення небажаних повторів слів

10. Синонімом до вислову *як кіт наплакав* є слово
- А багато
 - Б мало
 - В швидко
11. Тлумачний словник містить інформацію про
- А правопис слів
 - Б значення слів
 - В походження слів
12. Словник іншомовних слів містить інформацію про
- А склад слова
 - Б мову запозичення
 - В антонімічні відношення між словами

Це цікаво!

135

Гра в слова: розповідь за ланцюжком

Об'єднайтеся в групи. Розподіліть між учасниками гри теми, «розберіть» опорні слова. Один з учнів у групі розпочинає гру, склавши речення зі «своїм» словом. Наступний учень повторює складене речення й додає власне зі «своїм» словом і так далі. Використовуйте в розповіді різноманітну лексику. Гру закінчено, коли висловляться всі учні.

Намагайтеся створити зв'язний текст — хай навіть фантастичний чи жартівливий! Найцікавішу розповідь визначте голосуванням.

Можливі теми й опорні слова (словосполучення):

1. «Як я провів вихідні»: *робочий тиждень; задоволення; довше поспати; зустрітися з друзями; іти до розважального комплексу; читати книжку; день народження; краватка; трішки сумно; наступні вихідні.*

2. «Подорож до Києва»: *краса й велич; лівий берег Дніпра; золоті маківки Києво-Печерської лаври; екскурсія; Хрещатик; Софійський собор; Богдан Хмельницький; Андріївський узвіз; сувенір; легенда.*

3. «Як я відпочивав у бабусі влітку»: *на городі; на пасіці; лікарські трави; рибалити; сонний ставок; крапельки роси; вранішній туман; співають пташки; закидати вудки; окунці та карасі.*

4. Розповідь на вільну тему із самостійно дібраною лексикою (10 слів або словосполучень).

промені ще не добралися. І там усе — зелений очерет, земля, листя — було вкриті ніжно-білим мереживом.

Можна ще довго розповідати про наші **походеньки** в лісі... Як ми знайшли дивне листя й назвали його леопардовим. Як бавилися з татом, ховалися за дерева, грали в лови, як шаруділи листям, збирали його, підкидали, як випадково помітили чудернацьке дерево, що росте не вгору, а тягнеться по землі...

Але були й неприємні знахідки. Сміття, залишене кимось після відпочинку... Порадившись, вирішили допомогти лісу стати чистішим. Усі наввипередки збирали сміття — і незабаром невеличка ділянка лісу звільнилася від непотребу.

Несподівано прогулянка стала прекрасною забавкою та корисною справою й для нас, і для осіннього лісу.

2. Доведіть, чи є в тексті слова, будова яких подібна до будови виписаних слів.

137 Відгадайте загадки. Запишіть відгадки. Поясніть роль слів-відгадок у будові слова.

1. Нас слова міняють часто,
і, звичайно, це — на щастя,
бо якби ми не мінялись,
то слова б не поєднались.

2. Ми віддавна і віками
чесно дружимо з майстрами,
які вміють нас так вжити,
щоб нові слова створити.

Запам'ятаймо!

Основа — частина слова без закінчення, яка виражає лексичне значення слова.

Закінчення — змінна частина слова, яка слугує для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Корінь — значуща частина слова, спільна частина спільнокореневих слів, яка виражає їхнє лексичне значення.

Спільнокореневі слова утворюються за допомогою префіксів і суфіксів від одного кореня.

Наприклад: *береза*, *березовий*, *підберезник*.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і слугує для утворення нових слів.

Наприклад: *летіти* — *прилетіти*, *облетіти*, *перелетіти*, *злетіти*.

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня й слугує для утворення нових слів.

Наприклад: *сад* — *садок*, *садовий*.

- 138** Утворіть спільнокореневі слова, зашифровані в колах. Позначте графічно частини утворених слів.

	альня	
пере		ання
за		ати
ацький		анка
ачка		ач

	НЯК	
між		ничий
ський		ник
ництво		ка
онька		'я

Запам'ятаймо!

Корені слів, які звучать однаково, але мають різне значення, — це різні корені. Наприклад, слова **водний** і **водій** — не спільнокореневі, бо в них корені різні за значенням (*водний* — від *вода*, *водій* — від *водити*).

- 139** У кожній групі поданих слів виберіть спільнокореневі й запишіть. Позначте корінь.

1. Бережок, бережливість, бережливий, бережно.
2. Дорога, придорожній, дорожній, доріжка, дорогий.
3. Сова, совок, совеня, совиний.
4. Сирість, сирий, сирник, відсиріти.
5. Річка, заріччя, річний, річище.
6. Важити, зважений, важкий, зважати.

- 140** 1. Утворіть і запишіть слова, зашифровані в колах. Поясніть лексичне значення утворених слів.

	ви	
при		до
від		за
на		пере
в		під
		об

	недо	о
при		с
під		за
на		пере
в		ви
		до

2. Яка значуща частина слова допомагає змінювати значення цих слів?

Це цікаво!

У деяких словах може бути й по два-три префікси, корені, суфікси.

Наприклад: $\overline{\text{перероз}}\overline{\text{поділ}}$, $\widehat{\text{вогнегасник}}$, $\widehat{\text{садочок}}$.

141

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова, позначте в них корінь.

Часто **наприкінці** осені зима вже може нагадати про себе. Буває, що теплу погоду **змінюють приморозки**, навіть **пролітає** сніг. Тому й кажуть, що в листопада крутий та непостійний характер: він то **усміхається**, то плаче. У народі про цей місяць склали чимало **прислів'їв**, зокрема такі: «У листопаді зима з осінню бореться», «Листопад зимі ворота **відчиняє**», «Як листопад дерев не **обтрусить**, довга зима бути мусить», «Листопад не лютий, проте **спитає**, чи одягнутий та взутий».

2. Знайдіть у тексті слова, які мають по два префікси, корені. Позначте в них графічно частини слова.

3. Поясніть, як ви розумієте зміст наведених у тексті прислів'їв.

142

За допомогою префіксів утворіть антоніми до поданих слів.

Заїзд, зубатий, налити, прибувати, весело, згода.

143

Доберіть до поданих слів можливі означення, позначте в них суфікси (якщо вони є), запишіть за зразком.

Зразок. Зима — мороз $\hat{\text{на}}$, сніж $\hat{\text{на}}$, криж $\hat{\text{а}}$ $\hat{\text{на}}$, ран $\hat{\text{ня}}$, дзвін $\hat{\text{ка}}$, блиск $\hat{\text{уча}}$, набрид $\hat{\text{ли}}$ $\hat{\text{ва}}$.

1. Весна — гарна, 2. День — теплий, 3. Хмара — дощова,
4. Блискавка — біла, 5. Клен — гіллястий,

144

Перебудуйте словосполучення за зразком. Запишіть, позначивши суфікси.

Зразок. Вітер з моря — мор $\hat{\text{сь}}$ кий вітер.

Меблі з дерева, сік з малини, співи солов'я, одяг козаків, руки матері, слово вчителя, порада батька, табір студентів, посуд зі скла, шафа для книжок.

145

1. Спишіть текст. У виділених словах позначте префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Непомітно минало літо. Промайнуло, як один погожий день, і **надходила** осінь. Золота осінь, коли достигає виноград, коли набряклі червоним соком грона обтяжують лози...

Але хлопці не огляділися, коли минув місяць — надійшла вже справжня осінь, з прозорим небом, з ранішніми **заморозками**, з інеєм на пожухлих травах у ярках і **вибалках**, з павутинням на всьому (*За І. Багряним*).

2. Доберіть синоніми до слів *пожухлий, надходити*.

146

1. Утворіть слова за поданими схемами.

1. $\neg \neg \wedge \square$
2. $\neg \wedge \wedge \square$
3. $\wedge \wedge \wedge \square$
4. $\wedge \wedge \square$

2. Складіть із цими словами речення.

147

- Виконайте тестове завдання.

Усі слова спільнокореневі в рядку

А дослід, дослідити, дослідник, дослідження

Б радіус, порадиця, зрада, радість

В нога, ніжка, підніжжя, ніж

Г гірник, гірський, гіркий, міжгір'я

Повторюємо орфографію

148

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки.

Вересе(*н, нь*), завда(*н, ни*)я, за(*я, є*)ць, кал(*і, е*)ндар, меда(*ль, л*), м(*і, е*)тро.

2. Запишіть слова й поставте наголос.

Радісний, Україна, на добраніч, неділя, помилка, понеділок.

§ 15 Форми слова. Змінні й незмінні слова

Запам'ятаймо!

Слова бувають змінні (*весна, весною, весну, веснами*) і незмінні (*навесні*).

Змінні слова набувають різних форм, змінюючи своє закінчення за відмінками, родами, числами. Форми того самого слова (*вода, води, воді, водою*) треба відрізнити від спільнокореневих слів (*підводник, водяний, водоймище*).

Усі змінні слова мають закінчення. Закінчення, не позначене буквою, називають *нульовим*. Щоб довести, що слово змінне, потрібно змінити форму слова (провідміняти, змінити число, рід).

Наприклад: *дорог* — *дорог*, *дощ* — *дощ*.

149

1. Доведіть, що подані слова змінні, визначте в них закінчення за зразком.

Зразок. Пух — пух, пух.

Грудень, гість, горобець, заєць, ліс, календар, степ, струмок.

2. Складіть із поданими словами міні-твір «Надходить зима».

150

Спишіть текст, змінюючи форму слів у дужках.

Перший (*зимові*) місяць називають в (*Україна*) груднем. Ця (*назви*) походить від слова «грудки». Після (*осіння*) дощів розтоптані (*вози*) ґрунти замерзали. Їздити такими (*дорогою*) було важко — заважали замерзлі грудки. Також (*грудка*) утворювалися на вкритих (*сніг*) зораних (*поле*).

151

Виконайте тестове завдання.

Нульове закінчення мають усі слова в рядку

- А хліб, віск, замок, малюнок
- Б ніч, сад, парк, гарний
- В мак, ліс, код, дорога
- Г брат, екран, кіт, таксі
- Д снігур, апельсин, ананас, ківі

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Позначте в них закінчення.

Тату, купи мені скрипку

У буковинському **містечку** Кіцмані, де народився в 1949 році видатний український композитор Володимир Івасюк, музичної **школи** не було. А малий Володя постійно просив **батька**, шкільного **вчителя**:

- Тату, купи мені **скрипку**!
- Ще зарано, **синку**, мусиш підрости, — відповідав той.
- Тоді купи **акордеон**.
- Маленьких **акордеонів** немає в продажі. Є лише такі, що ти не піднімеш.
- Купи, я буду тільки дивитися на нього, — не вгавав **син**.

У 1954 році в Кіцмані відкрили початковий **клас** музичної школи. До нього й зарахували п'ятирічного Володю Івасюка... У **10 років хлопець** написав свій перший музичний **твір** (За Д. Мандзюком).

2. Розгадайте ребус. Запишіть відповідь і графічні схеми будови слів, з яких вона складається.

Це назва квітки, що росте в Українських Карпатах, а також назва найвідомішої пісні В. Івасюка.

Запам'ятаймо!

Незмінні слова не мають закінчення.

До незмінних слів належать:

- невідмінювані іменники та прикметники: *таксі, бюро, міні, максі*;
- числівники: *мало, багато*;
- прислівники: *узимку, посередині, тричі, можна, згори, водночас, треба*;
- службові частини мови: *мов, нібито, при, до, лише, невже, таки*;
- вигуки: *ого! гайда! алло! спасибі!*

153 Спишіть слова, позначте в них закінчення. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Учора, швидко, лише, уроку.
2. Дорога, газета, навколо, стіл.
3. Тихо, багато, уздовж, морозиво.

154 1. Випишіть незмінні слова.

Вітер, метро, повітря, радісний, сонце, швидко, шосе, уперше, навесні, добраніч, треба, можна, двічі, старанно, виразно.

2. Складіть і запишіть три речення з вписаними словами (*на вибір*).

155 Спишіть текст, уставляючи замість крапок слова з довідки. Що об'єднує ці слова?

Скільки коштує борщ?

Борщ, приготовлений мамою, має свою ціну. Яку? Порахуйте вартість продуктів, ... яких готують цю страву, а ... час, витрачений мамою на кухні. Скільки коштує година роботи, теж ... підрахувати: потрібно ... місячну зарплату мами на кількість її робочих годин.

Упевнені, ... коштують джинси чи ноутбук, ви знаєте. А скільки коштує один кілограм картоплі? Літр молока? Пачка масла? А скільки ваша сім'я платить за спожитий газ, електроенергію, воду? ... ж, задачка непроста, ... саме з таких невідомих складається бюджет вашої родини.

Довідка: скільки, легко, еге, але, також, з, поділити.

156 Створюємо проект «Варимо смачний борщ!». Обговоріть і запишіть за зразком, скільки ж насправді коштує борщ. Скільки незмінних слів ви використали під час обговорення? Запишіть ці слова.

1. Виконати проект допоможе довідкова таблиця, відтворіть її на окремому аркуші або в зошиті.

2. Про ціни на кожний інгредієнт довідайтеся в дорослих і впишіть їх у таблицю.

3. Вартість кожного інгредієнта, а також загальну вартість борщу допоможуть обчислити ваші математичні вміння (пригадайте правила множення й додавання).

4. Запишіть висновок: у _____ 20__ року вартість каструлі борщу об'ємом 4 літри становить: з м'ясом — _____ грн _____ коп.; без м'яса (пісного) — _____ грн _____ коп.

Зразок

Інгредієнти	Потреба за рецептом, кг	Споживча ціна, грн за 1 кг (за даними моніторингу Держстату)	Вартість інгредієнта, грн
Яловичина 	0,6	106,59	63,95
Капуста 	0,3	8,82	2,65
Буряки столові 	0,5	6,10	3,05
Картопля 	0,5	7,60	3,80
Морква 	0,2	11,02	2,20
Цибуля 	0,2	10,50	2,10
Олія соняшникова 	0,03	32,65	0,98
Томатна паста 	0,09	48,38	4,35
Сіль, перець, часник та інші приправи 	на смак	×	3,13

157 Виконайте тестове завдання.

Змінне слово є в рядку

- А поруч, обруч, ліворуч
- Б зрання, здивовано, напам'ять
- В навіки, потемки, пішки
- Г журі, авто, погано
- Д кіно, приємно, таксі

Повторюємо орфографію

158 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки.

К(и, е)лим, ноу(д, т)бук, о(с, з)нака, (ня, н'я)тниця, р(у, ю)кзак, ч(и, е)рговий.

2. Запишіть слова й поставте наголос.

Бджола, гумка, джміль, дзига, дзьоб, загадка.

§ 16 Правопис значущих частин слова (повторення). Вимова й написання префікса з- (зі-, с-)

Запам'ятаймо!

Перед дзвінкими приголосними префікс **з-** вимовляється дзвінко, а перед глухими наближається у вимові до парного глухого [с].

Буква **с** пишеться перед приголосними **к, н, т, ф, х**: *сказати, список, створити, сформувати, схопити.*

Їх легко запам'ятати в словосполученні **кафе «Птах»**.

В інших випадках потрібно писати букву **з**: *зчистити, зжувати, змити, здружити.*

159 Прочитайте слова. Зверніть увагу на вимову префікса з- (с-). Поясніть уживання цього префікса.

зсунути

збити

здмухнути

скочити

зцідити

збудити

зіскочити

спитати

зшиток

зібрати

зіштовхнути

схитрувати

160 1. Прочитайте уривки з віршів. Випишіть слова з префіксом з- (с-). Поясніть уживання цього префікса.

* * *

То не хмара,
а дірява парасоля:
сама змокла,
ще й мене
до нитки намочила.

* * *

Піє півень-ліс
дуже осінню пісню.
І **гребінець** у нього
палахкотить червоно.
І руде пір'я летить —
за вітром стелиться.

* * *

Сама біжиш, стежечко,
через струмок перескакуєш,
батіжком по пилюці **цвюхаєш**,
за суницею збочуєш,
топчеш горох при дорозі...

* * *

Втік дим від вогнища,
просто в синіх джинсах,
розпатлений,
та й подався в мандри.
Тільки спечену картоплину
прихопив...

І. Калинець

2. Спишіть уривок із вірша, який вам сподобався найбільше.
3. Поясніть лексичне значення виділених слів і словосполучень.

161 1. Додайте префікс з- (с-) до поданих слів.

Пробувати, рівнятися, одягнений, малювати, орати, кинути, нівечити, економити.

2. Складіть другі букви кожного утвореного слова й дізнаєтеся, що буде з тим, хто потрапив під дощ.

Запам'ятаймо!

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних префікс **з-** уживається з голосним [і]. На письмі він передається сполученням букв **зі**: *гнути* — *зігнути*.

162 Запишіть слова в три колонки, розкриваючи дужки, за зразком.

Зразок

з-	зі-	с-
змити	зіскочити	спіймати

(З-, зі-, с-)ставити, (з-, зі-, с-)найти, (з-, зі-, с-)м'який, (з-, зі-, с-)фотографувати, (з-, зі-, с-)псувати, (з-, зі-, с-)бирати, (з-, зі-, с-)брати, (з-, зі-, с-)ламати, (з-, зі-, с-)в'ялий, (з-, зі-, с-)тулити, (з-, зі-, с-)йти.

163 1. Прочитайте закличку. Прокоментуйте вимову слів із префіксом з- (с-).

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику
В новенькому горщику,
Поставлю на дубочку.

Дубочок схитнувся,
А дощик минувся.
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.

2. У якому рядку всі слова є синонімами? Випишіть ці слова й поясніть їхнє лексичне значення. Які з названих предметів ви використовуєте в побуті?

164 Спишіть текст, розкриваючи дужки. З якого твору взято цей уривок?

Гарчання розлягалось все дужче й дужче й нарешті (з-, с-)кінчилося громовим «аррр!» тигра, який кидається на (з-, с-)добич. Рев тигра, мов грім, заповнив усю печеру. Мати Вовчиця (з-, с-)кинула із себе вовченят і стрибнула вперед; очі в неї (з-, с-)палахнули, мов дві зелені зірки в пітьмі (*За Дж. Р. Кінлінгом; переклад В. Прокопчука*).

Усміхнімось!

165

1. Прочитайте текст. Знайдіть слова з префіксом з- (с-). Поясніть письмово їхнє написання.

Заховався

Стоїть хлопчик під зливою й не тікає. Якийсь чоловік спинився й вражено спитав:

— Чого, парубче, стоїш? До нитки змокнеш! Тікай!

— А я від мами сховався, — сказав хлопчина. — Вона мене хотіла помити.

2. Доберіть синоніми до слова *злива*.

166

- Запишіть народні прикмети, уставляючи замість крапок потрібний префікс.

Дощ ..ранку — надівай дранку та поганяй у поле.

Дощ іде — гриби ..ростуть.

..ранку парить — дощ ушкварить.

167

- Виконайте тестове завдання.

Усі слова треба писати з префіксом *с-* у рядку

А (з-, с-)писати, (з-, с-)характеризувати, (з-, с-)ламати, (з-, с-)качати

Б (з-, с-)порожнити, (з-, с-)триманий, (з-, с-)класти, (з-, с-)формований

В (з-, с-)тертий, (з-, с-)плетений, (з-, с-)шити, (з-, с-)чіплювач

Повторюємо орфографію

168

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки.

Ч(*и, е*)ревики, аквар(*е, і*)ум, во(*х, г*)нище, гор(*и, е*)зонт, д(*и, е*)путат, д(*и, е*)циметр.

2. Запишіть слова й поставте наголос.

Батьківщина, цукерка, читання, алфавіт, будь ласка, ведмідь.

§ 17 Вимова й написання префіксів *роз-*, *без-*

Запам'ятаймо!

У префіксах *роз-*, *без-* завжди вимовляється дзвінкий звук і пишеться буква *з*: *розписка*, *розбити*, *беззахисний*, *безтурботно*. Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних до префікса *роз-* додається голосний [і]: *розігну́тися*, *розісла́ти*.

1. Запишіть слова, зашифровані в колах. Запам'ятайте правопис утворених слів.

думи		квіт		доріжжя	
бір		в'язка		притульність	вість
мір		повідь		соння	робіття
мах		гін		помічність	си́лля
		відка			смертя

2. Слова з виділеними частинами розберіть за будовою.

- 170 Утворіть від сполучень іменників із прийменниками прикметники з префіксом *без-* за зразком.

Зразок. Без язика — без'язикий.

Без совісті, без вусів, без крил, без меж, без хмар, без помилок, без надії, без ціни, без зубів.

Усміхнімось!

1. Спишіть вірш. Поясніть правопис виділеного слова.

Посварилися ми з братом,
Брат мовчав, і я мовчав,
А дідусь обох повчав:
— Що це ви **розбили** глека?
Так до бійки недалеко!
Братик, плачучи, сказав:
— Глека я не розбивав!..
Ну й дідусь мій Веремій!
Що він каже? Зрозумій.

Г. Бойко

2. Поясніть, що означає сталий вислів *розбити глека*.

- 172 Запишіть слова, уставляючи пропущені букви. Складіть із четвертих букв записаних слів початок прислів'я ... — *найбільший скарб*.

Ро..дати, бе..радісний, бе..утішний, ро..жувати, бе..барвний, бе..адресний.

- 173 Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте. Випишіть слова з префіксами *роз-*, *без-*.

1. Яка головонька, така й розмовонька! 2. Маленька праця краща за велике безділля. 3. У лиху годину розпізнаєш вірну людину. 4. На безриб'ї і рак риба. 5. Неділя — день вимушеного безділля. 6. Слів не розкидаєш — добру славу маєш. 7. Не стримав слова — і вже людям розмова. 8. Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане (*Народна творчість*).

- 174 Спишіть слова, вибираючи з дужок потрібні префікси. Поясніть правопис.

(*Роз-*, *розі-*)ломити, (*роз-*, *розі-*)гнути, (*роз-*, *розі-*)рвати, (*роз-*, *розі-*)гріти, (*роз-*, *розі-*)гнати, (*роз-*, *розі-*)слати, (*роз'*, *розі-*)єднати, (*роз-*, *розі-*)йтися, (*роз-*, *розі-*)лляти.

- 175 Прочитайте текст. Випишіть слова з префіксами. Префікси позначте.

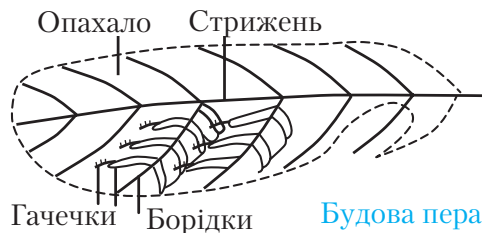
Перо — така собі застібочка. «Розстібнути» і «застібнути» її можна безліч разів. А як вона влаштована, ти легко збагнеш, якщо уважніше роздивишся схему будови. Деякі борідки мають гачечки. Ними вони скріплюються з іншими борідками, та так щільно, що між ними й вітру не пролетіти, і воді не просочитися. Ось чому, розправивши крила, птах легко ловить повітряні потоки й здійснюється в небо.

Певно, перо не могло зостатися поза увагою науковців. І ось вам — застібка-блискавка. А ще липучка, яка точно повторює будову пера: перша стрічка містить гачечки, а друга — хвилясті ворсинки, мов петлі.

На відміну від більшості птахів, страус на борідках пера гачечків не має. Тому він не може літати. Таким пір'ям не «впіймаєш повітря». Вітер продуває його, мов пухнасте хутро (*З журналу «Професор Крейд»*).

Застібка-блискавка

Будова пера

1. До поданих слів доберіть спільнокореневі слова з префіксом *без-*. Утворіть з ними словосполучення за зразком.

Зразок. Вольовий — безвольний, безвольна людина.

Вольовий, людяність, обмежений, захищений, аварійний, адресний, барвистий, крилатий, бородатий, візовий, дощовий, грамотний, сніжний.

2. Складіть і запишіть речення з трьома утвореними словосполученнями (на вибір).

Повторюємо орфографію

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки.

Дец(*и, е*)метр, електр(*е, и*)ка, к(*и, і*)піти, к(*и, е*)шеня, кол(*и, е*)ктив, к(*а, о*)мбайн.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Вулиця, герой, диван, дитина, до побачення, духмяний.

§ 18 Вимова й написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*

Запам'ятаймо!

У префіксах *пре-*, *при-* ненаголошені голосні [е], [и] вимовляються невиразно. Щоб уникати помилок, префікси *пре-*, *при-* треба розрізняти за значенням. Слова з префіксом *прі-* потрібно запам'ятати.

Префікс	Значення	Приклади
<i>пре-</i>	вища міра ознаки (можна замінити прислівником <i>дуже</i>)	<i>превеликий, преспокійно, премудрий</i>
<i>при-</i>	наближення, приєднання, неповнота дії або ознаки	<i>приїхати, приклеїти, прикрити, приморський</i>
<i>прі-</i>	уживається тільки в трьох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>

178 Прочитайте словосполучення. Поясніть, яке значення надає словам префікс *при-*.

Прийти вчасно, привести подругу, приміська зона, прилетіти в аеропорт, приморожені ягоди, причинене вікно.

179 Доберіть шість слів із префіксом *пре-*. Утворіть і запишіть з ними словосполучення.

180 Запишіть подані слова у дві колонки: а) з префіксом *при-*; б) з префіксом *пре-*.

Пр..брати, пр..мокрый, пр..дивний, пр..ручений, пр..азовський, пр..тримати, пр..важно, пр..ніс, пр..ірпінський, пр..хилити, пр..скорити, пр..мудрий, пр..чинити.

181 Прочитайте вірш. Випишіть слова з префіксами *при-*, *пре-*, *прі-*.

Коли в небі залюбки
сонечко пригріло,
придорожні будяки
нижче трав присіли.

Як на грядці залюбки
горобці кричали,
преколючі будяки
преспокійно спали.

Сонях голову задер
і кричав у небо:
— Препоганих будяків
в прірву кинуть треба!

Г. Чубач

182 Спишіть слова, уставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть «зайве» слово.

1. Пр..звище, пр..рва, пр..звисько, пр..віт.
2. Пр..міський, пр..великий, пр..красний, пр..цікавий.
3. Пр..погано, пр..крити, пр..шити, пр..йти.
4. Пр..азов'я, пр..звисько, пр..вітати, пр..батьоритися.
5. Пр..гірко, пр..злючий, пр..чистий, пр..звище.

Усміхнімось!

183 Прочитайте вірш. Знайдіть слова, від яких можна утворити спільно-кореневі за допомогою префікса *при-*. Поясніть їхнє лексичне значення. Складіть і запишіть із ними речення за зразком.

Зразок. Хвалитися — прихвалювати (посилено або час від часу хвалити когось чи щось). Мама прихвалює мене, бо я гарно доглядаю квіти.

Хвастунець

Хлопчик Толя молодець,
Тільки трішки хвастунець.
Якось ми ішли на став,
Він мені таке сказав:
«Слово честі, не хвалюся,
Я ні-чо-го не боюся!..»

Враз на слові цім — з дороги
Толі ящірка під ноги.
З переляку, у тривозі
Наш хвалько мерщій навтік.
Та спіткнувся на дорозі
Й прикусив собі язик!

* * *

Хто хвалитись полюбляє,
В кого звичка є така —
Хай ці вірші прочитає
І прикусить язика!

Г. Бойко

184 1. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра не (*при-*, *пре-*)водить. 2. Краще (*при-*, *пре-*)кусити язика перед мовою, ніж по мові. 3. Від (*при-*, *пре-*)красних слів язик не відсохне.

2. Поясніть, що означає вислів *прикусити язика*.

185 1. Спишіть текст. Підкресліть слова з префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*. Поясніть правопис.

Прислухаймося до нашої мови. Чи завжди ми використовуємо багатство словника? Чи вміємо з цієї прекрасної скарбниці вибрати доречне, точне й виразне слово? Відомо, що між глибокою думкою та її словесною формою немає прірви: що багатша мова, то багатша й думка.

2. До слів *прислухатися*, *багатство*, *скарбниця* доберіть і запишіть спільнокореневі слова. Позначте в них корінь.

Це цікаво!

Рима — співзвучність закінчень слів у віршових рядках.

186

1. Закінчіть рядки вірша, уставляючи замість крапок слова з довідки.
Не забувайте про риму.

Ще до півневого крику,
Коли всі на світі ... ,
Йде Ведмедиця ...
Шляхом зоряним гулять.

Я, вітаючись, махаю
Йй крізь марево
І вона мені моргає
Золотинками

Н. Умеров
(Переклад О. Тимохіної)

Довідка: очей, сплять, Велика, ночей.

2. Від слів *сплять, йде, велика, вітаючись, моргає* утворіть і запишіть спільнокореневі слова з префіксами *при-*, *пре-*.

187

Виконайте тестове завдання.

З префіксом *при-* пишуться всі слова в рядку

А пр..чайтися, пр..горілий, пр..мружити, пр..гірко

Б пр..скакати, пр..довгий, пр..садибний, пр..нишклий

В пр..озерний, пр..порошити, пр..чинити, пр..горнути

Це цікаво!

188 **Хто вправніший?** Яка група швидше й без помилок виконає завдання, та й переможе.

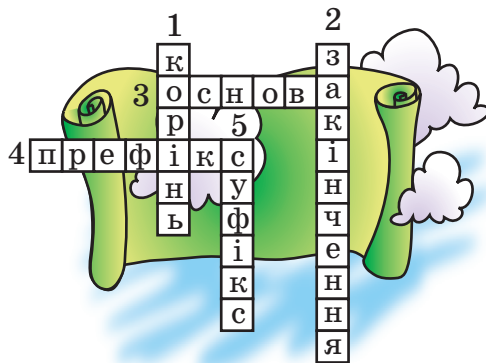
- Доберіть до слів *сніг, ліс, рік, ніж* спільнокореневі слова.
- Запишіть до слів кросворду відповідні визначення.

По горизонталі

- ...
- ...

По вертикалі

- ...
- ...
- ...

- 189 1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки.

Кор(*и, е*)дор, кр(*е, и*)ниця, м(*и, е*)нулий, оч(*и, е*)рет, п(*и, е*)ріг, през(*и, е*)дент.

2. Запишіть слова й поставте наголос.

Дятел, понеділок, предмет, п'ятниця, рюкзак, середа.

Завдання для самоперевірки

- 190 Виконайте тестові завдання.

- Змінне слово складається з
 - префікса й суфікса
 - суфікса та закінчення
 - основи й закінчення
- Нульове закінчення є в слові
 - берег
 - небо
 - високо
- Спільнокореневі слова є в рядку
 - здум, здуманий, здуха
 - колос, колодязь, колисанка
 - красень, прекрасний, окраса
- Форми одного слова є в рядку
 - рік, роковини, щорічний
 - він, йому, його
 - вода, водій, водії
- Префікс *при-* треба вжити в слові
 - ..клеїти
 - ..рва
 - ..чудово

6. Префікс *з-* передається буквою *с* перед

А д, т, з, с, ч, ш, р

Б б, п, в, м, ф

В к, п, т, ф, х

7. Префікси *роз-*, *без-* пишуться

А перед дзвінками приголосними

Б перед глухими приголосними

В завжди, незалежно від того, який наступний приголосний після префікса

8. Для вираження вищої міри ознаки вживають префікс

А *з-*

Б *роз-*

В *пре-*

9. На неповноту дії чи ознаки вказує префікс

А *без-*

Б *про-*

В *при-*

10. Помилку допущено в слові

А зкопіювати

Б здогадатися

В стягти

11. Неправильно позначено корінь у слові

А $\widehat{\text{беззубий}}$

Б $\text{роз}\widehat{\text{лад}}$

В $\text{попрочит}\widehat{\text{увати}}$

12. Закінчення є в слові

А *тінь*

Б *низько*

В *пішки*

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 19 Звуки мови. Голосні та приголосні звуки

Пригадаймо!

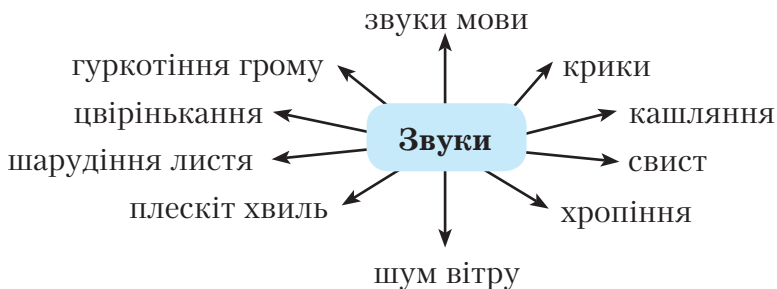
1. Як називають розділ мовознавчої науки, у якому вивчають звуки мови?
2. Що вивчає орфоепія?
3. Що таке *графіка*?
4. У якому розділі мовознавчої науки вивчають правила написання слів?

1. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст другого речення?

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації (Б. Олійник).

2. Поясніть схему.

1. Спишіть текст. Сформулюйте його основну думку, використавши виділені слова.

Коли народжується дитина, вона вітає світ криком і плачем.

Це її мова. Маля чує голос мами. Мамина мова — теж **звуки**. Згодом дитина впізнає шум вітру, шарудіння листя, цвірінькання пташок, гуркотіння грому.

Мова — потік звуків. Кожен звук, узятий окремо, нічого не означає, але зі звуків складаються **слова**. Слова утворюють **речення**, за допомогою яких ми висловлюємо свої **думки**.

Запам'ятаймо!

Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо та чуємо. Його творять мовні органи (язик, зуби, голосові зв'язки, губи).

В українській мові **38 звуків**:

6 голосних, які утворюються за допомогою голосу;

32 приголосних, які складаються з голосу та шуму або тільки з шуму.

Голосні звуки української мови: [а], [о], [у], [і], [е], [и], а решта — приголосні.

Звуки передаємо на письмі відповідними буквами у квадратних дужках.

Наприклад: [вода] — [в], [о], [д], [а].

1. Прочитайте вірш. Випишіть друге речення, визначте в кожному слові голосні та приголосні звуки за зразком.

Зразок. Жнива: [ж], [н], [в] — приголосні; [и], [а] — голосні.

Паляниця

У жнива, у день жаркий,
після косовиці,
ми збирали колоски
стиглої пшениці.
Похвалили нас батьки:
— Добре потрудились!

То ж не просто колоски —
булки погубились...
Потім ми на тік прийшли
й понесли пшеницю.
Кажуть, в полі ми знайшли
цілу паляницю.

В. Шевчук

2. Які вироби з пшеничного борошна вам відомі?

1. Прочитайте пари слів. Як залежить значення слова від зміни звука?

[тут] — [кут], [жит] — [кіт], [сом] — [сам], [рак] — [мак], [гриб] — [грип], [мити] — [лити].

2. Випишіть слова, що позначають істівне.
3. Доберіть пари слів, які різняться одним або двома звуками, користуючись орфографічним словником. Запишіть ці пари.

- 195 Запишіть назви фруктів та овочів, які ви бачите на малюнку. Підкресліть букви, що позначають приголосні звуки.

Усміхнімось!

- 196 Відгадайте загадки. Випишіть відгадані слова, підкресліть у них приголосні. Чому в першій та другій загадках змінилося значення слів?

- Мною з С у річці ловили
Те, що з Р потім зварили.
Діти ним смакували.
«Жаль, що мало», — жалкували.
- Люблять нас усі збирати
Після дощук у ліску,
А як перший звук забрати,
Будем плавати в ставку.
- Наварила смакоти —
Будем їсти я і ти.
А сороки і ворони
Будуть їсти
- Морква, біб і цибулина,
Бурячок і капустана,
Ще й картопля — шусть у горщик.
Ну й смачний ми зварим

Б. Чепурко

Л. Вознюк

- 197 1. Прочитайте текст. Випишіть слова з одним, двома, трьома, чотирма голосними.

Українські вареники

Ви прийшли зі школи й біля порога відчули запах смачних маминих або бабусиних вареників. Так пахнуть підсмаженою цибулькою тільки вони! Вареники бувають і з картоплею, і з капустою, і з грибами, і з квасолею, і навіть із м'ясом. А до вареників подають і підсмажену цибулю, і шкварки, і перець, і запашні петрушку та кріп.

Серед літа, коли досягають ягоди, вареники роблять із полуницями, смородиною, вишнями-черешнями, чорницями, малиною-ожиною, яблуками та ще й додають до них сметану. Кожна господиня має свій секрет приготування вареників. Ця страва дуже смачна й поживна. До речі, у деяких місцевостях вареники називають пирогами.

Хто їсть українські вареники, а також смачний український вітамінний борщ, той має завжди здоровий вигляд і міцне здоров'я.

2. Розкажіть, як готують вареники у вашій родині.

198 1. Прочитайте народні вислови про українські страви — вареники та борщ.

1. Борщ та капуста — у хаті не пусто.
2. Густий, що за туманом дітей не видно.
3. Їж борщ із грибами та держи язик за зубами.
4. Невелика хиба, що в борщі тільки одна риба.
5. Благодареники за вареники: каші не їв, борщу не бачив.
6. Вареники-хваленики: усі вас хвалять, та не всі варять.
7. Бідному вареників не їсти: як є борошно, то немає сиру.
8. Без трудів не їстимеш пирогів.

2. Випишіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв (ви відчули це, вимовляючи слова).

199 1. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки: [а], [о], [м], [л], [к], [і], [с], [х], [б], [е], [в]. Простежте, щоб це були назви продуктів харчування.

2. Складіть і запишіть три-чотири речення з назвами сучасних страв. У назвах страв підкресліть букви, які позначають голосні звуки.

200 Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, що починаються на голосний; 2) ті, що починаються на приголосний.

Абрикос, бублик, вареник, варення, вишня, желе, ірис, каша, куліш, мед, обід, огірок, узвар, хліб, чай.

Повторюємо орфографію

201 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки.

Пш(и, е)ниця, сант(е, и)метр, тр(и, е)вога, ферм(и, е)р, ч(и, е)ремха, ч(и, е)решня.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Співчуття, театр, червоний, черговий, черевики, чернетка.

§ 20 Приголосні тверді й м'які

Запам'ятаймо!

Приголосні звуки бувають **тверді** й **м'які**: сад — сядь: [сад] — [с'ад'].

['] — позначення м'якості приголосного.

['] — позначення пом'якшення приголосного.

32 з в у к и	Тверді, що не мають парних м'яких (13 звуків)	[в], [м], [п], [б], [ф], [г], [ґ], [х], [к], [ж], [ч], [ш], [дж]										
	Тверді	9 пар	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[дз]	[р]	—
	М'які	+ 1	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й']

Запам'ятати сім м'яких приголосних легко за допомогою вислову: «Де ти з'їси ці лини?» А ще до м'яких приголосних належать **дз, р**.

Тверді приголосні, які не мають парних м'яких, пом'якшуються, на що вказують на письмі букви **і, я, ю, є**: [зав'ір'у́ха], [г'ірко], [б'урб], [п'існ'а], [сін'е].

202 Прочитайте слова вголос, виділяючи склади. Вимовте попарно приголосні звуки. Які з них — тверді, а які — м'які? Які букви позначають вимову м'якого приголосного?

Вода — дятел; небо — синє; луки — лютий; тиша — тісто.

203 Прочитайте слова. Назвіть тверді, м'які, пом'якшені приголосні звуки.

Вітер, зима, кінь, село, сіно, хмара.

204 Спишіть текст. У виділених словах підкресліть однією прямою лінією тверді приголосні, двома — м'які, хвилястою лінією — пом'якшені.

Зима приїхала на білім коні й покрила **поля** білою **наміткою**. У **лісах** закрипіли сосни під вагою снігу, **ріки** задубіли під гострим **подихом** зими (За І. Франком).

205 Спишіть текст. Підкресліть м'які приголосні.

І сонце світить, і сніг куриться. Дужий вітер в обмерзлих деревах. Ніде ні душі. Ліс і поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубами сухої снігової куряви (За О. Гончаром).

206 Прочитайте прислів'я. Випишіть слова, у яких немає м'яких і пом'якшених приголосних.

1. У квітні погода один день блисне, а сім днів кисне. 2. Травневий дощ — усе одно, що з грибами борщ. 3. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі. 4. Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає. 5. Буває погода в май: худобі їсти дай, а сам на піч тікай.

207 1. Відгадайте загадку. Випишіть слова з м'якими приголосними.

Вже не біло навкруги —	В дружбі з дітьми я всіма
я розтоплюю сніги,	здогадальсь?
проганяю холоди	Я —
і розковую льоди.	

І. Поліщук. Останній сніг

2. Розгляньте уважно репродукцію картини. Який місяць, на вашу думку, зображено на ній? Запишіть назви явищ природи, у яких є тверді приголосні.

208 Дайте відповідь на запитання. Запишіть виділені слова, назвіть м'які та тверді приголосні.

Чим кінчається **день**, а починається **ніч**?

Усміхнімось!

Прочитайте вірш. Випишіть слова з буквою *і*. Зробіть звуковий запис цих слів.

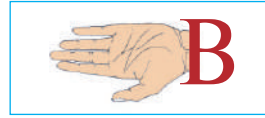
Рукавички, рукавички,
чом у вас погана звичка?
Чом учора тишком-нишком
заховалися під книжку?
Чом носили вуглячок,
наробили дірочок?
Вранці ж впали у корито,
бабця мусила сушити.

Потім влізли у рукав,
ледве з татком розшукав.
А оце під частоколом
загубили ви Миколу.
Мусить він ходити без вас,
щоб провчити вас хоч раз!

В. Ладичець

Відгадайте зашифровані в малюнках слова. Запишіть їх, підкресліть тверді приголосні.

§ 21 Дзвінкі й глухі приголосні

Прочитайте казку. Поясніть, як утворюються дзвінкі й глухі приголосні.

У пташине царство завітала фея Фонетика. Її привітав багатоголовий хор птахів. Одні співали дзвінко-дзвінко, голос інших нагадував шум дерев і шелест трави.

І уявила Фонетика своє царство — царство звуків. Звуки так само, як і пташині голоси, розрізняються: одні утворилися за допомогою голосу й шуму, але в них переважає голос. Це — дзвінкі приголосні. У вимові інших звуків чути лише шум. Їх називають глухими.

Фея Фонетика давно помітила, що деякі дзвінкі й глухі звуки — родичі. Вони дуже подібні між собою, наче близнюки. Коли пошепки вимовиш [б], чується [п]; або скажеш дуже тихо [д], а почувеш [т]. Так і попарувала їх фея Фонетика. Утворилося одинадцять пар. Без пар залишилося дев'ять дзвінких приголосних та один глухий.

Запам'ятаймо!

Парні приголосні

дзвінкі → [б] [д] [д'] [ж] [з] [з'] [дж] [дз] [дз'] [г] [г]

глухі → [п] [т] [т'] [ш] [с] [с'] [ч] [ц] [ц'] [к] [х]

Приголосні, що не мають пари

дзвінкі → [в] [й] [л] [л'] [м] [н] [н'] [р] [р']

глухий → [ф]

212 Відгадайте загадки. Відгадки запишіть. Якими звуками відрізняються слова-відгадки? Визначте, які з цих звуків — глухі, а які — дзвінкі.

1. Якщо із [з] візьмеш це слово,
великий дощ впаде раптово.
Як тільки [з] на [с] заміниш,
між фруктами мене зустрінеш.
2. Коли я з [д] —
росту на гілці,
Коли ж із [т] —
пливу по річці.

Це цікаво!

Акровірш — це вірш, у якому початкові букви рядків утворюють якесь слово або фразу.

213 Прочитайте акровірш. Визначте, які приголосні в зашифрованому слові — дзвінкі, а які — глухі.

Ширяє над лісом високо.
У поле заверне, що обіч.
Лиш тільки прицілиться оком
І зразу пірнає по здобич.
Кролят, пташенят забирає,
А часом і курку хапає.

М. Романченко

214 1. Спишіть скоромовку. Визначте, скільки в кожному рядку глухих приголосних.

Шпак шпачисі каже гнівно:
«Шершень захопив шпаківню!»

Швидше шибеника гнати,
шпаченят обороняти».

О. Кононенко

2. Потренуйтеся правильно вимовляти слова цієї скоромовки.

215

1. Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова. Охарактеризуйте в них приголосні.

Ще одна весна

Білка струсить жовту глицю,
Сонну **бруньку** сколихне.
На березу, на **ялицю**
Вітер лагідний **дмухне**.
Набіжить весела хмарка.
Ліс безсмертний, як душа.
Знов простягне руки Мавка
І — не знайде Лукаша.

Л. Костенко

2. Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Зразок

Слово	Дзвінки приголосні	Глухі приголосні
<i>хмарка</i>	[м], [р]	[х], [к]

3. Дізнайтеся, у якому творі Лесі Українки розповідається про Мавку й Лукаша. Запишіть назву твору.

216

Прочитайте виразно вірш. Назвіть склади з дзвінками приголосними. Як часто ці склади повторюються? Як впливають такі повтори на звучання вірша?

Горобець із білою бородою

Розбігайтесь, людоньки, хто кудюю!
Горобець із білою бородою!
Що за диво дивнее! На віку
Вперше бачу бороду отаку.
Може, він старійшина чи мудрець?
Може, він заслужений горобець?
Ні, несе у дзьобику він пір'їнку,
Пригодиться діточкам на перинку.

Л. Костенко

217

Відгадайте ребуси. Зі словами-відгадками складіть речення. Запишіть їх. Підкресліть дзвінки приголосні в кожному слові складених речень.

218

1. Спишіть текст. У третьому абзаці підкресліть слова з дзвінками приголосними, які не мають пари.

Коли я вранці снідав, над головою щось цвірінькало. Глянув — синичка.

Надворі було ще холодно, от пташці й захотілося погрітися. А може, ще і їсти хотіла, бо снігу на землі було ще багато, ніде й зернятка не знайдеш.

Я причаївся. Сиджу й не ворущуся... (За П. Панчем).

2. Продовжте оповідання за власними спостереженнями.

Усміхнімось!

219

Прочитайте вірш. Який звук позначає буква ф? Дзвінкий він чи глухий? Чи має він пару?

Фаетон Фазан купив,
в філармонію спішив:
— До вподоби так мені
звуки флейти чарівні,
і фагота, й саксофона,
скрипки, арфи, ксилофона.

Л. Вознюк

Це цікаво!

У кінці речення треба поставити двокрапку, а знак питання — угорі над буквою. Чи правильно це? Так, якщо ви пишете вірменською мовою.

На місці коми, тире та двокрапки в писемній вірменській мові ставлять знак, що нагадує апостроф. А знак оклику та знак питання стоять над буквою в слові.

- 220 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Вісімд(и, е)сяти, вос(е, у)ни, урівноваж(и, е)ність, гард(и, е)роб, у/чора, д(и, е)ржава.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Четвер, абрикос, адреса, айстра, апельсин, апетит.

§ 22 Вимова звуків, що позначаються буквами *г* і *г*

Запам'ятаймо!

В українському алфавіті є дві подібні букви — *г* і *г*. Вони позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] утворюється низько в гортані (*гарний, господар, гуси, гуляти, груша, гості*).

Звук [г] утворюється за допомогою задньої частини язика (*гава, ґрунт, ганок, газда, гелґотити, гречний*).

- 221 Розгляньте малюнок. Назвіть, що на ньому зображено. Запишіть слова, у яких є звуки [г] і [г].

- 222 Прочитайте слова, правильно вимовляючи звук [г]. Складіть речення з тими словами, які ви використовуєте в побуті.

Аґрус, гава, газда, ганок, гвалт, гедзь, гелґотати, гречний, гринджоли, ґрунт, гудзик, гуля, дзиґа, мамалиґа.

223 Прочитайте вірш, правильно вимовляючи звуки [г] і [ґ]. Спишіть його.

Гелґочуть під горою гуси.
В город забігло гусеня.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуся,
Його з гороху виганя.

Н. Забіла

224 Спишіть вірш, підкресліть букву г однією рисою, букву ґ — двома.

Гуси гучно гелґотали —
Горобці зерно клювали.
Гуси гонять горобців,
Голубок на ганок сів.

О. Кононенко

225 1. Прочитайте прислів'я та приказки. Поясніть, як ви їх розумієте.
У яких життєвих ситуаціях доречно їх уживати?

Гончара глина **годує**.
Нашій Горпині **гарно** і в хустині.
Ненаґріте залізо не зігнеш.
Мовчанка **гнів** гасить.

2. Спишіть прислів'я. До виділених слів доберіть спільнокореневі.

226 1. Прочитайте скоромовки, правильно вимовляючи звуки [г] і [ґ].

Гуска грає на гітарі,
гелґотить гусак гагарі,
горобець гука грака,
ґава гатить гопака.

Ю. Кругляк

Гудзик, гудзик розгойдався,
Із ниточки обірвався,
Упав на цибулю,
Набив собі гулю. Ґвалт!

І. Малкович

2. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів (у словнику, у дорослих, в Інтернеті тощо).

227 Спишіть речення. Поясніть лексичне значення виділених слів.

1. Школярі свої **ґринджоли** з повіток подостають і по вулиці, мов бджоли, до сугорбка загудуть (*Я. Щоголів*). 2. Кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й дзижчали, як **ґедзі** (*О. Донченко*). 3. Рипнули двері, і на **ґанок** садового будинку, розташованого найближче до річки, вийшов чоловік (*Ю. Ярмиш*).

228 Прочитайте й розгадайте загадки. Зі словами-відгадками складіть речення.

1. «Кар-кар-кар!» —
З гори злетіло,
Аж осика затремтіла.
Пісня лине без угаву.
Хто співає?
Звісно,
2. Перший в дім пускає ранок
Добрий і затишний
3. Він прикраса кожній блузці,
Цей маленький круглий

М. Пономаренко

229 Розгадайте ребус. Слово-відгадку провідмініайте.

Це цікаво!

230 Прочитайте тексти. Користуючись довідкою, поясніть, у якому значенні вжито слово *ген* у кожному з текстів.

Текст 1

Деякі гени за вибором матері-природи передаються з покоління в покоління — від батьків до дітей. Наприклад, якщо у твою генетичну скарбничку потрапив ген прабабусі, у якому зашифровано «кирпатий ніс», то в тебе ніс буде теж такої форми (*З журналу «Професор Крейд»*).

Текст 2

Хочу добру думку намалювати. Вона ж бо як паросток проросте у велике дерево життя, сіючи плоди, які теж дадуть свої пагони наступної весни. Адже коли сам подумаєш щось добре, то тихо всміхнешся. А як довкола тебе лунатимуть світлі думки, то й світ перетвориться на неймовірний потік позитиву й радості. Добра думка має могутнє коріння, а тому впевнено стоїть на своїх ногах, а її віття видно ген далеко за обрій. Та так, що чудернацькі диво-птахи злітаються до неї звідусіль (*За Б. Гдалем*).

Довідка: 1. Слово *ген* у перекладі з грецької означає «рід». Ген бере участь у формуванні певної спадкової ознаки. 2. Синонім до слова *далеко*.

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Д(и, е)сципліна, жи(т, тт)єрадісний, к(и, і)лометр, ліво/руч, мізин(и, е)ць, ок(и, е)ан.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Асфальт, вдячний, велосипед, вокзал, внесок, гармонія.

§ 23 Позначення звуків мови на письмі. Алфавіт (абетка, азбука). Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *є, ї, ю, я* та *щ*

Пригадаймо!

Український алфавіт

Аа Бб Вв Гг Гг Дд Ее Єє Жж Зз Ии Іі Її
(а) (бе) (ве) (ге) (ге) (де) (е) (є) (же) (зе) (и) (і) (ї)

Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф
(йот) (ка) (ел) (ем) (ен) (о) (пе) (ер) (ес) (те) (у) (еф)

Хх Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя
(ха) (це) (че) (ша) (ша) (м'який знак) (ю) (я)

- Спишіть текст. У виділених словах назвіть букви.

Коли ти помічаєш зблиск першого променя на світанні, коли проймає спів соловейка поміж міських висоток, ти **відчуваєш таємницю** своєї країни.

Рідна країна — це не тільки найвідоміші архітектурні ансамблі, це не лише знані люди. **Країна** — це простір сили, простір казки й **глибини!** Це простір, у якому все живе й дихає до найменшої дрібнички. Щоб відчути країну, не треба їхати на край світу. Усе для **щастя** є поряд! Треба тільки відкритися й довіритися йому! (За Б. Гдалем).

Запам'ятаймо!

Буква — це графічне зображення звуку. Звук ми чуємо й вимовляємо, а букву пишемо й бачимо.

Не можна плутати назви звуків і букв. Наприклад, слово *край* складається зі звуків [к], [р], [а], [й], які ми позначаємо буквами *к* (ка), *р* (ер), *а*, *й* (йот).

Сукупність букв кожної мови, які розміщені в певному порядку, називають **алфавітом**.

За алфавітом подають слова в словниках і довідниках, складають списки тощо. Слова на однакову букву записують за алфавітним порядком наступних букв.

Наприклад: *калина, картка, каштан, квіти, кишенья, клопіт, криниця*.

233 Запишіть назви міст України в алфавітному порядку.

Вінниця, Київ, Боярка, Рівне, Ковель, Житомир, Львів, Харків, Одеса, Чернігів, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Луцьк, Алушта, Джанкой, Полтава, Луганськ, Батурин, Суми, Яготин, Черкаси, Горлівка, Ніжин, Євпаторія, Миколаїв, Дніпро, Кропивницький, Херсон, Олешки.

234 Прочитайте. Знайдіть порушення алфавітного порядку в переліку назв областей України. Запишіть правильно.

1. Волинська	13. Одеська
2. Вінницька	14. Полтавська
3. Дніпропетровська	15. Рівненська
4. Донецька	16. Сумська
5. Житомирська	17. Тернопільська
6. Запорізька	18. Хмельницька
7. Закарпатська	19. Херсонська
8. Івано-Франківська	20. Харківська
9. Київська	21. Черкаська
10. Кіровоградська	22. Чернігівська
11. Луганська	23. Чернівецька
12. Миколаївська	24. Львівська

235 Запишіть в алфавітному порядку назви міст, які знаходяться у вашій області (*п'ять-сім*).

Запам'ятаймо!

Кількість звуків і букв в українській мові не збігається.

Букв усього	=	букви на позначення голосних звуків	+	букви на позначення приголосних звуків	+	м'який знак (ь), що не позначає звука
33	=	10	+	22	+	1
Звуків усього	=	голосні	+	приголосні		
38	=	6	+	32		

Точної відповідності між звуками та буквами немає, тому що:

1) **ь** (м'який знак) не позначає окремого звука:

Тернопіль [те^нроп'і^л] — 9 б., 8 зв.;

2) буква **щ** позначає два звуки [ш] і [ч]:

Батьківщина [бат'к'івшч'іна] — 11 б., 11 зв.;

3) звуки [дж], [дз] передають на письмі двома буквами — відповідно *д* і *ж*, *д* і *з*. Ці ж букви позначають окремі звуки — [д] і [ж], [д] і [з]:

віджити [в'іджіти] — 7 б., 7 зв.;

джміль [джм'іл'] — 6 б., 4 зв.;

подзвонити [подзвоніти] — 10 б., 10 зв.;

дзига [дзіга] — 5 б., 4 зв.;

4) буква **ї** позначає два звуки — [йі]:

Київ [кійів] — 4 б., 5 зв.;

5) букви **я**, **ю**, **є** мають подвійне звукове значення:

я < [йа] — *Румунія* [румун'ія] — 7 б., 8 зв.;

[а] — *Козятин* [коз'атин] — 7 б., 7 зв.;

ю < [йу] — *юнак* [йунак] — 4 б., 5 зв.;

[у] — *Ізюм* [із'ум] — 4 б., 4 зв.;

є < [йе] — *Євпаторія* [йевпатор'ія] — 9 б., 11 зв.;

[е] — *сине* [сін'е] — 4 б., 4 зв.

236

Відтворіть текст вірша, уставляючи замість крапок пропущені я, ю, щ, ь. Запишіть відновлені слова. Позначте, скільки в них букв і скільки звуків.

Якби

Якби пшоно, ..кби сіл.. ,
То зварила б я кисіл.. .
Якби снігу та до..у,
То зварила б я бор..у.
Якби трохи простокваші,
То зварила б гор..ик каші.

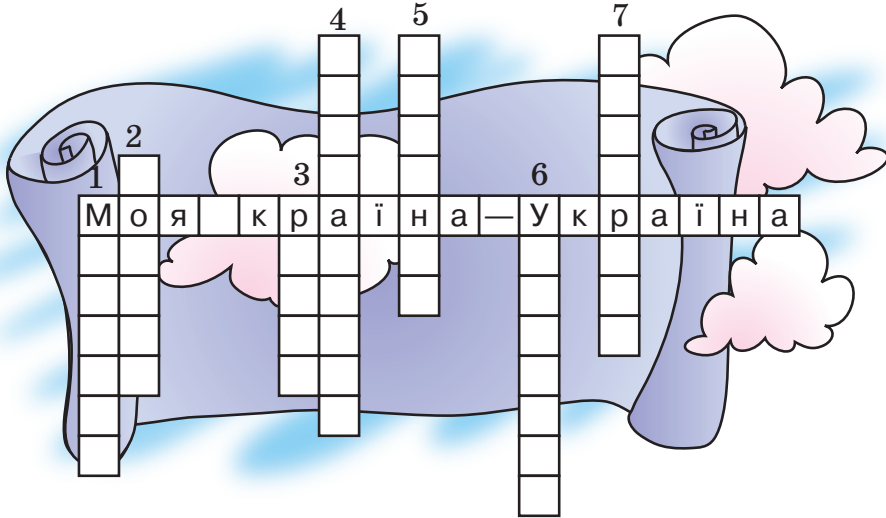
Якби ..блука та сушки,
Наварила б з перцем ..шки.
Якби гречка та овес,
Наварила б я чудес.
От би вийшла смакота...
Це вам справа непроста.

М. Сингаївський

237

1. Розгадайте в зошиті кросворд «Країни — сусіди України».

1. Кишинів — столиця ... 2. Варшава — столиця ... 3. Москва — столиця ... 4. Братислава — столиця ... 5. Бухарест — столиця ... 6. Будапешт — столиця ... 7. Мінськ — столиця ...

2. Запишіть слова-відповіді, у яких кількість букв і звуків не збігається.

238

Запишіть назви країн — сусідів України. Визначте кількість звуків і букв у кожному слові.

Польща, Румунія, Росія, Білорусь, Угорщина, Молдова, Словаччина.

239 Прочитайте текст. Зробіть фонетичний розбір виділених слів за зразком.

Зразок. Україна [украї́на]
 У — [у] — голосн., ненагол.
 к — [к] — приг., глух., тв.
 р — [р] — приг., дзвін., тв.
 а — [а] — голосн., ненагол.
 і < [й] — приг., дзвін., м'як.
 [i] — голосн., нагол.
 н — [н] — приг., дзвін., тв.
 а — [а] — голосн., ненагол.
 7 букв, 8 звуків.

Наша Батьківщина — мати-Україна. Батьківщиною ми **називаємо** її тому, **що** в ній жили наші батьки й діди, а матір'ю — тому, що вона годує нас своїм хлібом, зігріває сонцем, чарує **красою** природи. Ми **народжені** в Україні, де розмовляємо українською мовою, де все для нас рідне.

Українська земля **має** багату історію, уславлену героїчними подвигами наших предків. За княжих часів українська держава була найбільшою в **Європі**.

Це цікаво!

Від назв перших двох букв різних алфавітів походять слова:

- *абетка* — від українських «а» і «бе»;
- *алфавіт* — від грецьких «альфа» і «бета»;
- *азбука* — від старослов'янських «аз» і «буки».

Усміхнімось!

240 1. Відгадайте загадки. Придумайте й запишіть власні загадки, подібні до поданих.

Що посеред *землі* стоїть?

Хоч і не риба, а є в *Дніпрі, Десні, Дініці, Дністрі, Дунаї*.

2. Загадайте їх вашим друзям, батькам і знайомим.

 241 Прочитайте назви міст. Випишіть ті, у яких кількість звуків і букв збігається.

Бердянськ, Васильків, Гадяч, Гребінка, Грем'яч, Калуш, Канів, Ковель, Макіївка, Луцьк, Львів, Маріуполь, Олександрія, Судак, Тернопіль, Феодосія, Ямпіль, Яремча.

 242 Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких є букви, що позначають два звуки.

Назва «Україна» уперше згадується в 1187 році в «Руському літописі» на позначення земель Київщини й Переяславщини.

Український народ належить до слов'янських народів. Разом з українцями на території нашої держави мешкають білоруси, росіяни, євреї, кримські татари (киримли), караїми, кримчаки, молдавани, поляки, болгары, румуни, греки й інші народи (*За О. Кучеруком*).

Повторюємо орфографію

 243 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Пос(*и, е*)ред(*и, е*)ні, п'я(*т, ть*)десяти, сп(*и, і*)льнота, право/руч, тра(*н, м*)вай, тр(*а, о*)лейбус.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Гриміти, директор, космонавт, милосердний, приятний, секунда.

§ 24 Склад. Основні правила переносу слів

Запам'ятаймо!

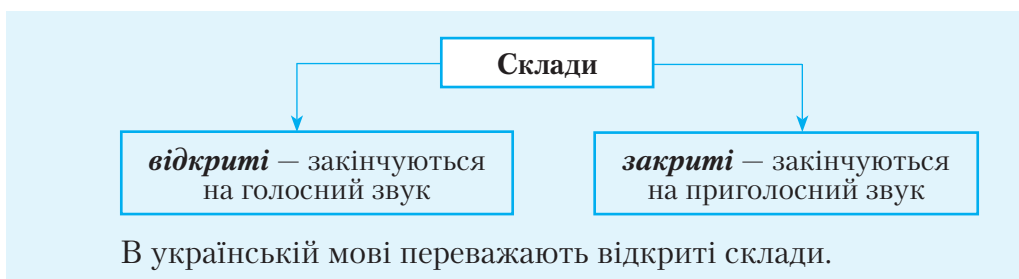
Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря.

Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, один з яких обов'язково є голосним.

Наприклад:

князь — 1 склад; *на-род* — 2 склади;

Вла-ди-слав — 3 склади; *ар-хі-тек-ту-ра* — 5 складів.

244 Спишіть текст. Виділені слова поділіть на склади.

У **стародавні** часи не було книжок. Але потреба передавати відомості виникла в людей дуже давно. «Сторінками» **найдавніших** книжок ставали камені, сокири, щити. Писали на **всьому**, бо ж не було тоді ані **паперу**, ані **пер** чи **олівців**, не знали люди й літер — їх замінювали малюнки (За О. Єфімовою).

245 Прочитайте текст. Випишіть по три односкладові, двоскладові, трискладові, чотирискладові слова.

За часів Київської держави книжки називали «восьмим дивом світу». Їх любили й високо цінували.

У Софійському соборі в Києві існувала велика бібліотека. Разом із церковною літературою тут зберігали праці з історії, філософії, географії, астрономії, складали перші літописні зводи.

При соборі працювала школа, де навчалися діти київської знаті (З підручника історії).

246 Прочитайте текст. Виділені слова поділіть на склади. Позначте закриті (з.) і відкриті (в.) склади за зразком.

В. з. в. в.

Зразок. Зго-дом, лю-ди.

Перші написи наші пращури залишили на камені. Згодом писали на глиняних **табличках**. З часом люди навчилися робити книжки з тонкої козячої шкіри. Першу таку **книжку** зробили в Малій **Азії**, у стародавньому місті Пергамі. Через те матеріал цей називається **пергаментом**. Але таких книжок було мало, бо вони потребували довгої та копіткої праці й коштували дуже дорого (За О. Єфімовою).

247 Побудуйте зі складів слова, які стосуються книжкової справи.

аб, ав, га, док, зац, ка, кни, лі, лю, ма, нок, ра, рін, ря, сто, те, тор.

Запам'ятаймо!

Основні правила переносу слів

1. Частини слів з одного рядка в другий потрібно переносити за складами: *чи-та-ти, лі-те-ра*.
2. Не можна розривати **дж, дз**, якщо вони позначають один звук: *хо-джу*, але *під-живляти*.
3. Не розривають при переносі **йо**: *міль-йон*.
4. Апостроф, м'який знак, знак переносу, розділові знаки (крім тире) не переносять у наступний рядок: *хлоп'-ята, низь-ко*.
5. Одна буква не залишається в попередньому рядку й не переноситься: *олі-вець, Ма-рія*.
6. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали; складноскорочені слова: *І. Я. Франко*, а не *І. Я.-Франко; ДАІ*, а не *ДА-І*.
7. У всіх інших випадках — довільний перенос: *се-стра* й *сест-ра, близь-кий* та *бли-зкий*.

248 Доберіть і запишіть по два приклади на кожне правило переносу слів.

249 1. Прочитайте текст. Чого навчила вас ця історія? Доберіть до неї прислів'я, яке підтверджує основну думку.

Але ж сьогодні неділя!

У неділю пополудні Славко бавився в саду, бігаючи й **галасуючи**. Мати покликала його до себе:

— Славцю! Може, ти б вивчив що на завтра?

— Ма!.. Але ж **сьогодні** неділя! — відповів хлопець.

Мати глянула на сина й, нічого не сказавши, **повільно** пішла до хати. За годину вбіг Славко до світлиці, де була мати, і спитав:

— Мамусю! Може, я б що попоїв?

— Славцю! Але ж сьогодні неділя!

Хлопець здивовано глянув на маму й вимовив лише одне слово:

— Ну?

Мати **всміхнулась** і відповіла:

— Так, синку! Коли неділя не дозволяє годувати дух знаннями, то так само вона не **повинна** дозволяти годувати тіло стравою.

Після цих слів Славко засів за книжки, вивчив задане, а відтак дістав смачний **підвечірок** (За Л. Селенським).

2. Випишіть виділені слова. Позначте в них можливий перенос.

250 Спишіть текст, дотримуючись правил переносу слів.

У другому столітті в Китаї жив чиновник Цай Лунь. Саме він спробував зробити дешевий матеріал для письма (до того часу в нього на батьківщині писали на шовку).

Він розтовк деревину шовковиці, попіл, різне ганчір'я. Потім Цай Лунь усе це змішав з водою. Він надав суміші, яку отримав, пласкої форми й висушив на сонці. Так з'явилися перші паперові аркуші.

До появи електронної книжки папір використовувався як найзручніший матеріал для книгодрукування.

Повторюємо орфографію

251 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Б(ж, дж)ола, бе(с, з)доріжжя, (г, г)рунт, (г, г)удзик, за(є, я)ць, з/далеку.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Хвилина, аеропорт, увечері, узимку, уранці, улітку.

§ 25 Наголос. Словник наголосів. Орфоепічний словник. Орфоепічна помилка

Запам'ятаймо!

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом. Такий склад називають **наголошеним**, решта складів у слові — **ненаголошені**.

В українській мові наголос вільний. Наголошеним може бути будь-який склад у слові: *кни́жка, перга́мент, оліве́ць*.

Наголос розрізняє:

значення слів
заси́пати — *засипа́ти*
а́тлас — *атла́с*
ні́коли — *ніко́ли*

форми слів
кни́жки — *книжкі́*
стіни́ — *стіни*
пісні́ — *пісні́*

Деякі слова мають подвійний наголос: *пéрві́сний, ма́бу́ть, наза́вжди́, дере́вце́, та́кож, по́милка*.

252 Відгадайте загадку. Спишіть, у кожному багатоскладовому слові позначте наголос.

Не сорочка, а зшита, не людина, а навчає.

253 1. Поставте наголос у поданих словах. Перевірте себе за словником. Запишіть слова в три колонки з наголошеним: 1) першим складом; 2) другим складом; 3) третім складом.

Арахіс, вільха, глядач, документ, допізна, жадібний, житло, замолоду, запитання, інструмент, каталог, кілометр, мережа, подруга, помилка, цемент, предмет, ознака, рукопис, приятель, продаж.

2. Прочитайте записані слова вголос, запам'ятовуючи наголоси.

Запам'ятаймо!

Орфоепічний словник — це словник, у якому подано правила вимови голосних і приголосних звуків у словах, наголошування слів у сучасній українській літературній мові.

В орфоепічному словнику використовується **фонетична транскрипція** — звуковий запис слів.

Про норми наголошування слова можна довідатися також із словника наголосів.

Орфоепічна помилка — це неправильна вимова голосних і приголосних звуків або неправильне наголошування слів.

Зразки запису слів у фонетичній транскрипції

[полта́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої букви; букви, що позначають звуки, між собою не з'єднуються
[че ^и рка́си] [жи ^е то́ми ^є р]	скісна риска над голосним позначає наголос; маленька буква вгорі праворуч указує, до якого звука наближається вимова
[луц'к]	скісна риска вгорі після приголосного позначає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед і, ю, я

[запор'іж':а]	[:] передає подовжений звук
[дзіґа]	[⌒] дужка над дж , дз означає, що ці букви позначають один звук

254 Спишіть речення, розставляючи в словах наголоси. Виділені слова поділіть на склади.

1. Книжки з папірису **з'явилися** в Африці. 2. Писати на них було зручно, але через декілька років вони **розсипалися**. 3. У **тринадцятому** столітті в Європі навчилися виготовляти папір, подібний до того, яким ми **користуємося** й сьогодні (За О. Єфімовою).

255 1. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть слова буквами.

[в'ін:иц'а], [дн'іпроб], [закарпат'а], [кїйївшчїєна], [л'в'ів], [узбеи́реж'а], [шчас'та].

2. Складіть і запишіть речення зі словом, у якому 8 букв позначають 10 звуків.

256 Прочитайте, правильно вимовляючи слова. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Щедрість, вугілля, хом'як, кав'ярня, календар, озвучення.

257 Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетичний запис слів у рядку

А голубка [го^ул^об^ка], земля [зе^им^ла']

Б промінчик [пром'інчїєк], свято [с'в'аго]

В вогко [во́хко], приносить [приєно́сиєт']

Це цікаво!

Іменники із суфіксом **-ани(я)** майже всі зберігають наголос дієслів, від яких вони утворені.

Наприклад: *запита́ти* — *запита́ння*, *пізна́ти* — *пізна́ння*, *поєдна́ти* — *поєдна́ння*, *чита́ти* — *чита́ння*, *навча́ти* — *навча́ння*, *віра́хувати* — *віра́хування*.

Однак подекуди наголоси дієслова й утвореного від нього іменника не збігаються.

Наприклад: *візна́ти* — *визна́ння*, *зобов'язати́* — *зобов'язання*.

258

Прочитайте пари дієслів. Яке значення має кожне дієслово в парі? Складіть і запишіть речення з поданими дієсловами за зразком.

Зразок. Засіяти — засія́ти. Галя засіяла клумбу чорнобривцями. На небі засіяла вечірня зірка.

Надіхати — надиха́ти; вибігати — вибіга́ти; обходити — обходи́ти; насипати — насипа́ти.

259

Спишіть речення. У виділених словах позначте наголоси, уникаючи орфоепічних помилок.

1. На поличках книгарні Остап побачив чимало знайомих **книжок**.
2. На **сторінках** журналу з'явилася цікава інформація про нові туристичні маршрути. 3. Ми з **подружкою** відвідуємо хореографічну студію.
4. Щасливий **випадок** допоміг туристам ознайомитися зі старовинним **замком**. 5. На уроках іноземної мови ми вдосконалюємо **вимову**.
6. **Середина** літа порадувала нас щедрим урожаєм кавунів. 7. **Читання** книжок приносить велике задоволення. 8. Порадую батьків хорошою **новиною**: я переміг у змаганнях. 9. У **завданнях** із математики є дуже складні приклади.

260

Прочитайте слова, звіривши їхню вимову за орфоепічним словником. Утворіть від них форми родового відмінка однини та називного відмінка множини (*усно*).

Свято, вимога, гарячий, ювілей, спина, Полтавщина, Черкащина, павільйон.

Усміхнітесь!

261

1. Прочитайте вірш, вибираючи з дужок правильний варіант.

Бацिला молода

(Люблю / Люблю) я бруд і порох,
Живу на смітнику,
Люблю (*сла́бких* / *слабкі́х*) і кволих
У школі і в садку.

Я вмю пожаліти
Дівчат і хлопчаків:
Щоб (*весéліше* / *веселі́ше*) жити,

Не треба руки мити
І слухати (*ба́тьків* / *ба́тькі́в*).

(*Тя́гни* / *Тягні́*) собі до рота
Усе, що є (*на́вкруг* / *навкрúг*);
Гидота і мерзота,
(*Ба́гнука* / *Багну́ка*) і болото —
Тобі найкращий друг.

Дивись, яка я мила,
Вродлива й молода.
Я — бац-бац-бац-бацила,
Я — ба-бе-бі-біда.

Г. Фалькович

2. Знайдіть у вірші слова, лексичне значення яких вам не зовсім зрозуміле. З'ясуйте його. Випишіть із тексту вірша омоніми.
3. Обговоріть, що надає віршу комічного ефекту.

Як можна запам'ятати наголос? Один з ефективних способів — за аналогією (подібністю) до тих слів, наголоси яких знаєте точно.

каталóг (монолóг, діалóг)	дові́дник (дові́датися)
квартáл (портáл)	озна́ка (знак)
листопа́д (зорепа́д, снігопа́д)	гороши́на (квасоли́на)
ві́рші (ві́рш)	ме́блевий (ме́блі)
гро́шей (гро́ші)	добу́ток (добу́ти)
гурто́житок (гурто́м)	ра́зом (ра́зом нас багато)
з дітьми (ді́ти)	ча́су (час)

Повторюємо орфографію

- 262** 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки.

К(*и, е*)рувати, Ки(*є, і*)в, к(*и, е*)шеня, к(*о, а*)мар, комп'ют(*е, о*)р,
кор(*е, и*)дор.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Ззаду, мільйон, назад, напам'ять, наполегливість, оптимізм.

§ 26 Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] у коренях слів

Запам'ятаймо!

Голосні	Вимовляються
усі наголошені	чітко й виразно: [р і ба]
[a], [i], [y]	чітко й виразно: [б о ' і н'], [м е ду]
[o] ненаголошений	ніколи не наближається до [a]: [во л о г ий]
[o] ненаголошений перед складом з наголошеними [y], [i]	нечітко, наближається до [y]: [го у л у бка], [ро у б' і т']
ненаголошений [e]	нечітко, наближається до [и]: [со н е и чко]
ненаголошений [и]	нечітко, наближається до [e]: [ш ч и е п а ти е с'а]

263 1. Прочитайте слова, дотримуючись правильної вимови.

Гайдамака, холодно, караван, розумний, коло, галас, молоко, салат, полонина, гарячий, солодко, голубка, каюта, вологий, лопух, карусель, подружжя, покотитися, каструля, зозуля, боротьба, дарма, каштан, новобудова, газ, тобі, гама, голова, гора, сова, солома, солдат, кожух, козуля.

2. Випишіть слова, у яких вимова ненаголошеного [o] нечітка й наближається до [y].

264 Прочитайте назви дорожніх знаків, правильно вимовляючи голосні звуки.

Діти

Слизька
дорога

Пішо-
хідний
перехід

Рух пішо-
ходів
заборонено

Рух заборо-
нено

Рух на ве-
лосипедах
заборонено

Прочитайте вірш. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и], [о]. Озвучте їх. Які звуки вимовляються нечітко? Чому?

Кізка

Бігла кізка по мосту,
Збила куряву густу.
Тут листочок, там листочок
Схопить, вхопить і навскач.
Он яка рогата, бач!
Он яка, бач!

А назустріч не орда —
Суне з поля череда.
Кізка вправо, кізка вліво,
В неї роги, мов рогач.
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

Де взялися пастухи,
Молодці, не лінюхи,
Прип'яли козу за роги.
А вона у крик, у плач...
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

А. Малишко

1. Передайте вимову поданих слів за допомогою фонетичної транскрипції.

Поріг, лопух, цибуля, олень, технічний, кожух, борсук.

2. З двома-трьома словами складіть речення (на вибір).

Запам'ятаймо!

У коренях слів з ненаголошеним [е] пишемо букву *е*

У буквосполученнях -ере-, -еле-	<i>берегиня, лелека, пелена</i>
Якщо при зміні слова [е] чергується з [і]	<i>осені — осінь, на печі — піч</i>
Якщо при зміні слова [е] випадає	<i>палець — пальця, вітер — вітру</i>

У коренях слів з ненаголошеним [и] пишемо букву *и*

У буквосполученнях -ри-, -ли-	<i>бриніти, гриміти, глитати</i>
У коренях -бир-, -дир-, -мир-, -пир-, -стил- , якщо далі є наголошений [а]	<i>перебираю, задираю, завмираю, запирскую, застилаю</i>

Сумнівний голосний у коренях слів можна перевірити наголосом, тобто так змінити слово, щоб [е], [и] звучали чітко. Наприклад: *далечина́* — *дале́ко*, *реготáти* — *ре́гіт*, *криві́й* — *крі́во*, *випиля́ти* — *випі́люю*.

267 1. Запишіть словосполучення, уставляючи потрібні букви.

Уважно д..витися, молодша с..стра, неслухняний хлоп..ць, з..лене дер..во, об..режно переходити, в..селий гурт, б..шкетник на дорозі, дж..рело живлення, л..гковий автомобіль.

2. Придумайте казку про дорожні знаки, скориставшись записаними словосполученнями (*на вибір*).

Це цікаво!

Крім відомого вам слова *пра́вило*, є ще й слово *прави́ло*. Його використовують рідко.

Для веслярів, шевців, будівельників це слово звичне. Так, за допомогою *прави́ла* змінюють рух човна, розправляють цупку тканину чи шкури, вирівнюють стіни.

А вам *пра́вило* допоможе перевірити написання ненаголошеного [и] в словах *правило*, *правильний*.

268 1. Поясніть правопис ненаголошених голосних у коренях слів.

Везуть, вивчення, далечінь, дерево, дівчинка, заборонено, керувати, крилатий, нахилитися, обережно, триматися.

2. Розкажіть про Правила дорожнього руху для велосипедистів, використовуючи подані слова.

269 Запишіть слова, вибираючи з дужок потрібну букву. Свій вибір обґрунтуйте (*усно*).

Ос(е, у)літис_я, п(е, у)че́ра, д(е, у)тінство, зб(е, у)регті́, тр(е, у)мті́ти, в(е, у)лі́кий, в(е, у)че́ря, тр(е, у)ва́ти, в(е, у)чорі́в, сп(е, у)ня́тис_я, щ(е, у)рба́тий, м(е, у)лосе́рдя, в(е, у)шне́вий.

270 Спишіть текст, уставляючи потрібні букви.

Сучасні в..нахідники працюють над тим, щоб водій і пішохід почувалися якомога безпечніше. На деяких авто вже встановлені електронні системи, які здал..ку розпізнають обр..си людини та відстань до неї. І якщо ця відстань загрозл..ва, машина вм..кає сигнал і зуп..няється.

271

1. Розгляньте уважно малюнки. Випишіть виділені слова, поясніть правопис.

Щоб **зупинитися**, потрібно перестати крутити педалі, а потім гальмувати переднім чи заднім гальмом. Переднім гальмом треба гальмувати м'яко й **використовувати** його **переважно** на повороті. Хто з дітей на малюнку гальмує **правильно**?

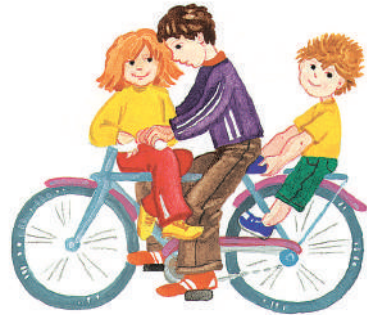
Я гальмую лише **переднім** гальмом.

Я гальмую лише **заднім** гальмом.

Я гальмую **почергово** обома гальмами.

Я гальмую тільки **перед перешкодою**.

2. Який вид транспорту обрали для себе герої коміксу? Запишіть його назву.

272

Змініть подані слова за зразком так, щоб ненаголошений е чергувався з і. Пари слів запишіть.

Зразок. Кореня — корінь.

Кореня, лебеда, кременя, село, принести, семи, променя, вести, плести, шести.

 273 Виконайте тестове завдання.

Усі слова написано правильно в рядку

- А затерати, видирати, відгриміти, забриніти
- Б лизати, помиритися, заберати, переливатися
- В дрижати, тривати, заблищати, перестилати

Повторюємо орфографію

 274 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Л(*и, е*)генда, л(*и, е*)тіти, мат(*и, е*)мат(*и, е*)ка, м(*е, и*)тро, на/щастя, до/побачення.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Попереду, п'ятсот, сімдесяти, справедливість, температура, тепер.

§ 27 Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом

Запам'ятаймо!

Написання слів, які не можна перевірити наголосом, треба перевіряти за **орфографічним словником**. Такі слова потрібно запам'ятовувати.

Наприклад: *апелсьін, чемодан, календар*.

 275 Запишіть слова з ненаголошеними голосними, які не можна перевірити наголосом. Запам'ятайте правопис.

Абрико́са, апеті́т, бензи́н, бузи́на, кишéня, вінегрéт, кермо́, лева́да, метал, метéлик, пенáл, секун́да, теа́тр, щеня́.

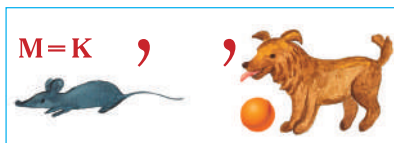
 276 Запишіть слова, уставляючи потрібну букву.

В..дмідь, г..рой, д..ктант, д..ван, за..ць, кил..м, ч..р..вики, м..даль, ц..мент, н..діля, пон..ділок, пр..дмет, т..атр, ч..твер, яс..н.

 277 Спишіть слова. Запам'ятайте правопис. Яке значення мають перелічені слова? Скористайтеся тлумачним словником.

Леміш, метушня, плекати, пшениця, серпанок, тремтіти, чепурний.

278 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть.

279 1. Прочитайте слова, запам'ятайте їхній правопис. Складіть із трьох слів (на вибір) речення. Запишіть їх.

Диплом, директор, кипарис, лиман, минулий, цибуля, цимбали, чинара.

2. Поясніть написання ненаголошених голосних, що не перевіряються наголосом.

280 1. Прочитайте уривок із вірша. Пригадайте, про яке правило в ньому йдеться.

Перевірити неможливо

...Але є слова, що в них
написання голосних
через наголос, бува,
перевірити неможливо,
а тому такі слова
пам'ятати нам важливо.

Я включаю їх у вірш:
це, наприклад, керувати,
це — легенда і чекати,
це — левада і леміш.

Д. Білоус

2. Виберіть три слова, правопис яких потрібно запам'ятати. Поясніть значення цих слів. Складіть і запишіть з ними речення.

281 Запишіть речення, доповнивши їх доречними словами з довідки.

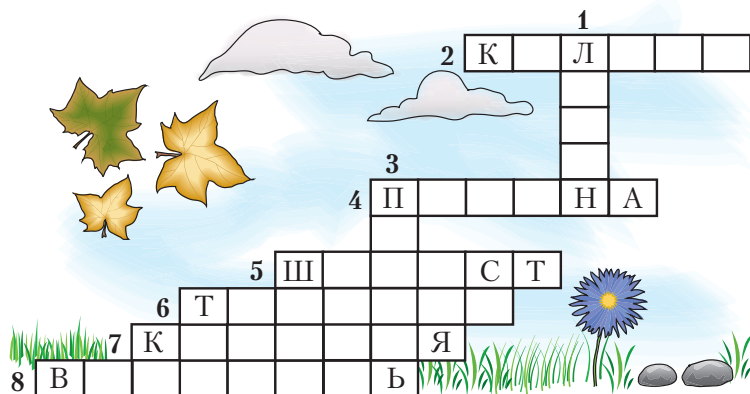
1. Терпимість до чийхось думок, поглядів — це 2. Об'єктивне ставлення до когось або чогось — це 3. Відповідальне ставлення до себе, до когось, до виконання певного завдання — це

Довідка: справ(е, у)дливість, тол(е, у)рантність, в(е, у)могл(е, у)-вість.

282 Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть. Запам'ятайте правопис.

1. Жовте, соковите, на дерев'янку надіте. 2. Залізний кінь пофарбований та гумою підкований. 3. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть. 4. Видно край, а до нього не дійдеш. 5. От чудасія! Лечу на коні, що бігати вміє, а стояти — ні.

1. Розгадайте в зошиті кросворд і запишіть слова-відгадки.

По горизонталі. **2.** Хочеш їсти ... — не сиди на печі. **4.** За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає і сонце спатоньки зове у синє море: покриває рожевою ... , мов мати дитину. **5.** Шепіт, ... , шерех листя — ходить осінь золотиста. **6.** П'ятим в році він приходить, із лепехою заходить; у весни — останній він, далі — літа чути дзвін! **7.** У проваллі глибоко виблискує око. **8.** У школах дзвоник продзвенів, школярів дім знань зустрів; у лісі вирости грибочки, у підпеньках всі пеньочки. У якому місяці це буває?

По вертикалі. **1.** Запах, колір — все відмінне, посміхнешся неодмінно. Як серединку кусати, скривить так, що й не впізнати. **3.** Один з п'яти братів, що поруч живуть, кожний своє ім'я має, а працюють зазвичай разом.

2. Складіть (усно) речення з двома словами-відгадками (на вибір).

1. Прочитайте слова й запам'ятайте їхній правопис.

Інженер, океан, температура, телефон, Інтернет, бейсбол.

2. Складіть із поданими словами речення. Запишіть їх.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Павло прийшов до школи в понеділок дуже стурбований. Минулого вечора він довго сидів над задачею й не міг її розв'язати. Тепер він раненько прибіг до школи, бо надіявся в когось списати задачу. Адже працювати сам Павло не любив.

Прийшла Зіна. Вона добре вміла розв'язувати задачі. Знання в неї були міцні, як цемент. Павло запитав у неї:

— Зіно, на скільки дій задача?

- На три, — відповіла Зіна. — А хіба ти не розв'язав?
- Не вийшло... Дай, Зіно, списати...
- Ой Павлику, чому ж ти сам не хочеш працювати? — запитала Зіна. Вона дала йому свій зошит.

Павло почав списувати, не вагаючись ні секунди. Списав похапцем одну дію, другу, перейшов до третьої. У третій дії він здивовано помітив у Зіни помилку. Там, де треба було написати 23, Зіна написала 32.

У своєму зошиті Павло написав правильно, а Зіні не сказав, що в неї помилка.

Учителька зібрала зошити для перевірки.

Наступного дня вона принесла зошити.

— У Павла — п'ять, — сказала вчителька. — Молодець, Павлику, сумлінно попрацював над задачею. А в тебе, Зіно, — чотири. Помилку допустила...

Зіна пополотніла. Вона глянула на Павла. Павло почервонів і схилив голову над партою (*За В. Сухомлинським*).

2. Поміркуйте, які стосунки складуться між Павлом і Зіною.

3. Об'єднайте у дві групи. *Учні першої групи* виписують із тексту слова з ненаголошеними *е, и*, що перевіряються наголосом. Добирають до них перевірні слова. Роблять звуковий запис виписаних слів.

Учні другої групи виписують із тексту слова з ненаголошеними *е, и*, що не перевіряються наголосом. Роблять звуковий запис виписаних слів. З двома виписаними словами (*на вибір*) складають речення.

286 Виконайте тестове завдання.

Усі слова написано правильно в рядку

А коридор, президент, тривога, фермер

Б секунда, горезонт, пиріг, колектив

В сантиметр, черемха, криниця, депутат

Повторюємо орфографію

287 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Будь/ласка, не/навидіти, ни(з, с)ько, оч(е, и)рет, п(е, и)стливий, пів/острів.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Творчість, футбол, шеренга, шістнадцять, шістдесяти, шістсот.

§ 28 Ознайомлення з орфографічним словником. Орфограма (практично). Орфографічна помилка (практично), її умовне позначення

Запам'ятаймо!

Орфограма — написання слова, частини слова, яке відповідає певному правилу.

Орфографічний словник містить інформацію про правильне написання слів. Слова в ньому розміщені за алфавітом.

Орфографічна помилка — це неправильне написання слова. Її позначають так: |.

Види орфограм

Назва орфограми	Написання
Частка не	не боятися, небезпека , непомітно
Апостроф	<i>п'ять</i> , <i>пів'яблука</i> , <i>свято</i>
Подвоєні приголосні	<i>беззахисний</i> , <i>віддати</i> , <i>туманно</i>
Ненаголошені е, и в коренях слів	<i>грудень</i> , <i>весело</i> , <i>зима</i>
Букви о, а , що позначають ненаголошені голосні	<i>гончар</i> , <i>багатий</i>
Префікси роз-, без-	<i>розваги</i> , <i>безтурботний</i>
М'який знак (ь)	<i>місяць</i> , <i>близький</i> , <i>льон</i> , <i>менше</i>
Перенос слова	<i>олі-вець</i> , <i>сум-ний</i>

1. Запишіть текст, вибираючи з дужок потрібний варіант. Підкресліть і поясніть орфограми.

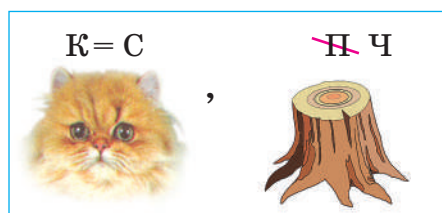
Ось так (*не*)помітно й закінчилася зима. Хоча прислі(*вя, в'я*) стверджує, що може й бер(*е, и*)зень морозом хвалитися. Проте оста(*н, нн*)їй міся(*ц, ць*) зими вже відступив. Отож ми налаштуємося на в(*е, и*)селу й теплу хвилю. З(*е, и*)ма вже не пов(*е, и*)рнеться, а сонце йде на літо. В(*е, и*)сняні місяці б(*о, а*)гаті на с(*вя, в'я*)ткові народні ро(*з, с*)ваги.

2. Запишіть власні приклади, щоб пояснити наведені у праві орфограми.

3. Перевірте одне в одного виконання вправи. Якщо в написаному є орфографічні помилки, позначте їх.

- 289** Випишіть з орфографічного словника десять слів з орфограмою «Частка *не*». Позначте в них, де можливо, перенос.
- 290** Випишіть з орфографічного словника десять слів з орфограмою «Апостроф».
- 291** Випишіть з орфографічного словника десять слів, правопис яких видається вам складним. Поясніть свій вибір.
- 292** Розгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть. Підкресліть орфограми.

- 293** 1. Спишіть вірш. Підкресліть і поясніть орфограми.

Веселий дощ

Дощ полив, і день такий полив'яний.
 Все блищить, і люди як нові.
 Лиш дідок старесенький, кропив'яний
 блискавки визбирує в траві.
 Струшується сад, як парасолька.
 Мокрі ниви і порожній шлях...
 Ген корів розсипана квасолька
 доганяє хмари у полях.

Л. Костенко

Д. Левін. Грибний дощ

2. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть словосполучення, які описують природу.

- 294** 1. Запишіть речення, уставляючи потрібні букви. Написання слів перевірте за орфографічним словником.

1. Дерево з гл..боким корінням найменше боїться вітру. 2. З в..сокого коня почесніше, але гірше падати. 3. І буд..нь, і неділя — лінивому все безділля. 4. Хто сміється, тому не м..неться. 5. Літом ногою копнеш, а з..мою рукою візьмеш. 6. Сім погод надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху лє, знизу м..те.

2. Перевірте одне в одного виконання вправи. Якщо в написаному є орфографічні помилки, позначте їх.

1. Доповніть текст пісні словами з довідки. Не забувайте про риму!

Прокидається Україна

Ти подивись, яка ... —
У річку впали небеса.
І верби по коліна у воді,
Вітають ранок ... золоті.

Прокидається ... ,
Усміхається, мов **дитина**.
Сонце **котиться** золоте,
Починається день.

Який чудовий дивосвіт —
Кидає мак **червоний**
Тополю юну бавить осокір
І молоком туман стікає з

За О. Суботіною

Довідка: Україна, гори, краса, цвіт, квіти.

2. Запишіть слова пісні. Підкресліть виділені слова, поясніть у них орфограми.
3. З'ясуйте лексичне значення слова *осокір*.

1. Прочитайте вірш. Дайте йому назву. Про які пори року в ньому йдеться? Назвіть місяці кожної пори року.

Березень встає зі сну,
Кличе весело весну!
Квітень вийшов на грядки
І розсаджує квітки.
Травень, радий до забав,
Бродить босий серед трав.
Червень нам приносить грім,
Свіжі ягоди у дім.
Липень нас не забува
І несе рясні жнива.
Серпень на току давно
Насипа в мішки зерно.

Вересень збирати рад
Яблука та виноград.
Жовтень ходить по лісах
У жовтеньких чобітках.
Листопад гойда гілки
І розтрушує листки.
Грудень в білім козушку
Їде в саях по сніжку.
Січень віє навкруги,
Навіває скрізь сніги.
Лютий кригою кує
І морозу додає.

За М. Щербаком

2. Які орфограми трапляються в цьому тексті? Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Ненаголошені <i>e, u</i> в коренях слів	березень [бéре ^и зе ^и н'], ...
Букви <i>o, a</i> , що позначають ненаголошені голосні	(на) току [то ^у кú], ...
Префікс <i>роз-</i>	
М'який знак (<i>ь</i>)	
Частка <i>не</i>	

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Пі(*и, ци*)а, по/друге, пр(*и, е*)дмет, пр(*е, и*)слів'я, пр(*і, и*)звисько, рано/вранці.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Щогодини, щотижня, гуаш, віхола, гармидер, шпилька.

3. Перевірте один в одного виконання вправи. Якщо в написаному є орфографічні помилки, позначте їх.

§ 29 Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків

Запам'ятаймо!

Дзвінки приголосні звуки завжди вимовляються дзвінко в кінці та в середині слова: *народ* [нарóд], *гриб* [гриб], *дудка* [дúдка], *ніжка* [н'íжка].

Виняток становить [г], який перед [к], [т] змінюється на [х]: *легко* [лéхко], *возко* [вóхко], *нігті* [н'íхт'і], *кігті* [к'íхт'і].

- 298 Прочитайте вірші, чітко вимовляючи приголосні звуки.

Мій дідусь живе в селі, в нього сиві вуса.
Я сокирою рубати в дідуся навчуся.
Я навчусь траву косити і в сарай її носити.
Дідусю бракує рук — допоможе йому внук.

Ю. Турчина

Туман в траві стеріг отару.
Не дасть отару на поталу.
А тут над ставом засвітало,
отара — є, туман — розтанув.

М. Дубов

299 Прочитайте скоромовки. Шиплячі вимовляйте твердо.

Чайці чапля чемно мовить:
— Чорногуз пішов на лови.
Чимчикує він до ставу
через лози кучеряві.

О. Кононенко

Щиглі в кущах пищали,
Щоранку сповіщали:
«В кущах вітрище свище,
Гуляє морозище».

Г. Бойко

300 Спишіть вірш. Поясніть правопис виділених сумнівних приголосних і голосних.

Легко, легко, аж несміло,
Листям липа шелестіла.
Два лелеки пролітали
І на липі спочивали.
Як лелеки полетіли,
Липа вслід їм шелестіла.

Г. Чубач

Запам'ятаймо!

У вимові приголосні звуки можуть уподібнюватися. **Упо-дібнення** — це наближення звучання одного звука до іншого.

Унаслідок уподібнення		
глухий звук перед дзвінким переходить у парний дзвінкий: <i>боротьба</i> [бород'ба] <i>просьба</i> [прóз'ба]	попередній приго- лосний стає м'яким або пом'якшеним під впливом наступного: <i>пісня</i> [п'іс'н'а] <i>кузня</i> [кúз'н'а] <i>різні</i> [р'із'ні]	близькі звуки вимов- ляються як один по- довжений звук: <i>берешся</i> [бе ^н р'ес':а] <i>сердиться</i> [с'єрди ^є ц':а]

Для правильного написання слова з уподібненими приголос- ними потрібно змінити слово або дібрати спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний: *легко* — *легенько*, *боротьба* — *боротися*.

301

1. Прочитайте вірш-інструкцію про вимову та правопис дієслів, у яких близькі звуки вимовляються як один подовжений звук.

Закони письма і вимови вивчай:
Написано **-ться**, а ти [ц'а] вимовляй.

Хто рано прокидається,
Зарядкою займається,
Роботи не боїться,
Той завжди добре вчиться.

Закони письма і вимови вивчай:
Написано **-шся**, а ти [с'а] вимовляй.

Швиденько одягаєшся,
В дорозі не спиняєшся.
Так, друже мій, ніколи
Не спізнишся до школи.

Л. Лужецька

2. Перефразуйте вірш, замінивши форми дієслів на **-ться** формами дієслів на **-шся**, а форми на **-шся** — формами на **-ться**. Виконати завдання вам допоможе зразок.

Зразок. Ти рано прокидаєшся,
Зарядкою ... ,
.....
Він швидко одягається,
В дорозі не
Тому мій друг ніколи
.....

302

- Запишіть вірш-загадку, вибираючи з дужок потрібну букву.

Стрімко вибігли на гору
Дві подру(ж, ш)ки білокорі.
Дощик їм полоще кі(с, з)ки.
Звуть цих подружок бері(з, с)ки.

303

- Розгадайте ребуси. До слів-відгадок доберіть слова, які б пояснювали правопис сумнівного приголосного.

304 Прочитайте слова. Випишіть ті, у яких відбувається уподібнення приголосних.

Безшумний, сережка, вокзал, ложка, шибка, на дошці, миєшся, робиться, швидко, стежка, скибка, футбол, принісши.

Запам'ятаймо!

Звук [ф] потрібно вимовляти чітко й не плутати з вимовою буквосполучення **хв**.

305 Спишіть слова. Підкресліть ті, у яких є [ф'].

Вафлі, жирафа, портфель, рафінад, телефон, фабрика, Федір, фільм, фіранка, форма, фургон, шафа.

Запам'ятаймо!

Написання		Вимова	
букво-сполучення	приклад	звуко-сполучення	приклад
шся	<i>милуєшся</i>	[с':а]	[ми'єлу'йес':а]
тськ	<i>братський</i>	[ц'к]	[бра'ц'кий]
дств	<i>людство</i>	[цтв]	[лу'цтво]
чн	<i>сонячний</i>	[шн]	[сон'ашний]
тч	<i>вітчизна</i>	[ч:]	[в'іч:ізна]
чц	<i>у сороччці</i>	[ц':]	[у соро'ц':і]
ться	<i>навчиться</i>	[ц':а]	[навч'іц':а]
зш	<i>зшити</i>	[ш:]	[ш:іти]

306 Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетична транскрипція в рядку

А знайоми**ш**ся [знай'оми'єш'с'а]

Б пишеть**ь**ся [п'іше'т'с'а]

В у річ**ч**ці [у р'іц':і]

1. Відтворіть подані слова у звуковому записі за зразком. Поясніть, що відбувається внаслідок уподібнення приголосних.

Зразок. Пісня [п'іс'н'а].

Пісня, вісті, свято, камінці, цвях, гості.

2. Складіть і запишіть з поданими словами речення.

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Т(е, *и*)атр, на/сам/перед, тр(*и, е*)мтіти, тр(*е, и*)вога, ярм(*о, а*)рок, у/продовж.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Вимога, зілля, календар, камінець, кропива.

§ 30 Спрощення в групах приголосних

Запам'ятаймо!

Українській мові не властивий збіг приголосних. Коли утворюються нові форми слів або нові слова й виникає збіг приголосних, один із приголосних звуків випадає.

Це явище називають **спрощенням у групах приголосних**. Спрощення в групах приголосних відбувається у вимові й на письмі або тільки у вимові.

Групи приголосних, де найчастіше відбувається спрощення у вимові й на письмі:

- ждн* → *жн* (*тиждень* — *тижневий*);
здн → *зн* (*проїзд* — *проїзний*);
зкн → *зн* (*брязкіт* — *брязнути*);
скн → *сн* (*блиск* — *блиснути*);
стн → *сн* (*користь* — *корисний*);
стл → *сл* (*щастя* — *щасливий*).

Винятки: *зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хворостняк, шістнадцять.*

Спрощення відбувається **тільки у вимові**:

- числівників: *шістсот, шістдесят*;
- слів, утворених від назв іншомовного походження: *президентський, баластний, контрастний, компостний, агентство, альпіністський, гігантський, диригентський, студентський, туристський.*

309 Спишіть речення. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається спрощення. Складіть із ними словосполучення.

1. Бережи **честь** змолоду. 2. **Проїзд** вантажного транспорту цією вулицею заборонено. 3. Добра **вість** піднімає, а погана — у землю вганяє. 4. **Радості** багато, зате толку мало. 5. **Виїзд** сплануєш — часу не змарнуєш. 6. Літній день — за зимовий **тиждень**. 7. Серед **брязкоти** зброї музи мовчать. 8. На те людина працює, щоб мати **користь**. 9. Усякий свого **щастя** коваль (*Народна творчість*).

310 Запишіть слова, що є винятками з правила про спрощення приголосних. З трьома словами складіть речення й запишіть. Поясніть орфограму «Спрощення в групах приголосних».

311 Спишіть прислів'я, уставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто на поріг, тому пиріг, хто від порога, тому щас..лива дорога.
2. Багатого з хвас..ливим не розпізнаєш. 3. Вередлива коза дуже вовко..ві корис..на. 4. Краще піз..но, ніж ніколи. 5. Де велика рада, там піс..ний борщ (*Народна творчість*).

312 Прочитайте вірш. Випишіть слова з орфограмами «Ненаголошені е, и, о в коренях слів», «Спрощення в групах приголосних».

Жаліслива Жаба

Край берега під пнем,
Замаскувавшись куширем,
Ловила Жаба мух.
Одну таки спіймала.
Глигнула: «Мало, — каже, — мало.
Якби це птах, який тут приземливсь, —
Дивись, якраз би на вечерю й стало».
Лелека ніби чув, спустивсь.
Як Жаба вгледіла — отетеріла.
(Зеленою була — ще більш позеленіла).
Під воду шмиг! Ну подругам казать:
«Оце Лелеку з'їсти я хотіла,
Та, бачу, так злякавсь — я й пожаліла:
Нащо сердешну пташку зобижать!..»

А. Косматенко

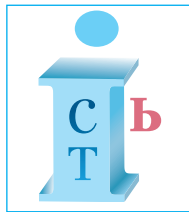

- 313 Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте спрощення в групах приголосних.

Рисами характеру запорозьких козаків були: добродушність, **безкорисливість**, щедрість, схильність до щирої дружби, любов до особистої свободи (через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство), глибока повага до старих і заслужених воїнів.

«Хоча в Січі, — розповідає один із сучасників, — жили люди різного стану, але там панувала така **чесність** і безпека, що можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. За будь-який злочин проти чиеїсь **власності** гостя чи січового мешканця негайно карали смертю». На війні козак відзначався розумом, вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і зневагою до смерті (За Д. Яворницьким).

- 314 Розгадайте ребуси. Від слів-відгадок утворіть слова зі спрощенням приголосних.

- 315 1. Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких потрібно вибрати з дужок правильний варіант.

Свято лимонів

Свята бувають різні. Одне з найяскравіших, найцікавіших свят — фестиваль лимонів у місті Ментоні, яке на два ти(жн, ждн)і стає тури(стськ, ськ)им центром Франції. Лимони, що вирощують поблизу цього містечка, мають унікальний та неповторний смак, до того ж вони дуже кори(сн, стн)і.

Відкриває фестиваль Його Величність Лимон зі своїм почтом. На чолі виї(зди, зн)ої процесії — гіга(итс, ис)ьке чудернацьке авто, прикрашене лимонами, апельсинами та грейпфрутами. На автомобілі ща(стл, сл)иві діти розігрують веселі сценки.

На ярмарковій площі гості можуть поласувати різноманітними цитрусовими стравами.

Для підготовки «лимонного» свята використовують майже сто тридцять тонн цитрусових плодів. Щорічно це розкішне й «смачне» шоу відвідують понад 200 тисяч туристів.

2. Складіть розповідь про властивості цитрусових, які вживають у ваших родинах.

3. Пригадайте, які веселі й цікаві фестивалі відбуваються в Україні.

Розгадайте в зошиті кросворд і запишіть слова-відгадки. Поясніть їхній правопис. Що об'єднає ці слова?

По горизонталі

1. Прикметник, утворений від слова, що означає частину руки.

По вертикалі

2. Той, хто любить вихвалитися.

3. Той, який виявляє або виражає ласку.

4. Прикметник, що характеризує людину, тварину: худий, з випнутими кістками.

5. Відповідь на приклад

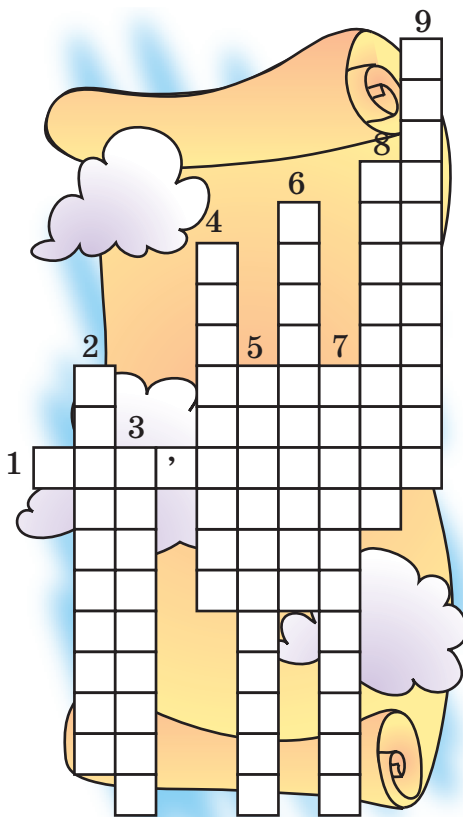
$$5 \times 2 + 10 - 4.$$

6. Невеликі тонкі гілки, відділені від дерева, куща; сухі гілки, сучки дерев, що попадали на землю.

7. Протилежний, цілком відмінний від чогось.

8. Прикметник, який характеризує що-небудь непотрібне, зайве.

9. Прикметник, близький за значенням до слів *мандрівний*, *подорожній*.

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Францу(с, з)ький, у/тричі, ц(и, е)мент, ч(е, и)кати, четве(р, рг), як/небудь.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Милуватися, оберемок, плести, Полтавщина, Польща, Словаччина.

§ 31 Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Чергування [o] – [a], [e] – [i], [e] – [и]

Запам'ятаймо!

При зміні форм слова та при творенні спільнокореневих слів у деяких дієсловах відбуваються такі чергування:

[o] → [a]

а) перед наступним складом із наголошеним **a**:

ломити – ламати, допомогти – допомагати;

Виятки: вимовити – вимовляти [ви^емовл'ати], простити – прощати [прошчати], поклонитися – поклонятися [поклон'ати^ес'а].

[e] → [i]

б) перед наступним складом з **-a-(-я-), -ува-(-юва-)**:

берегти – оберігати, гребти – загрибати, укоренити – укоріювати;

[e] → [и]

в) перед **p, л**, якщо в наступному складі є наголошений **a**:

заберу – забирати, терти – стирати.

318 Заповніть у зошиті таблицю. Розподіліть подані пари дієслів у відповідні колонки.

Чергування		
[o] – [a]	[e] – [i]	[e] – [и]

Допомогти — допомагати, стелити — застилати, застебнути — засті-
бати, зломити — ламати, котитися — кататися, здерти — здирати, схо-
пити — хапати, берегти — зберігати, пекти — випікати, шептати —
нашіптувати, беру — забирати, терти — стирати.

- 319 1. Спишіть уривок із вірша, уставляючи пропущені букви.

Об..рнувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь виб..рала,
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Ут..рала мої сльози
І поцілувала...

Т. Шевченко

*О. Шупляк. «Мені
тринадцятий минало...»*

2. Складіть за картиною розповідь про епізод з життя Т. Шевченка, який проілюстрував художник (*усно*). Використайте слова, у яких чергуються голосні звуки. Запишіть їх.

- 320 Спишіть речення. Поясніть чергування голосних у коренях виділених дієслів.

1. **Тече** вода в синє море, та не **витає**; шука козак свою долю, а долі немає. 2. А журавлі **летять** собі додому ключами. 3. **Прилітає** зозуленька над ними кувати... 4. І пугач пуга, і сова з-під стріхи в поле **вилітає**. 5. Не журиться Катерина — слізоньки **втирає**... 6. Швиденько сльози Марія **втерла**, сміючись (*3 творів Т. Шевченка*).

- 321 1. Спишіть текст. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у коренях яких відбулося чергування.

Весело забриніли струни. Старий кобзар знає, що молодь любить. «Коло млина, коло броду», «Ой **летіла** горлиця», — співає він. А далі як ударить на всі струни: «Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...» Хлопці та дівчата **схопилися** в танок, аж курава пішла. Допізна **спостерігав**

малий Тарас, як молодь танцювала, співала на майдані. Додому прийшов зачарований музикою й довго не міг заснути (За Д. Красицьким).

2. Поясніть лексичне значення слів *кобзар*, «Кобзар».

322 Запишіть парами спільнокореневі слова за зразком.

Зразок. Заганяти — загонити: [а] — [о].

Котити, відстрілятися, розплести, допомога, вихопити, розплітати, стирати, підстрелити, катати, стерти, хапати, допомагати.

323 1. Знайдіть у поданих уривках з віршів дієслова, у яких відбувається чергування [е] — [і], [е] — [и]. Запишіть їх.

1. За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину... | 2. Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде... |
|--|--|

Т. Шевченко

2. Складіть речення з виписаними словами.

324 1. Прочитайте текст про Шевченка-художника.

Поезія Тараса Шевченка відома в усьому світі. Але не менш багатою й цікавою є творчість Шевченка-художника.

Митець дуже любив малювати портрети. Він зображував своїх товаришів, знайомих, самого себе. Художник не просто копіював людське обличчя, а намагався глибоко проникнути у внутрішній світ людини.

Погляньмо на «Портрет Варі й Василька Репніних». На ньому зображено молодших дітей Василя Репніна — Варю і Василька. Про роботу над цим твором згадувала тітка дітей Варвара Репніна: «...він працював над портретами дітей мого брата, а я їх розважала, щоб вони сиділи спокійно».

Т. Шевченко. Портрет Варі й Василька Репніних

Тарас Шевченко передав настрої обох дітей, знайшов для кожного з них природну позу. Легка, упевнена манера письма та м'які й теплі кольори роблять зображення хлопчика та дівчинки дуже живими. У Василька не по-дитя-

чому серйозний погляд, а чарівна дівчинка Варя дивиться ніжно й замріяно (За матеріалами сайта <http://tarasshevchenko.at.ua>).

2. Розгляньте репродукцію картини. Дайте відповіді на запитання.

- Чи подобається вам картина? Чому?
- За якими деталями можна визначити час написання картини?
- Якими прикметниками можна описати настрої дітей?
- Які кольори називають теплими, а які — холодними? Знайдіть їх на картині.

Усміхнімось!

Прочитайте текст. Як ви розумієте виділене висловлювання?

Побачила Муха Слона.

— А-а, привіт, родичу!

— Яка ти мені родичка? — скипів Слон.

— Отакої! — образилася Муха. — А почитай лиш, що мудрі люди пишуть. Осьдечки чорним по білому: «**З мухи зробили слона...**»

Почухав Слон за вухом. Нічого не вдієш. Доведеться, мабуть, родичатися з Мухою.

...Бо Слона змалечку привчили сліпо вірити написаному (П. Ларін).

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Ч(е, и)твертий, як-не/будь, (шч, щ)асливий, щ(е, и)ня, щ(і, и)пати, щі(чь, ч)ка.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Угорщина, спина, український, Україна, Черкащина, ювілей.

§ 32 Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Чергування [о], [е] з [і]

Пригадаймо!

1. Що таке *склад*?
2. Які склади називають *відкритими*?
3. Як називають склад, що закінчується на приголосний звук?

Запам'ятаймо!

У багатьох словах української мови **о, е** у відкритих складах чергуються з **і** в закритих при зміні форми та творенні нових слів: *будова – будівник, веселий – весілля, ночі – ніч, печі – піч.*

Однак **і** може вживатися у відкритому складі перед **-ець, -ок**: *стілець, стіжок.*

1. Прочитайте текст. Змініть виділені слова так, щоб відбулося чергування [о], [е] з [і]. Запишіть утворені слова.

Український віночок

Віночок нагадує сонце. Його носили дівчата тільки до заміжжя. Вінки **плели** обов'язково з живих квітів: калини, барвінку, ромашок, волошок, маку, **хмелю**. Кожна квітка має своє значення: волошка означає простоту й **ніжність**, мак — **молодість**, мальва — красу, дзвоник польовий — **вдячність**, ромашка — кохання та злагоду, фіалка — **сором'язливість**.

Перший віночок плела дівчині мати в три **роки**, а в **сім** років у віночок дівчині вперше вплітали яблуневий цвіт. До вінка прив'язували стрічки (*О. Кириченко*).

2. Чи бачили ви, як плетуть віночки? Можливо, і самі плели? Розкажіть коротку історію про це. Використайте в розповіді кілька слів (хоча б два-три), у яких відбувається чергування [о], [е] з [і].

- Спишіть уривок із вірша. Підкресліть слова, у яких чергуються голосні.

Для свого віночка назбираю квітів,
Цілий оберемок цих земних дарів.
Голубих волошок, польових ромашок
Та багряних маків теплих кольорів.

...З гордістю вдягну я цей вінок на себе,
Як же мені личать квіти польові!
І тепер я знаю, що усім нам треба
Берегти багатство рідної землі!

І. Голяш

329 Прочитайте приказки. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму слів так, щоб відбулося чергування [o], [e] з [i]. Запишіть ці пари.

1. Стоїть, як на **ножах**. 2. Помічник, як **коневі** заєць. 3. Уперся, як **віл** у нові **ворота**. 4. **Семеро** одного не ждуть. 5. Бачить **кіт** сало, та сили мало. 6. Вода й **камінь** довбає. 7. Гостре **словечко** коле сердечко. 8. Дивися на **зріст**, та питайся розуму. 9. Задер **носа** — і кочергою не дістанеш. 10. Пропало, як з **воза** впало.

Це цікаво!

Щоб не помилятися, відмінюючи слово *Київ*, щоразу згадуйте рядок із вірша про Київ Дмитра Луценка: «*Як тебе не любити, Києве мій!*»

До речі, так само відмінюються слова *Миколаїв* — *Миколаєва*, *Чугуїв* — *Чугуєвом* тощо.

330 Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Підкресліть у них орфограму.

331 Виконайте тестове завдання.

Чергування [o], [e] з [i] відбувається в усіх словах рядка

- А гора, нога, дорога
- Б пороги, сорока, ворона
- В болото, сльоза, мережа

Добірні зерна мови

- 332** 1. Об'єднайтесь у групи. Що, на вашу думку, означають сталі вислови: а) *добірні зерна мови*; б) *як у віночку*?
Учні *першої групи* письмово обґрунтовують свою гіпотезу, а учні *другої групи* усно доповнюють їх.
Виконуючи завдання, уживайте слова із чергуванням [o], [e] з [i]. Виграє група, яка використовує більше таких слів.
2. Розподіліть між собою репліки й прочитайте текст-діалог за ролями.

У хаті — як у віночку

Ярослава. Бабусю, ти помітила, як ми з Дмитром прибрали в кімнатах?

Бабуся. Як же не помітити?! Тепер у нас у хаті — як у віночку.

Дмитро. У віночках бувають дівчата, коли йдуть виступати, співають... Як це може бути: *у хаті — як у віночку*?

Бабуся. Так здавна українці називають гарно прибрану, прикрашену оселю. Є й прислів'я таке: «Тримай *хату як у віночку*, а рушничок — на кілочку».

Ярослава. А рушничок, мабуть, має бути вишитий? Але чому ж він на кілочку?

Бабуся. Вишитими рушниками завжди прикрашали хату. А на кілочку тримають інший рушник — яким утираються, він має бути завжди напохваті. Отож прислів'я говорить не тільки про гарно прибрану, прикрашену хату, а й про любов до чистоти й охайності.

Дмитро. А могли українці казати: «*У хаті — як у віночку*» через те, що був звичай розмальовувати піч і стіни в хаті квітами? У нас же є книжка про петриківський розпис...

Ярослава. Там такі чудові квіти, калина, розписи по дереву.

Бабуся. Звичайно, Дмитре, люди сприймали красу намальованих віночків, квітів на стінах хати й могли передати це за допомогою мови: «*У хаті — як у віночку*». Хоча тепер і не розмальовують так оселю, але в такому порівнянні збереглися традиції українців, історія української культури.

3. Дайте відповіді на запитання.

- Чи погоджуєтеся ви з твердженням бабусі, висловленим в останній репліці? Чому?
- Чи є в тексті слова з чергуванням [o], [e] з [i]? Які саме? Запишіть їх.

- 333 1. Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Чергування [о], [е] з [і]».

У хаті було як у вінку. Хоч убогість, справді, виглядала тут з усіх кутків, однак вона мовби згладжувалася дбайливою, якоюсь цнотливою чистотою, що лежала на всьому. Стіни розписані виноградом, на вікнах — квіти в глечиках, від порога до самого стола прослався барвистий домотканий килимок, видно, тільки сьогодні покладений (О. Гончар).

2. Підготуйте розповідь про традиції облаштування вашого житла (усно).

Повторюємо орфографію

- 334 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Р(е, и)дагувати, жайв(о, а)ронок, м(е, и)тушня, м(а, о)торний, яє(ч, ш)ня, не/тямитися.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Серпанок, талант, талан, багаття, грудень, ватра.

§ 33 Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

Запам'ятаймо!

Після букв *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів пишемо *и*: *жити, прочитати, широкий, щирий, кислий, хитрий, гинути, розхитати, вищипати, кидати*.

Букву *і* пишемо в словах, де відбувається чергування *о, е* з *і*: *вхід* (бо *входить*), *вечір* (бо *вечори*), *щітка* (бо *щетина*).

- 335 До поданих слів доберіть спільнокореневі з довідки. Прокоментуйте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Вигін, жінка, кізка, похід, розчісувати, шість, щілина.

Довідка: ходити, вигонити, ущелина, чесати, кози, женитися, ушестеро.

336 Спишіть слова, уставляючи потрібні букви. Поясніть їхнє написання.

Переж..вати, відпоч..нок, щ..глик, ук..нути, прих..льний, прих..д, ш..ло, щ..пати, щ..тка, г..ркати, щ..лина, г..рський, ч..тач, х..жак, пішох..д.

337 Спишіть текст. Замість крапок поставте пропущені букви.

1. Клянуся родом своїм чесним — не заг..нула іще честь і хоробрість.
2. Через це вірили в зорі й прекрасні ідеї, у ч..стоту й мужність людської душі. 3. Шторм не вгавав, крига троц..лася одна об одну, туман сунувся до берега. 4. Ж..нки підганяли чоловіків, діти поруч із батьками працювали, як дорослі. 5. На пісках росте воцанка менша; на воді — конюшина біла; у степу — ч..стотіл, чебрець, х..зується щ..риця, пох..тується зміячка — жовта, як кульбаба (За Ю. Яновським).

338 1. Пригадайте п'ять слів, у яких після приголосних ж, ч, ш, щ та г, к, х пишемо і.

2. Складіть із цими словами речення. Запишіть їх.

Усміхнімось!

339 Прочитайте й запишіть умови задач-жартів, вибираючи з дужок потрібну букву. Розв'яжіть їх. Це просто: трішки кмітливості, трішки логіки, трішки гумору — і відповідь не забариться.

1. Пара коней пробігла 20 к(и, і)лометрів. Ск(и, і)льк(и, і) кілометрів пробіг один к(и, і)нь?

2. Який р(и, і)к триває один день?

3. Чи правильно стверджувати, що один з місяц(и, і)в року завжди триває 28 днів?

4. Сестра старша за брата на 5 рок(и, і)в. На скільки вона буде старшою від нього через 6 років?

5. Коли стр(и, і)лки годинника утворюють верт(и, і)кальну пряму?

6. Двоє хлопч(и, і)ків грали в шахи 1 годину 20 хвилин. Скільки хвилин грав кожен із суперник(и, і)в?

7. Якщо до трьох годин додамо 60 хвилин, що одерж(и, і)мо?

8. Що важче: кілограм борошна ч(и, і) кілограм заліза?

340 Виконайте тестове завдання.

Букву *и* пишемо в усіх словах рядка

А ч..платися, розх..тати, приг..нати

Б ч..стота, щ..рий, х..трий

В ш..піти, ч..тач, щ..чка

341 Знайдіть за поданим зразком слова з орфограмою «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Т	Ч	І	П	Б	В	Г	К	Р	И	Х	Щ	І	Т	К	Щ
І	Д	С	К	И	И	У	Т	И	К	І	У	Ч	И	А	И
Ш	О	Ж	И	Н	А	Л	П	А	У	Т	К	И	Т	О	Р
И	Т	И	Й	Я	Г	І	Л	К	А	К	Ь	Л	Е	Й	И
П	Р	И	Х	И	Л	И	Т	И	С	К	И	Б	К	А	Й

342 Спишіть слова, підкреслюючи в кожному рядку «зайве».

1. Ш..ло, поч..н, к..стка, ч..ж.
2. Сх..д, веч..рній, к..дати, к..нський.
3. Сх..л, г..рка, щ..тка, шк..льний.

343 Спишіть речення. Підкресліть слова, у яких є орфограма «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Читай рядки ці так і сяк — вони не зміняться ніяк

Жарт — суму страж.

Ти — щит.

Живи ж.

А. Мойсієнко

Повторюємо орфографію

344 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Гор(е, и)зонг, ласк(о, а)вий, мабу(т, д)ь, бри(т, д)кий, на/одинці, раді(с, ст)ний.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Барвистий, батьківський, вогнище, приязний, хурделиця, заметіль.

§ 34 Найпоширеніші випадки чергування приго- лосних звуків [г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з'], [ц'], [с']

Запам'ятаймо!

При творенні й зміні слів може відбуватися чергування приго-
лосних у корені.

Основні випадки чергувань:

[г] — [ж] — [з'] — *нога́, ніжка́, на нозі́*

[к] — [ч] — [ц'] — *юна́к, юна́че, юна́цький*

[х] — [ш] — [с'] — *рух, руша́ти, у ру́сі*

[д] — [дж] — *ходи́ти, ходжу́*

[т] — [ч] — *леті́ти, лечу́*

[ст] — [щ] — *чи́стити, чи́щу*

[б] — [бл] — *люби́ти, люблю́*

[в] — [вл] — *лови́ти, ловлю́*

[м] — [мл] — *грома́ти, громли́ю*

[п] — [пл] — *літи́ти, ліплю́*

[ф] — [фл] — *графі́ти, графлю́*

345 Прочитайте текст. Випишіть виділені слова й доберіть до них такі форми слів або спільнокореневі слова, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Мудра природа

Як же в сувору зимову пору виживають наші менші брати? Як вони доживають до весни? Як почувається рослинний світ?

Багатьом **допомагають** вижити люди, а також природні властивості тварин і **птахів**. Деякі птахи **можуть** змінювати температуру тіла, тому не **охолоджуються**.

Природа живе й під **снігом**. І взимку дерева та квіти чують весну. Поставте у воду гілку бузку чи вишні — зацвіте! Потрібно лише піклуватися про них і дотримуватися певних правил догляду.

346 1. До кожного слова доберіть і запишіть пару з чергуванням приголосного за зразком. Звуки, що чергуються, підкресліть.

Зразок. Сніг — сніжинка.

Берег, гладити, їздити, казати, кликати, птах, пух, сидіти, скакати, увага.

2. Складіть усну розповідь про лісову прогулянку, використовуючи подані слова.

1. Прочитайте народні вислови.

1. Січневі — сіктьі, серпневі — пектьі. 2. Квітневий сніг такий, як жіночий плач. 3. Миші бігають по снігу — на тривалу відлигу.

2. Випишіть слова, у яких може відбуватися чергування приголосних звуків. Поясніть правила чергування звуків.

Пригадаймо!

Відмінок	Однина	Множина
Називний (хто? що?)	друг ша́фа	дру́зі ша́фи
Родовий (кого? чого?)	дру́га ша́фи	дру́зів шаф
Давальний (кому? чому?)	дру́гові, дру́гу ша́фі	дру́зям ша́фам
Знахідний (кого? що?)	дру́га ша́фу	дру́зів ша́фи
Орудний (ким? чим?)	дру́гом ша́фою	дру́зями ша́фами
Місцевий (на кому? на чому?)	на (у) дру́гові, дру́гу на (у) ша́фі	на (у) дру́зях на (у) ша́фах
Кличний (–)	дру́же ша́фо	дру́зі ша́фи

Спишіть текст, уставляючи потрібні слова з довідки.

Квіти як подарунок є виявом добрих почуттів, доброго ставлення до того, кому їх дарують. Радісним стає будь-яке свято, коли ... , рідні приносять улюблені квіти. Зі ... скомпонований букет надає кімнаті святковості й затишку. Квіти пробуджують у нас людяність, щирість,

Довідка: іменник *друг* у Н. в. мн.; спільнокореневе слово до дієслова *смакувати* — іменник в Ор. в. одн.; іменник, спільнокореневе слово до прикметника *сердечний*.

Це цікаво!

Коли найкраще зрізати квіти для букета?

Уранці. Лілії, гвоздики — тільки-но забарвився бутон; гладіолуси — коли розкрилися дві перші квітки; айстри й жоржини — розквітлими.

У яку воду ставити квіти?

У відстояну протягом доби: хлорована вода шкідлива для рослин.

Які речовини можна додати у воду з букетом, щоб квіти довше зберігали свіжість?

Борну кислоту, аспірин, цукор.

1. Спишіть вірш. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування приголосних. Підкресліть слова, у яких відбувається уподібнення приголосних.

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
В тебе, **друже**, не все гаразд,
Не вважай її **примусовою**,
Полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається,
А хто любить, той легко вчить:
все, як **пишеться**, в ній вимовляється, —
все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й **піднесена**,
Тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова, й Лесина,
І Франкова у ній душа.

Дорожи українською мовою,
Рідна мова — основа життя.
Хіба мати бува примусовою?
Непутящим бува дитя!

Д. Білоус

2. Обговоріть, чому потрібно дорожити українською мовою всім громадянам України.

3. Поясніть, кого згадує поет у рядках: «В ній душа *Шевченкова*, й *Лесина*, і *Франкова* у ній душа». Чи можна цих людей назвати славетними українцями? Відповідь обґрунтуйте.

350 Запишіть подані словосполучення у формі місцевого відмінка.

Ялинова гілка, кетяг горобини, різдвяна свічка, тернова хустка, тертий мак, чарівний запах.

351 Виконайте тестове завдання.

Чергування приголосних звуків можливе в усіх словах рядка

- А** молоко, поріг, вухо, поспіх
Б вік, читає, пече, наука
В пейзаж, жінка, берег, спокій

Усміхніться!

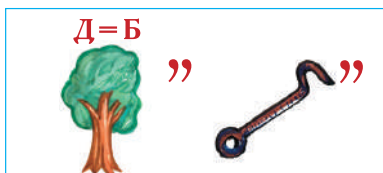
352 1. Прочитайте скоромовку вголос у швидкому темпі.

Пилип посіяв просо,
 Просо поспіло,
 Пташки прилетіли,
 Просо поїли,
 Пилип плаче.

2. Запишіть слово, у якому відбувається чергування. Доберіть до нього спільнокореневі слова.
 3. Яка це рослина — просо? Яку крупу з нього виробляють?

353 Відгадайте слова, зашифровані в ребусах. Запишіть їх, доберіть до кожного спільнокореневе чи змініть форму, щоб відбулася зміна приголосного в корені.

354

1. Спишіть текст, змінюючи форму слова в дужках на потрібну. Назвіть орфограму «Чергування приголосних».

Повівав холодний вітерець. З краю неба насувалися білі, наче молочні, хмари. На обидва боки від (*дорозі*), скільки кинеш оком, розстелилося поле, укрите снігом, мов білою (*скатерці*). Василько й не постеріг, що коні звернули з (*дорозі*) і (*побіжать*) праворуч. Трісь! Щось тріснуло в саях, і Василько дав сторчака в сніг. Підвівся, (*підбіжу*) до саней. (*Запобіжу*) лихові не можна було. Василько ступнув кілька ступнів наперед і став, широко (*розкривати*) очі з переляку. Він постеріг, що збився з дороги. Хлопець (*випряжу*) коні, сів верхи й поїхав назад по (*дорога*)...

Василько їхав, а саней не було. Він заблуdivся, (*заплачу*). Йому згадалась ясна батькова хата. Батько та дві (*сестриці*) сидять за столом, мати подає вечерю (*За М. Коцюбинським*).

2. Оповідання «Ялинка» М. Коцюбинський написав у 1891 році. Чи можлива така ситуація сьогодні? Як запобігти їй? Що потрібно знати, уміти й мати при собі сучасній людині, щоб не заблукати в лісі?

Повторюємо орфографію

355

1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Зн(*е, у*)вага, б(*о, а*)гатий, бе(*з, с*)дарний, вес(*и, е*)ло, з(*е, у*)мля, по/вільно.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Гучний, голосний, м'який, новий, старий, черствий.

§ 35 Основні випадки чергування *у-в, і-й, з-із-зі*

Запам'ятаймо!

Українська мова — одна з наймилозвучніших мов світу. Щоб у мовному потоці уникнути збігу кількох голосних чи приголосних, використовують чергування прийменників **у-в, з-із-зі (зо)**, сполучників **і-й**. Таке чергування може відбуватися й на початку слова.

Уживаємо <i>у</i>	Приклади
1. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний.	<i>Багато троянд у вазі.</i>
2. На початку речення перед приголосними.	<i>У Герди калатало серце від страху й нестримного бажання побачити Кая.</i>
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед в, ф, льв, зв, дв, св, тв, хв.	<i>Діти повернулися у святковому настрої.</i>
Уживаємо <i>в</i>	Приклади
1. Коли попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця всілася в карету.</i>
2. На початку речення перед голосним.	<i>Воленя заблищали очі.</i>

Чергування *у* з *в* не відбувається:

- у власних назвах: *Угорщина, Ужгород, Урал*, але: *Україна — Вкраїна* (у поезії);
- у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: *вдача* (характер), *вправа, удача* (успіх), *указ, ультиматум, уряд*.

1. Прочитайте початок казки. Пригадайте й запишіть її назву. Спішіть, вибираючи з дужок потрібну букву.

Жив на світі один лихий троль. Якось він був (*у, в*) дуже доброму гуморі, бо зробив собі дзеркало. Це дзеркало мало надзвичайну властивість — (*у, в*)се добре й прекрасне здавалося (*у, в*) ньому гидким, а (*у, в*)се бридке й погане виглядало прекрасним (За Г. К. Андерсеном).

2. Обґрунтуйте чергування. Запишіть фонетичну транскрипцію виділеного слова.

- Прочитайте текст, випишіть словосполучення з прийменниками *у* чи *в*. Поясніть чергування.

У великому місті жило двоє маленьких дітей. Вони не були родичами, проте любили одне одного, як брат і сестра. Їхні батьки жили в мансардах двох сусідніх будинків. Ступивши з віконечка на ринву,

можна було опинитися коло сусідського вікна. Там стояли великі дерев'яні ящики, де росли кущики троянд. Хлопчик і дівчинка дуже любили бігати в гості одне до одного й сидіти на маленьких стільцях під трояндами (За Г. К. Андерсеном).

358 Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть з ними речення, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Узимку — взимку, умовити — вмовити, уперед — вперед, уперта — вперта, урожай — врожай.

359 Запишіть речення, вибравши потрібну форму слова.

- Діти зайшли до кімнати (у, в)двох.
- (У, В)двох завжди веселіше.
- Настав час (у, в)гомонитися.
- Вони (у, в)тішилися бабусиною казкою.

Запам'ятаймо!

Уживаємо з	Приклади
1. Перед голосним на початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова.	З одним рибалкою він дуже подружив. Диктант з української мови.
2. Перед приголосним (крім [с], [ш]), якщо попереднє слово закінчується голосним.	Ходит <u>ц</u> з плугом тепер немає потреби — усе роблять машини.
3. На початку речення, після паузи.	Усе йшло шкереберть, але... З приїздом Йосипа справи поліпшилися.
Уживаємо із	Приклади
1. Між [ж], [ш], [ч], [дж], [з], [с], [ц], [дз], [дз'] і групами приголосних.	Дуже вчасно надійшов лист із Бразилії. Родина із семи осіб.
2. На початку речення перед сполученням приголосних, а також перед с або ш .	Із шафи вискочила кішка.
Уживаємо зі (зо)	Приклади
Перед сполученням приголосних, особливо коли початковими є [с], [з], [ш], [щ], незалежно від паузи та закінчення попереднього слова.	Бере книжку зі стола. Зі школи на майдан вибігла дівчора. Телефон дзвонив разів зо три.

360 1. Спишіть речення, вибираючи з дужок потрібний прийменник.

1. Звідси, (зі, з, із) північного заходу та (зі, з, із) північного сходу, часто налітають буревії. 2. Ви зустріли ворога (зі, з, із) палаючою ненавистю (у, в) очах, (зі, з, із) зброєю (у, в) руках (Ю. Яновський). 3. Мов пущене ядро (зі, з, із) гармати, Земля круг Сонця творить цикл (П. Тичина). 4. Тихо (у, в) заповітному лісі, де (зі, з, із) скелі б'є джерельце. 5. Виходить дівчина (зі, з, із) хати води (у, в) криниці набирати (А. Малишко). 6. Відгадай загадку: «Що завжди трапляється на шляху (зі, з, із) вчора до завтра?» 7. І блідий місяць на ту пору (зі, з, із) хмари де-де виглядав (Т. Шевченко). 8. Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься (зі, з, із) свого затишку (М. Коцюбинський). 9. Понад хатами (з, зі, із) степу летіло гайвороння (у, в) ліс на ночівлю (А. Головка). 10. Разів (з, зі, із) шість Рябка водою одливали (П. Гулак-Артемівський).

2. Поясніть правило чергування прийменників з–із–зі.

361 1. Доповніть доречним варіантом прийменника з, із, зі (зо) подані конструкції.

Пролетіло десятків ... три качок; знаю ... власного досвіду; ніч ... суботи на неділю; кожна ... фірм; ходімо ... мною; приїхали гості ... Львова; передав листа ... щирим вітанням; дійшли згоди ... арбітром; ... мною нічого не станеться; вийшов ... жовто-блакитним прапором; ... першого дня; почав ... узагальнення; звітувати ... сьомого червня; засидівся ... своїми колегами; учора виїхав ... Сум; ... діда-прадіда так повелось; ... стріх вода капле; узяв книжку ... стола; ... відкритих дверей повіяло холодом; диктант ... української мови; ... жарту й біда часом буває; цілющі трави, ... яких роблять ліки; ... самого ранку йшов дощ; меблі ... лози.

2. Запишіть у зошиті утворені конструкції слів у відповідні колонки таблиці за зразком.

Зразок

Прийменники			
з	із	зі	зо
перші з прибулих

3. З виділеними конструкціями складіть речення.

Запам'ятаймо!

В українській мові уникають збігу голосних. Пауза (розділовий знак) сприймається як приголосний.

Уживаємо <i>і</i>	Приклади
Після приголосного; перед словом, що починається на <i>й, є, ї, ю, я</i>	<i>Хлопець сидів за столом і писав. Ольга і Йосип – друзі.</i>
На початку речення	<i>І Кай, штовхнувши ящик, вирвав троянди.</i>
Уживаємо <i>й</i>	Приклад
Після голосного	<i>Маленька розбійниця сховала обидві руки в Гердину муфточку, м'яку й теплу.</i>

І з й не чергуються при зіставленні чи протиставленні (*діти і дорослі, біле і чорне*) і після паузи (на письмі — після розділового знака). Наприклад: *Хвіртка відчинилася, і Герда босоніж побігла стежкою.*

362 Доберіть пари із слів, що називають персонажів казки «Снігова королева». Запишіть їх, використовуючи сполучники *і* або *й*.

Зразок. Снігова королева й сніжинки,

Маленька розбійниця, ворона, принц, фінка, Снігова королева, лапландка, принцеса, ворон, бабуся в дивному капелюшку, троянди, північний олень, сніжинки.

363 виправте помилки, які порушують вимоги милозвучності в українській мові. Запишіть виправлений текст.

Кай складав з крижин різні химерні фігури і слова. Але ніяк не міг скласти слово «вічність». А Снігова королева сказала йому: «Коли ти складеш це слово, то станеш сам собі господар, і я подарую тобі увесь світ й нові ковзани».

364 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Кай сидів тихий, непорушний (*й, і*) холодний. Тоді Герда заплакала, (*й, і*) її гарячі сльози (*в, у*)пали йому на груди. Вони пронизали його

до самого серця. Хлопчик глянув на дівчинку, (*й, і*) вона заспівала йому пісеньку про троянди.

Кай раптом гірко заплакав. Він ридав так довго (*і, й*) сильно, що скалка дзеркала витекла з ока разом (*зі, із, з*) сльозами. Тільки тоді він (*в, у*)пізнав Герду (*й, і*) дуже зрадив.

2. Визначте кількість звуків і букв у словах *гарячі, сльози, сильно, дзеркало*.

365 Спишіть, закінчуючи речення.

1. Вони сиділи під трояндами (*і, й*)
2. Кай опинився в палаці (*і, й*)
3. Герда довго шукала хлопчика (*і, й*)
4. Сльози полилися з очей Кая (*і, й*)

366 Запишіть основну думку казки Г. К. Андерсена «Снігова королева», використовуючи словосполучення: *любов і дружба, вірність і стійкість, самопожертва й відданість*.

Повторюємо орфографію

367 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки.

Упере(*т, д*), б(*о, а*)гаття, груд(*е, и*)нь, гуа(*ш, шь*), кол(*а, о*)бок, л(*е, и*)лека.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Потайний, увозити, малий, незначний, безбарвний, чорний.

§ 36 Позначення м'якості приголосних на письмі буквами *ь, і, є, ю, я*. Правила вживання м'якого знака

Запам'ятаймо!

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначають:

- буквою **ь** (*м'який знак*): *січень, льодовий*;
- буквами **є, ю, я**, коли вони стоять після м'якого приголосного: *синє, люди, пісня*;
- буквою **і**: *ліс, сірий*.

368 1. Прочитайте прислів'я. Запишіть звуковим записом виділені слова.

1. **Травень** — **радість**, а **червень** — **щастя**. 2. **Літо** без хліба, якщо **січень** без снігу. 3. Не довіряй козу вовкові пасти, а козі — капусту **сікти**. 4. Десять **людей** залишають сліди на землі, сотня — протоптує стежку, а тисяча — дорогу. 5. Бджола **жалить** жалом, а людина — словом. 6. Повний колос до землі **гнеться**, а порожній колос догори **пнеться**. 7. Вовка ноги годують, а мисливця ноги **рятують** (*Народна творчість*).

2. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

369 Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких м'якість приголосних позначається буквами *і, я, ь*.

В Україні липень — найтепліший місяць року. Адже на цей час припадає найбільше спекотних днів, грозових дощів і злив.

Липень — місяць ягід, косовиці, збирання меду, злаків, молодої картоплі, лікарських рослин. Працювати в полі починають ще вдосвіта, а закінчують у сутінках.

У народі кажуть: не сокира годує селянина, а липнева робота; якщо в липні не спітнієш, то взимку не зігрієшся.

370 1. Відгадайте загадки. Зробіть звуковий запис слів-відгадок. Визначте, за допомогою яких букв позначено м'якість приголосних звуків.

1. Сонце пече, липа цвіте, жито доспіває, якої пори це буває?
2. Хто перший у хату заходить? 3. Видно край, а до нього не підійдеш.
4. Куди ступиш — усюди маєш, хоч не бачиш, а вживаєш. 5. Під землею птиця кубло звила і яєць нанесла. 6. Сімсот соколят на одній подушці сплять.

2. Складіть речення зі словами-відгадками.

371 Виконайте тестове завдання.

Усі підкреслені букви позначають м'який приголосний звук у рядку

А шість, діцей, міркувати, піти

Б ізюм, циріг, тюхтій, длється

В діти, тямити, нюх, сине

Запам'ятаймо!

Правила вживання м'якого знака (ь)

ь пишеться	ь не пишеться
<p>1. Після м'яких д, т, з, с, ц, л, н:</p> <p>а) у кінці слова: <i>мідь, гість, ходить, зав'язь, вісь, олівець, сіль, олень, стань</i>;</p> <p>б) у середині слова перед буквами, що позначають тверді приголосні: <i>дядько, різьба, косьба</i>;</p> <p>в) перед я, ю, є, що позначають два звуки: <i>мільярд, порт'єра, дос'є</i>;</p> <p>г) перед о: <i>д'юготь, льон, синьому</i>.</p> <p>2. У дієсловах на -ться: <i>вибачається, умивається</i>.</p> <p>3. Після букви л, що позначає м'який приголосний, який стоїть перед іншим м'яким приголосним: <i>їдальня, пальці, сільський</i>.</p> <p>4. У буквосполученнях -льк-, -льч-, -льц-, -ньк-, -ньч-, -ньц-: <i>лялька – ляльчин – ляльці, ненька – неньчин – неньці</i>.</p>	<p>1. Після б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, щ: <i>голуб, насип, любов, вісім, верф, ріж, річ, вишня, хвощ</i>.</p> <p>2. Після букви р: <i>базар, кобзар, писар</i>.</p> <p>3. У середині слова після м'якого приголосного перед іншим м'яким приголосним: <i>сонця, пісня, радість, свято</i>.</p> <p>4. Після л, н у буквосполученнях -лк-, -лч-, -лц-, -нк-, -нч-, -нц-: <i>Наталка – Наталчин – Наталці, хустинка – хустинці, камінчик, кінця</i>.</p>

Букви, після яких пишеться м'який знак, легко запам'ятати, якщо скласти з ними таке речення: **Нам треба добре запам'ятати ці сім літер.**

372 Спишіть речення. На місці крапок поставте, де потрібно, м'який знак.

1. Низ..ко, низ..ко я зігнувс.., і ще нижче скинув шапку; зайчик весело всміхнувс.. і подав сірен..ку лапку (*Олександр Олесь*). 2. Цілий міх гостин..ців нашій господин..ці (*Є. Гуцало*). 3. Ой сестричен..ко-ялич..ко, ти не дряпай моє лич..ко, я сунічок назбираю жмен..ку мамі і собі! (*Л. Костенко*). 4. Жебонят.. потіч..ки, стікаючи до річ..ки (*В. Бондаренко*).

373 Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Правопис м'якого знака». Поясніть орфограму.

«Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка, стала собі щебетати, господаря викликати...» — ці слова народної вітальної пісні співають під Новий рік і в Щедрий вечір.

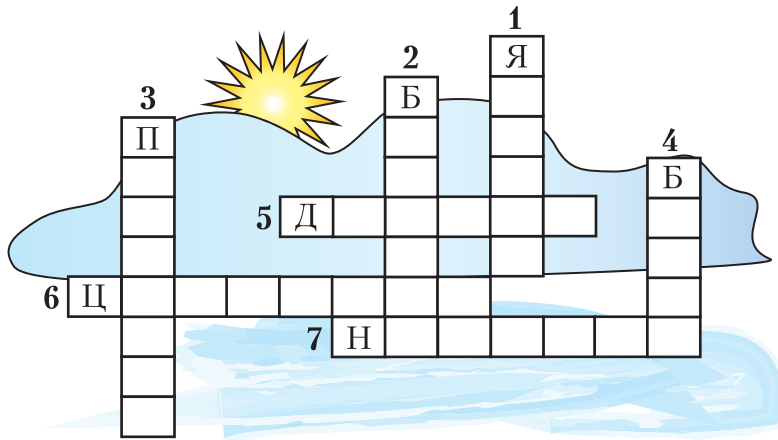
Але ж які ластівки в січні? Ці пташки тепло люблять... А річ у тім, що колись наші пращури Новий рік зустрічали навесні.

Із запровадженням християнства на українських теренах у 988 році новолітування перенесли на вересень.

Згодом його почали відзначати в січні. У січні святкують велике християнське свято – Різдво.

1. Розгадайте кросворд у зошиті.

По горизонталі. **5.** Особа жіночої статі щодо своїх батьків. **6.** Пестлива назва городини, від якої плачуть, коли її ріжуть. **7.** Жіноче ім'я, яке в перекладі з латинської мови означає «рідна»; головна героїня п'єси І. Котляревського, яка жила в місті Полтаві.

По вертикалі. **1.** Прикрашене до свята Нового року або Різдва вічнозелене дерево з листками-голками. **2.** Ще не розвинений пагін рослини, зачаток квітки або стебла з листям. **3.** Пестлива назва невеликого птаха. **4.** Невеличкий лісовий гризун, що живе на деревах.

2. Від слів-відповідей утворіть іменники, які відповідають на питання *кому? чому?*, і прикметники, які відповідають на питання *чий?*, за зразком.

Зразок. Ненька – неньці, неньчин.

3. Складіть і запишіть три-чотири речення з утвореними словами (*на вибір*). Підкресліть м'який знак.

Виконайте тестове завдання.

М'який знак треба писати в усіх словах рядка

А бул..ба, мал..ви, перстен.., секретар..

Б першіст.., стрибунец.., близ..кий, піднімаєт..ся

В вишен..ці, вигул..кнути, крад..кома, у спіл..ці

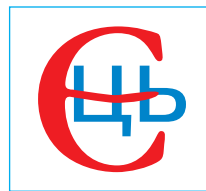
376 Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких м'якість приголосного передається за допомогою *ь, я, ю, і*.

Чудовий Дніпро в тиху погоду, коли вільно й плавно мчить крізь ліси та гори повні води свої. Ані ворухнеться, ані загуркотить. Дивишся й не знаєш, плине чи не плине його велична широчінь.

Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини й опустити промені в холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться в них — і не надивляться, і не намилуються світлим образом своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям.

Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і вночі, і вдень. Синій-синій, рухається він плавним розливом, і видно його так далеко, як тільки може бачити людське око (За М. Гоголем, переклад М. Рильського).

377 1. Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Поясніть правопис м'якого знака.

2. Запишіть слова-відгадки звуковим записом.

378 **Я — редактор.** Відредагуйте подані слова, виправивши орфографічні помилки. Запишіть без помилок.

Стоїт, спит, сопільчина, лазня, льється, поручні, зустріаються, директорська, жовтесенкий, гедз, український, малюсьїнька, пічь, Харьків.

Повторюємо орфографію

379 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Ур(о, а)жай, пр(и, е)йом, (з, г)роші, ш(и, е)карний, ро(с, з)кішний, різно/барвний.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Далеко, шосе, мерщій, прожогом, стрімголов, чимдуж.

§ 37 Правила вживання апострофа

380 Розгадайте загадку.

Я такий же, як знак розділовий,
і відомий шкільній дівворі.
Та в словах української мови

Я пишуся не внизу, а вгорі.
Спробуй лиш написати «ім'я»,
Зразу стану потрібним і я.

Д. Білоус

Запам'ятаймо!

Апостроф використовується для позначення на письмі роздільної вимови твердих приголосних перед буквами **я, ю, є, ї**. Він показує, що ці букви позначають два звуки. Якщо букви **я, ю, є** вказують на м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

Правопис апострофа

Апостроф перед я, ю, є, ї	
пишеться	не пишеться
1. Після твердих б, п, в, м, ф і р : <i>б'ють, в'є, кав'ярня, м'ята, Стеф'юк, бур'ян, пір'я, матір'ю, міжгір'я</i> . 2. Після префіксів і першої частини складних слів, які закінчуються на твердий приголосний: <i>від'їхати, з'єднати, об'єм, дит'ясла, пів'яблука</i> . 3. У слові <i>Лук'ян</i> і всіх похідних від нього: <i>Лук'янівка, Лук'янченко, лук'янівський</i> .	1. Після б, п, в, м, ф , якщо перед ними стоїть буква, що позначає приголосний, крім р , і належить до кореня: <i>духмянний, різдвяний, морквяний</i> , але: <i>верб'я, торф'яний, черв'як</i> . 2. Перед буквосполученням йо : <i>серйозний, мільйон, Воробійов</i> . 3. Після м'якого р : <i>буря, ряска, рюкзак</i> .

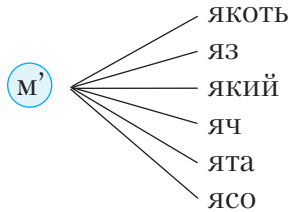

381 Спишіть текст. Підкресліть слова, у яких букви **я, ю, є** позначають два звуки. Зробіть звуковий запис цих слів.

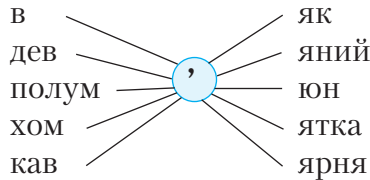
Здавна побутував звичай: від'їжджаючи в далекі краї, брати із собою грудочку рідної землі. У такий спосіб люди прагнули зберегти зв'язок із могутньою силою, що породила й благословила їх на життя.

Люди ставилися до землі, як до живої істоти, що відчуває й ласку, і біль. Влучно відтворив народні уявлення про землю український письменник Борис Грінченко: «Земля жива — вона все чує і знає. Як люди добрі до неї, вона радіє та пособляє їм, а як — ні, то плаче й гнівається. Гнівається тому, що її не шанують. Вона — наша мати, вона свята!» (За Г. Тарасенко).

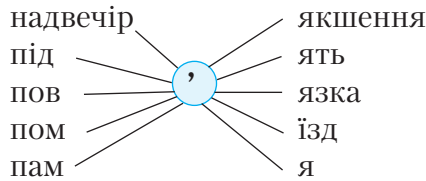
382 Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Запишіть їх у два рядки: у першому — односкладові, у другому — багатоскладові.

383 Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

384 Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Порівняйте кількість звуків і букв у кожному слові. Прокоментуйте висновки.

385 1. Прочитайте текст, уставляючи замість крапок, де потрібно, апостроф. Випишіть слова з апострофом.

Чумаки були неабиякими романтиками. Від..їджаючи по сіль, вони брали із собою жмутик духм..яної трави, жменьку рідної землі. Ці обереги були для них св..яті: нагадували про покинуті медв..яні ниви, укриті р..яскою ставки, м..ятні купелі. Вони нав'ювали спогади про зор..яні родинні вечори, коли вся сім..я слухала солов..їні переливи.

Чумаки зупинялися відпочивати зазвичай у невеликих міжгір..ях. Поблизу села Кам..янече знайдені чумацькі пам..ятки, зокрема де-

рев..яна (з м..якої липи) похідна миска з двома відсіками. Більший відсік — для галушок, менший — для приправи (часник або цибул..я з олією чи салом).

Є серед знахідок і «вузли» міцних чумацьких возів. Це — розпірки, закріплені внизу на осі, а вгорі з..єднані з кузовом.

Цікаві «пральна машина» і «пральний порошок» чумаків (попіл із сон..яшникового бадилля). У жлукто (видовбану зі стовбура діжку без дна) клали шар соломи, на нього — попіл. Прокурений степовим порохом одяг пересипали тим самим попелом і втрамбовували. Зверху знову насипали попіл і заливали окропом. Одяг вимочувався, потім його полоскали (З журналу).

2. Які предмети чумацького побуту, описані в тексті, є на музейній світлині?

1. Спишіть речення. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

1. Кожне слово пахне, мов листочок м'яти. Та, мов квітка з короваю, пахне слово «мати» (Д. Павличко). 2. Кожне зело в букеті мало свій символ: м'ята оберігала від напасті й додавала здоров'я (Г. Корицька). 3. Волосся мили в кип'яченій воді, додаючи любисток, м'яту, ромашку, кропиву, корінь лопуха, бруньки берези, звіробій. 4. Навкруги ллються пахощі лелій, левкоїв, рожі та м'яти (І. Нечуй-Левицький). 5. Он і грядочка з квітами — така малесенька, а чого там тільки нема: і м'ята кучерява, і хризантеми, ще й повної рожі кущик (За Лесею Українкою).

2. Що вам відомо про рослину, назва якої трапляється в кожному реченні?

1. Спишіть текст, уставляючи, де потрібно, апостроф.

М'ята

Об..їхав я багато кра..їв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер у місті живу. Та враз я згадав хлоп..ячі забави на батьківському подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ється моя Рось. Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очерет..янки, заворкотіли голуб..ята. Запахли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстень. І м..ята. Холодна, кучер..ява.

Ледве заходжу, було, хлоп..ям до саду, відчуваю, як вільно дихати. Пахучий холодок наповнює груди. А там ластів..я озветься, защебече, ніби щось промовляє. А із сусіднього саду вітається дід Лук..ян. Ски-

нув бриля — махає. А поруч он клей вишне-вий, мов півник полив..яний.

Мені все дужче пахне м..ята. Я хочу додо-му. У батьків сад. Прийти й сказати: «Доброго ранку, мій драголюбе!» (За Д. Чередниченком).

2. Випишіть слова з апострофом, поясніть його вживання.

3. Як ви розумієте слово *драголюб*?

Усміхніться!

1. Прочитайте текст. Випишіть слова з апострофом та обґрунтуйте його вживання.

Даремні обіцянки

Учителька дорікнула п'ятикласниці:

— Мар'яно, ти ж мені обіцяла вивчити вірш на п'ятницю, але слова свого не дотримала.

Аж тут хтось з учнів підмітив:

— Та в Мар'яни сім п'ятниць на тиждень...

2. Поясніть, що означає усталений вислів *сім п'ятниць на тиждень*.

Знайдіть «зайве» слово в кожному рядку.

1. Під..їхати, пів..острів, пів..ящика, пів..яблука.

2. Міжгір..я, подвір..я, бур..я, бур..ян.

3. П..еса, пам..ятка, зав..язь, моркв..яний.

4. Подвір..я, м..ячик, бур..як, дев..ять.

5. Пір..їна, кур..єр, надвечір..я, мор..як.

6. Цв..ях, сузір..я, п..ятниця, реп..ях.

Це цікаво!

Гра в слова... та орфограми. Створіть із поданих слів і запишіть ланцюжки, у яких остання буква попереднього слова була б першою в наступному. Якщо слово закінчується на м'який знак, то беріть попередню літеру. Підкресліть і поясніть орфограми.

Час гри визначає вчитель. Переможе той, хто створить найдовший ланцюжок і правильно пояснить орфограми!

Наприклад: *алфавіт — театр — радіо — олень — неділя — якір — республіка ...*

Улітку, ґрунт, джміль, дзьоб, ім'я, їжак, квартира, лелека, олень, олівець, подруга, посередині, Україна, цукор, якір, алфавіт, ведмідь, герой, диктант, жайворонок, завдання, календар, медаль, неділя, ознака, понеділок, середа, театр, учитель, читання, шофер, ясен, абрикос, бензин, велосипед, дециметр, кишенья, колектив, кукурудза, метал, очерет, пиріг, президент, пшениця, сантиметр, секунда, тривога, черемха, аеропорт, увечері, гектар, дисципліна, ззаду, інженер, кілометр, мільйон, напам'ять, республіка, сигнал, температура, футбол, цемент, чернетка, шістсот, щотижня, ярина.

Повторюємо орфографію

391

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Рідкі(с, ст)ний, (с, з)хвильованийий, боє(и, иь), во(і, ї)н, бли(с, з)ький, в(и, е)селий, не/друг.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Поштовх, спонука, нелюдський, бридкий, скиглити, віч-на-віч.

Завдання для самоперевірки

392

Виконайте тестові завдання.

1. Фонетика вивчає

- А звуки мови
- Б слова як частини мови
- В будову слова

2. Орфографія вивчає

- А написання слів
- Б правила вживання розділових знаків
- В правила літературної вимови

3. Український алфавіт складається з

- А 31 букви
- Б 32 букв
- В 33 букв

4. У слові *гедзь*

- А 3 звуки
- Б 5 звуків
- В 4 звуки

5. Неправильно позначено наголос у слові
А швидкі́й
Б подрúга
В кéлих
6. Помилка допущена в переносі слова
А олі-я
Б пра-пор
В бур'-ян
7. Сполучник *і* неправильно вжито в рядку
А Архімед і Галілей
Б Степан і Богдан
В Віра і Олена
8. Дієслово, у якому пишеться *ь*, стоїть у рядку
А смієш..ся
Б дивиш..ся
В будуєт..ся
9. Дієслово, у якому *а* чергується з *о* при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, стоїть у рядку
А заважати
Б катати
В казати
10. Слово, у якому *о* чергується з *і* при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, стоїть у рядку
А город
Б шовк
В дорога
11. При відмінюванні слова *Київ* чергуються звуки
А [і] – [е]
Б [і] – [йе]
В [і] – [и]
12. Якщо вжити слово *нога* в М. в., то звук [г] чергується зі звуком
А [ж]
Б [з']
В [ц]

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 38 Словосполучення. Головне та залежне слово в словосполученні

Пригадаймо!

393 Розгадайте ребус і доповніть речення словом-відповіддю. Запишіть його.

Розділ мовознавчої науки, у якому вивчають будову словосполучень і речень, — це

Запам'ятаймо!

1. **Словосполучення**, як і слово, називає предмет, ознаку або дію, але така поширена назва точніша й конкретніша.

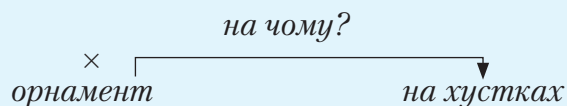
Наприклад: *вишивали хустину, дівоча хустка.*

2. Словосполучення складається щонайменше з двох слів (самостійних частин мови).

Наприклад: *вишивали шовком, купив ту хустину.*

3. У словосполученні є головне слово та залежне слово. Від головного слова до залежного ставиться питання.

Наприклад:

які?

червоні | × | нитки

4. Слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично або тільки за змістом.

Наприклад:

залежне слово й головне слово мають однакові рід, число та відмінки	<i>рожева нитка рожевою ниткою рожевих ниток</i>
головне слово вимагає від залежного певного відмінка	<i>оволодіти (чим?) мовою оволоділа (чим?) мовою оволоділи (чим?) мовою</i>
головне слово й залежне слово пов'язані тільки за змістом	<i>вишивала давно читала давно приїхав давно</i>

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

- а) підмет і присудок: *мати вишиває*;
- б) іменник з прийменником: *на столі*;
- в) слова, з'єднані сполучниками: *жовтий і зелений*;
- г) усталені сполучення слів: *байдики бити*;
- г) складені форми: *буду жити, менш важливий*.

394

Прочитайте слова й словосполучення. Поясніть відмінність між ними.

колір	червоний колір
орнамент	старовинний орнамент
квіти	запашні квіти
майстриня	народна майстриня
прохолода	вечірня прохолода

395

1. Прочитайте текст, випишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного.

Колись хустки в Україні вишивали шовком, сріблом і золотом. Якщо вишивали шовком, то найчастіше використовували червоні, зелені та рожеві нитки. Синіми нитками окремо не вишивали — тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний. А починаючи з вісімнадцятого століт-

І. Проців. Святкове намисто

тя для хусток, як і для рушників, став популярний рослинний орнамент. Дуже рідко на старовинних українських хустках бачимо зображення птахів...

Минали часи. Змінилося наше життя, змінилось і наше ставлення до народних традицій. Нині ми тішимося залишками тих традицій, переплітаємо їх із сучасними звичаями.

Куди не глянемо, скрізь бачимо, як оригінально, своєрідно творив свою культуру український народ. Ось погляньмо хоча б на дівоче чи парубоче, жіноче чи чоловіче вбрання: скільки там краси, тої краси, яку дарує нам розкішна природа та чарівна українська пісня (За О. Воропаєм і Г. Медведчук).

2. Складіть і запишіть речення з двома-трьома словосполученнями (на вибір).

396 Замініть кожне словосполучення близьким за змістом за зразком.

Зразок. Рослинний орнамент — орнамент із зображенням рослин.

Геометричний орнамент, дівоча хустка, хустка для весілля, хустка із шовку.

397 Виберіть із поданих висловів словосполучення, запишіть їх.

Вишивання шовком, залишилася й досі, не цурайтеся, пам'ятають про подорож, під сніжком, тато купив, червоні та сині.

398 Прочитайте вірш. Випишіть три-чотири словосполучення (на вибір).
Поставивши питання, визначте головне слово й залежне слово.

Квітчаста хустка

На ній і гроно, і пелюстка,
І небо, й райдуги на ній...
Мов берегиня вроди, хустка
Здавен у нашій стороні.
Та — нареченим на щастя,
Та — на добро матерям.
Вічний дарунок — хустка квітчаста,
Знана стежкам і вітрам.
Веселі ви чи сумовиті,
На схилах Ворскли чи Дінця —
Нема таких жінок у світі,
Котрим вона не до лиця...

В. Юхимович

399

1. Утворіть з поданих груп слів словосполучення. Запишіть їх.

Рушники, милуватися; синє, шовк; поєднувати, колір; поєднувати, вдало; українська, народне, одяг.

2. Визначте, якими частинами мови виражені головні слова в словосполученнях.

3. Дайте відповіді на запитання.

- Як залежне слово пов'язане з головним?
- Які поєднання слів не є словосполученнями?

400

Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких потрібно розкрити дужки.

Надзвичайно важливо віднайти, зберегти й передати нашим нащадкам українські традиції вишивати натільну сорочку. Адже кожен візерунок на вишиванці має свій код, якому наші пращури надавали (велике значення, великого значення). Уважається, що на вишиванці закарбовано (доля людини, долю людини).

Вишиванка — це не тільки красива сорочка, а ще й давній оберіг. Коли вишивальниця сідає (на роботу, за роботу), вона вкладає всю свою душу у виріб, і цього не замінить жодна машина.

Знана майстриня Євгенія Возна переконана, що жодна сорочка чи рушник, (вишиті руками, вишиті в руках), не подібні до інших. Вони — унікальні. Наприклад, весільний рушник має бути суцільним. Його вишивають без вузликів і випорювань. Посередині має залишитися біле чисте поле. Цей рушник не можна виносити з хати до самого весілля й давати «відшивати» візерунки іншим дівчатам (За Н. Глинською).

ав

Повторюємо орфографію

401

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Авіа/модель, а(с, з)бука, алфав(и, і)т, арах(і, у)с, бадьор(и, і)сть, без/вісти.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Бензин, богатир, бойовий, бордюр, бородавка, боязкий.

§ 39 Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок)

Запам'ятаймо!

Речення — це слово або декілька слів, пов'язаних за змістом і граматично. Речення має завершену інтонацію, виражає закінчену думку.

Наприклад: Ми завжди відчуваємо за вчинками дітей атмосферу в сім'ї.

Порівняйте ознаки словосполучення і речення.

Словосполучення	Речення
<ul style="list-style-type: none">• складається щонайменше з двох слів;• має головне слово й залежне слово;• є будівельним матеріалом для речення.	<ul style="list-style-type: none">• може складатися з одного слова, групи слів;• має граматичну основу (підмет і присудок);• є будівельним матеріалом для тексту, виражає закінчену думку.

402 Спишіть текст. Підкресліть у кожному реченні головні члени речення.

Сім'єю ми називаємо чоловіка, дружину, їхніх батьків і дітей. Стосунки в родині ґрунтуються на любові, взаєморозумінні, пошані. Діти, поважайте свій рід і не цурайтеся його!

Усміхнімось!

1. Прочитайте жарт.

Які ми родичі?

— Іване, кажуть, родичі ми з вами.
Чи так? Скажи, будь ласка.
— Аякже! Ваша мати нашій мамі
двоюрідна Параска.

Д. Білоус

2. Поясніть слово *двоюрідний*. Чи є у вас двоюрідні родичі?

404 Складіть речення з поданих слів і запишіть їх.

1. До, вода, український, народ, ставитися, шанобливо.
2. Вона, необхідна, всі, живі, істоти.
3. Цілюща, сила, мати, мінеральний, вода, з, джерело.

405 Спишіть текст, підкресліть присудки.

З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові вдивляються матері у своїх дітей. Усім своїм життям, прикладом і вихованням вони утверджують у нас людяність, бережуть від усього лихого. Вони бажають нам щастя. Матері завжди думають про те, щоб їхні діти жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі (За О. Сизоненком).

406 1. Прочитайте. Що потрібно зробити, щоб подана група слів перетворилася на речення?

Біля водойм українці часто висаджували верби дерева захищали воду від бруду зарості верболозу допомагали знаходити джерела.

2. Запишіть утворені речення. Підкресліть головні члени речення.

Пригадаймо!

407 Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про речення. Відповідь проілюструйте прикладами.

підмет

присудок

Головні члени речення

додаток

означення

обставина

Другорядні члени речення

Запам'ятаймо!

Граматична основа речення складається з підмета та присудка (головних членів речення).

Наприклад: *Помітно оголилися дерева.*

Підмет називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку.

Присудок повідомляє, що робить підмет, що з ним робиться, який він є, що він є.

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку й виростили з неї дерево.

408 1. Прочитайте речення. Назвіть у кожному реченні граматичну основу.

1. Вода в решеті не встоїться. 2. Вода все сплоче. 3. Вода і камінь довбає. 4. Верба воду береже (*Народна творчість*).

2. Доберіть прислів'я про воду. Запишіть його, підкресліть підмет і присудок.

409 Запишіть прислів'я, уставляючи пропущений підмет з довідки. Підкресліть у кожному реченні головні члени речення.

1. Хвалилася ... своїми дітьми. 2. Кожна ... своє болото хвалить. 3. Веселий ... — сім'ї радість. 4. Одна ... весни не робить. 5. ... в мішку не купують.

Довідка: гість, ластівка, жаба, кіт, сова.

Запам'ятаймо!

Присудок виражено		
<p>одним дієсловом</p> <p>Наприклад: <u>Я поважаю своїх батьків.</u></p>	<p>двома дієсловами</p> <p><i>хочуть</i> <i>може</i> <i>уміє</i> <i>бажають</i> <i>перестаньте</i> <i>закінчили</i> <i>пробуємо</i></p> <p>неозначена форма дієслова</p>	<p>двома словами</p> <p><i>бути (є)</i> <i>здаватися</i> <i>називатися</i></p> <p>іменник прикметник числівник займенник</p> <p>Наприклад: <u>Він є директором школи.</u> <u>Вона здавалася веселою.</u> <u>Кімната була моєю.</u> <u>Парашутист був третім.</u></p>

Це цікаво!

Граматична основа речення (підмет і присудок) ніколи не розділяється жодним розділовим знаком, крім *тире* (—). Тире ставлять для підкреслення паузи й виділення інтонацією присудка.

Виділення інтонацією присудка часто підсилюється наявною (або уявною) часткою *це*.

Наприклад: Чоловік — голова в хаті. Мати — берегиня роду. Життя прожити — не поле перейти. Злість — це зброя слабких (Народна творчість).

410 1. Підготуйте й запишіть розповідь на тему «Моя родина», уживаючи в реченнях різні форми вираження присудків. Скористайтеся поданими запитаннями.

1. Якою є ваша родина? (*Знаною, великою, відомою, дружною, співучою, талановитою...*).

2. Звідки походить ваше прізвище?

3. Людей яких професій об'єднує ваша родина?

4. Чи часто ви збираєтеся разом?

5. Яких традицій ви дотримуєтеся?

6. Як ваша сім'я любить відпочивати?

7. Де ви зазвичай проводите відпустку?

2. Підкресліть у реченнях головні члени речення. Назвіть, якими частинами мови вони виражені.

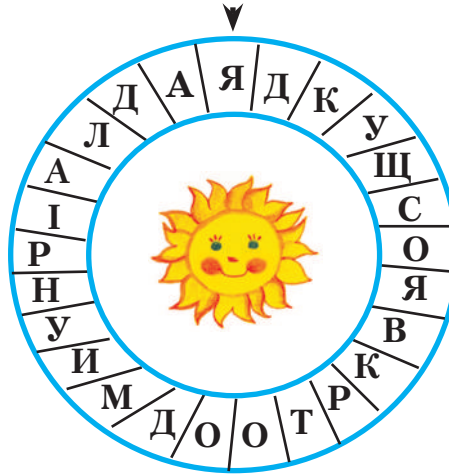
411 1. Прочитайте текст. Визначте, якими частинами мови виражені головні члени речення.

Родовідна пам'ять — явище в українському побуті унікальне. Кожний мав знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Пам'ять про своїх пращурів була в українців природною потребою. Триматися свого роду, оберігати сімейні реліквії та традиції й передавати їх у спадок наступним поколінням було обов'язком (*За В. Скуратівським*).

2. Випишіть речення, у яких присудок виражений дієсловом та іменником.

1. Прочитайте прислів'я (читати потрібно за годинниковою стрілкою, пропускаючи одну клітинку).

2. Складіть речення про родину, використовуючи словосполучення: *має берегти, може радіти, повинні допомагати*. Яким членом речення є ці словосполучення в складених вами реченнях?

Запам'ятаймо!

Граматична помилка — це неправильне утворення слів, їх форм, порушення в будові словосполучень і речень. Найпоширеніші граматичні помилки:

- неправильне утворення форми прикметника: *самий цікавий* (правильно — **найцікавіший**);
- ненормативне утворення відмінкових форм різних частин мови й особових форм дієслів: *по деревам* (правильно — **по деревах**), *шестидесяти* (правильно — **шістдесяти**); *бачеш* (правильно — **бачиш**);
- неправильна будова словосполучень: *дякую вас* (правильно — **дякую вам**); *пам'ятник Шевченка* (правильно — **пам'ятник Шевченкові**); *сміятися над чужою помилкою* (правильно — **сміятися з чужої помилки**);
- неправильна будова речень: *Збираючись у ліс, насунулася гроза* (правильно — **Коли ми збиралися в ліс, насунулася гроза**); *Їдучи в табір, нам було радісно* (правильно — **Їдучи в табір, ми раділи**).

Граматичну помилку позначають великою літерою **Г**.

- 413** Прочитайте речення. Знайдіть граматичні помилки. Виправте їх і запишіть правильний варіант.

1. На Подолі в Києві стоїть пам'ятник Сковороди. 2. Робота п'ятикласника заслуговує уваги. 3. Тварин розрізняють по цим ознакам. 4. Олена написала самий кращий твір. 5. Скаче заєць по полям, а білка — по деревам. 6. Щоб створити велику мозаїку, нам не вистачило шестидесяти камінців. 7. Хоч бачеш на верхівці дерева грушку, але дістати її не можеш. 8. Моя менша сестра дуже хоче навчатися музиці.

- 414** 1. Прочитайте. Визначте, у якій колонці подано правильні словосполучення. Запишіть їх.

вибачте мені

дякую вам

завдання з математики

по гарячих слідах

навчати мови

перекладати українською

думав про матір

подякувати лікареві

знущатися з тварин

не звертати уваги

зубний біль

виставка-продаж

вибачте мене

дякую вас

завдання по математиці

по гарячим слідам

навчати мові

перекладати на українську

думав за матір

подякувати лікаря

знущатися над тваринами

не звертати увагу

зубна біль

виставка-продаж

2. Складіть п'ять-шість речень з правильними словосполученнями (на вибір). Запишіть їх.

Повторюємо орфографію

- 415** 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Щ(и, е)рий, (с, з)повитий, числе(н, нн)ий, (з, с)цена, п(о, а)лонина, пан(о, а)рама, тишком/нишком.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Адрес, адреса, безладдя, борозна, буревій, випадок.

§ 40 Речення з одним головним членом

Запам'ятаймо!

Закінчену думку й завершену інтонацію можуть виражати речення з одним головним членом речення.

Наприклад: *Сьогодні весь день дощить. Золота осінь.*

- 416 Складіть за малюнком розповідь про види речень за наявністю головних членів. Відповідь проілюструйте прикладами.

- 417 1. Спишіть речення. Підкресліть головні члени речення.

Символ життя, святості, любові, вічності — усе це мама. Слово «мама» утворилося з перших складів дитячої мови: ма-ма.

Серце матері. Чи є на Землі щось щасливіше й добріше від нього?

Руки матері. Чи є на світі те, що могло б зрівнятися з ніжністю та ласкою материнських рук?

2. Складіть висловлювання про маму. Використайте двоскладні й односкладні речення. Підкресліть головні члени речення.

Це цікаво!

- 418 1. Прочитайте текст. Доберіть пестливі слова до слів *тато, брат, сестра, бабуся, дідусь*.

Українська мова багата на пестливі слова. Ось як можна звертатися до мами: мамо, мамочко, мамусенько, мамусю, мамцю, матінко, матусенько, матусю, нене, ненечко.

2. Складіть з дібраними словами по два двоскладні речення. Запишіть їх. Підкресліть головні члени речення.

- 419 Прочитайте текст. Випишіть речення з одним головним членом речення.

Теплий вечір. Сіло за гору сонечко. Навколо тихо-тихо. Коли це з-за лісу лунає тривожний крик: курли, курли... Високо в небі летять лебеді. Чого кричать так тривожно?

Здається, вони щось забирають із рідної землі. Пригадалася мені казка, що її розповідала бабуся: коли відлітають лебеді, вони своїми крильми сіють на землі печаль...

А коли лебеді повертаються з вирію додому, що вони сіють своїми крильми?

Радість! (За В. Сухомлинським).

- 420 1. Прочитайте текст. Перебудуйте виділені речення так, щоб граматичні основи в них склалися з одного головного члена речення.

Українська назва другого весняного місяця не потребує жодних пояснень. Довколишні гаї вже одяглися в ніжний зелений колір з усіма його відтінками.

Назва «квітень» була відома ще за середньовіччя. **Також народ називав цей місяць краснець.** А ще — лукавець, дзюрчальник, водолій. **Селяни переймаються весняними клопотами. Вирує робота на полі, у городі, садах.** За хорошої погоди люди поспішають її завершити. Адже заморозки у квітні — явище звичайне. Недарма в народі кажуть: «У квітні ясні ночі закінчуються приморозками».

2. Запишіть перебудовані речення.

Усміхніться!

- 421 1. Прочитайте умову задачі. Усно розв'яжіть її.

Весела задача

На вербі вродило 27 грушок, а на сосні — 32 яблука. Андрійко зірвав 4 грушки та 2 яблука. Скільки грушок і яблук залишилося на обох деревах?

2. Запишіть коментар до задачі, який міститиме два речення — односкладне та двоскладне.

- 422 Запишіть п'ять-шість речень з одним головним членом речення про погоду в травні. Підкресліть граматичні основи.

- 423** Відгадайте загадки. Із словами-відгадками складіть і запишіть речення: а) з одним головним членом речення; б) з двома головними членами речення.

1. Що у воді родиться, а води боїться? 2. На літо вбирається, а на зиму одержі цурається. 3. Не жар, не вогонь, а візьмеш у руки — обпалить.

- 424** Доберіть до поданих речень синонімічні за зразком. Запишіть їх.

Зразок. Світить місяць. — Місячно. На небі — місяць.

1. Мені радісно. 2. Сходить сонце. 3. Гримить грім. 4. Надворі мороз. 5. Настає вечір. 6. Летить сніжок. 7. У класі запанувала тиша.

- 425** Прочитайте виразно уривок із вірша. На основі тексту й фотографії напишіть міні-твір «Краса природи», у якому використайте речення з одним головним членом.

Журба

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

Що пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко —
І понесе вода.

Л. Глібов

Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вода блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Край берега, у затишку,
Прив'язані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони, —

- 426** 1. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок.

Чоловік загубив кому й почав боятися складних речень, шукав простіші фрази. За нескладними фразами прийшли нескладні думки.

Потім він загубив знак оклику й почав говорити тихо, рівно, з однією інтонацією. Його вже ніщо не бентежило, не тішило, він до всього ставився без емоцій.

Потім він загубив знак питання й перестав запитувати. Він не виявляв цікавості до жодних подій, де б вони не відбувалися: у космосі, на Землі чи навіть у власній квартирі.

Ще через кілька років він загубив двокрапку й перестав пояснювати людям свої вчинки.

Зрештою настав день, коли в чоловіка залишилися самі лапки. Він не міг висловити жодної власної думки, увесь час повторював чужі висловлювання. Насамкінець він зовсім розучився думати й дійшов до крапки.

Бережіть розділові знаки! (За О. Каневським).

2. Визначте тему й основну думку. Складіть простий план тексту, використовуючи односкладні речення.

Запам'ятаймо!

Розділові знаки допомагають точніше передати думку й почуття. У писемній українській мові використовують десять розділових знаків:

крапку (.)	двокрапку (:)
знак питання (?)	крапки (...)
знак оклику (!)	тире (—)
кому (,)	дужки ()
крапку з комою (;)	лапки (« »)

Пунктуаційна помилка — це пропущений розділовий знак, зайвий розділовий знак або заміна розділового знака, якого вимагає правило, іншим знаком. Будь-яка пунктуаційна помилка змінює зміст висловлювання.

Порівняймо:

1. Радісно зустрійай день новий — настрій так багато важить.
2. Радісно зустрійай день — новий настрій так багато важить.

Уникнути пунктуаційних помилок допомагає добре знання синтаксичних правил, виразне читання, правильне інтонування речень.

Пунктуаційну помилку позначають знаком √.

427

Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть розділові знаки.

1. Хай буде все у нас казкове: обличчя, одяг і душа! (І. Жиленко).
2. Не упасти б! Люди, де ви?! (В. Лучук).
3. І літо минуло, осінь при-спіла і листям пожовклим всі стежки покрила (Л. Глібов).
4. В один день затопило ліси, сінокоси, городи (О. Довженко).

428

Прочитайте речення. Проаналізуйте їх за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Оформте висновки як таблицю.

Класифікація речень	Номер речення
Розповідні неокличні речення	1, ...
Питальні речення	3, ...
Спонукальні речення	5, ...
Окличні речення	4, ...

1. Холодного зимового дня вибираємося до лісу, щоб побігати на лижах. 2. Ласкаве сонце зігріває землю теплим промінням. 3. А влітку що робитимеш? 4. Скільки моїх мрій здійсняться на канікулах! 5. Мандруйте всією родиною чудовими стежками рідної землі. 6. Кіт не знав, що на пиріг треба тісто, а не сніг! 7. Будь спостережливим у світі природи, серед якої живеш. 8. І жити спшити треба... — гляди ж не проспи! (За В. Симоненком). 9. Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? (В. Симоненко).

429

Спишіть текст. Поставте замість смайликів розділові знаки.

Чи знаєте ви українську ніч 🤩 О, ви не знаєте української ночі 🤩 Пригляньтеся до неї: із середини неба дивиться місяць 🤩 Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніше 🤩 Горить і дише воно 🤩 Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє й теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахоців 🤩 Божественна ніч 🤩 Чарівлива ніч 🤩 (М. Гоголь, переклад М. Рильського).

430

Прочитайте текст. З'ясуйте, чи всі розділові знаки відповідають інтонаційному оформленню речень. Замініть, де потрібно, розділові знаки. Запишіть новий варіант тексту.

А ось при дорозі сховалася в траві кульбабка? Голівка її в біленькій прозорій шапочці. Зірви обережно цю шапочку, подми на неї — і понесе вітерець малесенькі пухнасті парашутики?! А під кожним парашутиком насіннячко висить! Там, де сяде парашутик, — нова кульбабка виросте.

Насувається здалеку велика темна хмара! Загуркотів перший весняний грім! Певно, дощ буде! Треба ховатися! (За О. Копиленком).

- 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Дзи(*z*, *г*)а, (*с*, *з*)'ясувати, к(*и*, *е*)парис, натхне(*н*, *ни*)я, мр(*и*, *і*)яти, не/здужати.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Дрімота, жага, жевріти, інохідь, леміш, лічити.

§ 41 Другорядні члени речення: додаток, означення, обставина

- Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть у ньому назви другорядних членів речення.

Другорядні теж важливі члени речення,
тут вони не для прикраси, не для клечання.
Часто гронами рясними в думку просяться.
Але як же з головними співвідносяться?
А логічними зв'язками з ними зв'язані, —
Це враховувати ми з вами зобов'язані.
Думку можуть (помічав це, безумовно, ти)
пояснити, уточнити і доповнити.
Поділяються, напевне, неспроста вони
на означення, додатки і обставини.

Д. Білоус

Запам'ятаймо!

Другорядні члени речення — **додаток, означення, обставина**. Вони пояснюють головні члени речення та залежать від них.

Речення, що складається тільки з граматичної основи, називають **непоширеним**.

Наприклад: Місто спить.

Речення, у якому є другорядні члени речення, називають **поширеним**.

Наприклад: Спить натовлене місто.

Додаток	Означення	Обставина
означає предмет	указує на ознаку предмета	називає ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб)
Питання		
кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	який? чий? котрий?	де? куди? звідки? коли? чому? як? з якою метою?
Підкреслення		
----- (пунктирна лінія)	~~~~~ (хвиляста лінія)	----- (риска-крапка)
Приклади		
Я милуюся (чим?) каштанами (під чим?) під травне- вим дощем.	Місто (яке?) Чернігів розташоване (на якому?) на правому березі Десни.	Школярі (коли?) навесні поїхали (куди?) на екскурсію (куди?) до Умані.

433 Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення, ставлячи до кожного члена речення питання за зразком.

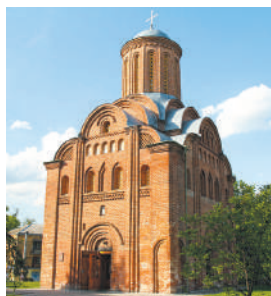
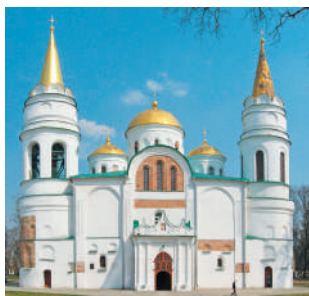
Зразок. На мальовничих берегах Дніпра розкинувся Київ.

1. Київ (що зробив?) розкинувся.
2. Розкинувся (де?) на берегах.
3. На берегах (чого?) Дніпра.
4. На берегах (яких?) мальовничих.

Київ — найвідоміше українське місто. Київ — не тільки сучасна столиця нашої країни, а й центр середньовічної Русі-України. Київ завжди був відомий своїми церквами й монастирями, палацами та бібліотеками. Сюди йшли люди вчитись і молитися, служити й торгувати. Далеко за межами держави лунала слава про Київ. До нього можна було дійти, навіть не знаючи дороги, а тільки розпитавши про неї. У народі казали: язик до Києва доведе.

434 Спишіть текст. Визначте, у яких відмінках стоять підкреслені додатки.

На правому березі Десни розкинулося стародавнє місто Чернігів, колишня столиця Чернігівського князівства. Давній Чернігів був одним із центрів монументального зодчества. Чернігівці та гості міста милуються його Спаським і Борисоглібським соборами, Іллінською та П'ятницькою церквами.

- 435** 1. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова стояли б у називному та знахідному відмінках однини.

Край, місто, село.

2. Визначте, якими членами речення є подані слова.

Усміхніться!

- 436** Прочитайте жартівливий вірш. Назвіть головні й другорядні члени речення.

Обіцяльник

Олексійка в школі й дома
обіцяльником звемо ми.
Та і як його не звать? —

Любить хлопець обіцять.
Тільки те, що обіцяє,
Він одразу ж забуває...

Г. Бойко

- 437** 1. Спишіть текст. Підкресліть означення.

Назву міста Житомир пов'язують з давньою легендою про дружинника київських князів. У дев'ятому столітті воїн, якого звали Житомир, заснував на високому березі річки Кам'янки, притоки Тетерева, поселення. Відтоді й веде свій лік місто Житомир. У часи монгольської навали місто було доценту зруйноване. Та Житомир знову постав у новій красі.

2. Визначте, якими частинами мови виражені означення.

- 438** 1. Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібних відмінках.

У тринадцятому столітті галицько-волинський князь Данило заснував місто на (річка *Полтва*) і назвав його (ім'я) сина Лева. З (*Високий Замок*) видно всю панораму Львова.

2. Підкресліть означення.

439

Випишіть із тексту обставини, указавши, якими частинами мови вони виражені. Поясніть правопис прислівників.

Одеса — південні морські ворота держави. Місто розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. Чудова морська гавань та архітектура Одеси завжди приваблювали туристів. Багато їх приїждить навесні та влітку.

440

Напишіть коротку розповідь про своє рідне місто чи село. Підкресліть у реченнях головні та другорядні члени речення.

441

Складіть речення за схемами.

1. _____ = _____ .
2. ~~~~~ ————— = _____ ————— .
3. ————— = _____ ————— .
4. _____ ————— = _____ ~~~~~ .

442

1. Прочитайте текст. Визначте в ньому мікротеми. Розподіліть їх між собою. Перекажіть свої фрагменти тексту, намагаючись не використовувати в реченнях означення. Інші учні оцінюють переказ, зазначаючи, як змінився зміст тексту, його художнє сприйняття, обсяг тощо. Сформулюйте й запишіть висновок про роль означень у художньому тексті.

А якого кольору слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений» — і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюся, що й саме це слово зеленого кольору.

Вимовляю слово «мама» — і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Але жоден колір не пов'язується з її образом. Здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук — і за всім цим щемко постає слово «рідна». Це слово зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому саду, усі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... А одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя.

Слово «пролісок» — біле, і чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, і гострою весняною землею, і торішнім перепрілим листям.

Слово «зозуля» якесь ніжне, зелененьке, мов пух на вербах, бо коли зозуля почала кувати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, і здавалося, що вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Над подвір'ям пролетіла ворона, пронесла в дзьобі галузку. Я подумав, що то вона понесла своє чорне слово, бо слово «ворона» — чорне (За Є. Гуцалом).

М. Мудра. Ніжність

2. Складіть і запишіть опис квітів, зображених М. Мудрою. Чому художниця назвала картину «Ніжність»? Який настрій створює кольорова гама картини?
3. До одного з фрагментів тексту зробіть малюнок (за бажанням).

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Пл(е, у)кати, бе(с, з)домний, ар(а, о)мат, вз(и, і)рець, чар(а, о)дій, погод(и, е)тися, правдо/подібно.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Щілина, чепурний, сумний, потічок, течія, меткий.

§ 42 Речення з однорідними членами (без сполучників і зі сполучниками *а, але, і*). Кома між однорідними членами речення

Запам'ятаймо!

Однорідними можуть бути як головні члени речення (підмет, присудок), так і другорядні (означення, додатки, обставини). Однорідні члени речення вимовляють з перелічувальною інтонацією.

Наприклад: Під березами росли сироїжки, грузді, лисички.
Веселка утворюється, міниться, виграє барвами.

У городі бабуся садила картоплю, капусту, огірки, квасолю.
Уранці, удень і ввечері чути пташині серенади в парках.

444 Спишіть текст, знайдіть однорідні члени речення, підкресліть їх.

Іван Петрович Котляревський народився і творив у Полтаві. Його «Енеїда» і «Наталка Полтавка» досі полонять читача іскрометним гумором. З Полтавою пов'язане життя й Панаса Мирного, і Юрія Кондратюка, й інших відомих людей.

445 Прочитайте текст. Визначте, якими членами речення є однорідні члени.

Тернопіль... Місто, що несе в собі відгомін минулого. Його люблять за спокій вулиць і затишок кав'ярень, бруківку, що виблискує після дощу. За легендою, назва міста походить від назви тернового поля.

Давня українська архітектура збережена в таких пам'ятках, як Старий замок, Воздвиженська церква, церква Різдва Христового. У місті бували Іван Франко, Василь Стефаник, Микола Лисенко.

446 Складіть і запишіть по одному реченню з однорідними підметами, присудками, додатками, означеннями, обставинами.

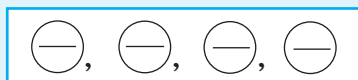

Запам'ятаймо!

Між однорідними членами речення ставимо коми, якщо:

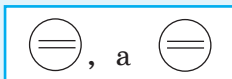
1) однорідні члени речення не з'єднані сполучниками.

Наприклад: Київ, Черкаси, Запоріжжя, Херсон розташовані на берегах Дніпра.

2) однорідні члени речення з'єднані сполучниками **а, але, та** (у значенні **але**).

Наприклад: Цього літа ми мандрували в Карпатах, а не дивилися на ці чудові гори по телевізору.

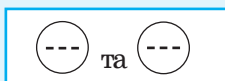
3) однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками **і, й, та** (у значенні **і**), **або, чи**.

Наприклад: Улітку ми відвідали і Львів, і Рівне, і Луцьк.

Якщо між двома однорідними членами речення стоїть неповторюваний сполучник **і, й, та** (у значенні **і**), **або, чи**, кому між ними не ставимо.

Наприклад: Суми розташовані на берегах Псла та Сумки.

447 Спишіть текст, розставте розділові знаки між однорідними членами речення.

Там, де сходяться річки Харків Лопань та Уда, постало місто Харків. У ньому жили й працювали і Г. Квітка-Основ'яненко і П. Гулак-Артемівський і П. Грабовський. Тепер це — один із найбільших індустріальних наукових і культурних центрів країни.

Харків славиться бібліотеками. Так, наприклад, Харківська наукова бібліотека імені Володимира Короленка — одна з найбільших в Україні за кількістю книжок. Щорічно до неї надходять десятки тисяч документів (книжок журналів газет електронних документів тощо).

448 Виконайте тестове завдання.

Розділові знаки розставлені правильно між однорідними членами в реченні рядка

А Молоді листочки з'явилися на березі, клені, липі.

Б На весняному небі пливли рожеві, білі, та сіруваті хмарки.

В Першими з'явилися підсніжники, крокуси, і проліски.

Г У неділю ми збиралися піти, або в кіно, або в театр, або на виставку.

449

Випишіть із підручника української літератури п'ять речень з однорідними членами. Поясніть розділові знаки.

Усміхнімось!

450

Знайдіть у тексті однорідні члени речення.

Питається, звідкіль я прийшов та що знайшов. Ходив я десь-то та знайшов дещо, та коли я що або абощо, то нехай мені абищо. От що, а не то що, а ви кажете, що я там що чи абищо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав що про що або нащо!

451

Я — редактор. Прочитайте речення. Відновіть розділові знаки між однорідними членами речення. Запишіть відновлені речення.

1. Я чую рідну мову українську на вулицях майданах і вітрах (*Г. Булах*). 2. У мові пісенній — і радість і щастя (*В. Вихрущ*). 3. У кожній мові — цвіт конвалії гуркіт грому і гомін діброви (*М. Єременко*). 4. Мово рідна!.. Без тебе кругом зачужили і небо і води (*Й. Дудка*).

452

1. Прочитайте прислів'я та поясніть їхнє значення.

1. Багато знай та ще й питай. 2. Голкою та плугом хата стоїть. 3. Карасі та зайці заведуть у старці. 4. Упертість і труд усе перетруть. 5. Учителя та дерево пізнають із плодів. 6. Пиха снідає в достатку, обідає в злиднях, вечеряє в ганьбі. 7. «Добре» і «швидко» бувають разом рідко.

2. Побудуйте схеми речень з однорідними членами (зразки схем див. у рубриці «Запам'ятаймо!» на с. 180–181).

453

1. Спишіть текст, доповнюючи речення однорідними членами. Потрібні за змістом слова добирайте з довідки.

Термітник-кондиціонер

Коли в нашому помешканні стає душно, ... , умикаємо кондиціонер. А що в такій ситуації роблять винахідливі й ... терміти? Вони будують велетенські, ... гнізда. І ці гнізда такі великі, що тільки в надземній їхній частині може вміститися слон або А складні й ... лабіринти ходів ведуть ще й під землю. Саме гніздо є природним охолоджувачем, Спочатку повітря вузькими коридорами спускається до глибоких, ... підвалів. Звідти з випарами води піднімається до «великого холу»,

що розташований у верхній частині гнізда. Там воно нагрівається до потрібної температури й тільки потім поширюється по всіх «кімнатах».

Особливо глибокі лабіринти ходів у термітів, які мешкають у пустелі Сахара. Щоб забезпечити доступ вологи в гніздо, термітам доводиться «копати колодязі», ... в землю до сорока метрів (З журналу «Професор Крейд»).

Довідка: громіздкі, верблюд, заплутані, гаряче, кондиціонером, заглиблюватися, кмітливі, темних.

2. Як змінився доповнений вами текст? Яку роль виконують у реченнях однорідні члени?

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

М(е, и)тафора, (сьу, сю)жет, мон(а, о)лог, різно/вид, п(и, е)йзаж, п(е, и)реклад, п(и, е)рсонаж.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Епіграф, епітет, фольклор, репліка, прислів'я, приказка.

§ 43 Узагальнювальне слово в реченні з однорідними членами. Двокрапка й тире при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами

Використовуючи малюнки, доберіть слова до таких узагальнювальних назв: *птахи, тварини, квіти*.

Запам'ятаймо!

Однорідні члени речення можна об'єднати спільною назвою — **узагальнювальним словом**. Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Наприклад: *Летять великі птиці: орли і соколи, зозулі і шпаки* (Б. Грінченко).

Слово *птиці* — узагальнювальне, виконує роль підмета.

Доберіть до кожної з поданих груп слів спільну назву (узагальнювальне слово).

1. Десна, Дніпро, Рось, Сула, Дністер.
2. Верба, дуб, каштан, клен, липа.
3. Маслюк, опеньок, підберезник, сироїжка.
4. Троянди, чорнобривці, айстри, жоржини.
5. Маріуполь, Луцьк, Миколаїв, Ужгород.

Запам'ятаймо!

Узагальнювальне слово може стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. Тоді між узагальнювальним словом та однорідними членами речення ставимо двокрапку. Наприклад: *У червні садок прикрашали барвисті квіти: півонії, півники, ромашки, маки.*

Між узагальнювальним словом та однорідними членами речення можуть стояти інші члени речення. Тоді двокрапку ставимо перед першим однорідним членом речення. Наприклад: *Усе було в холодному затінку: сад, степ, двір* (Ю. Мушкетик).

Узагальнювальне слово може стояти після однорідних членів речення. Тоді між однорідними членами речення та узагальнювальним словом ставимо тире. Наприклад: *Яскраву зелену траву, різнобарвні лугові квіти, кущі верболозу — усе можна побачити на картинах Сергія Васильківського.*

1. Складіть і запишіть речення з поданими групами слів (однорідними членами речення — назвами предметів живої природи) та узагальнювальними словами. Зверніть увагу, що названі рослини, тварини та птахи занесені до Червоної книги України.

1. Конвалія, пролісок, ряст, сон-трава (квіти).
2. Зубр, лось, олень (тварини).

3. Лебідь, пугач, чорний лелека (птахи).
4. Мідянка, полоз леопардовий, полоз візерунковий, гадюка степова (змії).

2. Що вам відомо про Червону книгу України? Запишіть коротко, чому потрібно берегти природу. Використайте однорідні члени речення.

458 1. Спишіть текст, поясніть уживання розділових знаків. Числівники запишіть словами.

У Києві є 46 заповідних територій: парки, ботанічні сади, дендрологічний парк, зоопарк. Місто прикрашають понад 165 тисяч видів різних дерев: каштанів, беріз, тополь, кленів. На бульварах, алеях, у скверах столиці України росте безліч квітів: троянд, тюльпанів, жоржин, айстр, маргариток, чорнобривців.

2. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів. Запишіть речення.

459 Складіть речення про живу природу. Уведіть у них однорідні члени речення за поданими схемами, де УС — узагальнювальне слово.

УС : — , — , — .

— , — і — — УС .

УС : — і — .

— або — — УС .

УС : і — , і — , і — .

— , — , — — УС .

Це цікаво!

460 1. Спишіть уривок із вірша. Підкресліть однорідні члени речення.

Любїть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Л. Костенко

2. Зверніть увагу на кому, що стоїть у вірші перед першим єднальним сполучником *і*. Прочитайте текст-пояснення вживання у вірші цього розділового знака.

Кома перед першим єднальним сполучником *i* в цьому вірші відіграє особливу роль. Вона разом із сполучником підсилює значення кожного слова, увиразнює думку автора. Два подібні за звучанням слова *травинка* та *тваринка* — назви двох різних світів, рослинного та тваринного.

Ми маємо замислитися про долю всього живого на нашій Землі.

461 Спишіть текст, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення.

Природа чудодійне джерело яке живить людину. Однак нам доводиться багато працювати обробляти ґрунт добувати корисні копалини прокладати дороги. Ми вміємо вже запускати ракети створювати нові моделі автомобілів і вдосконалювати комп'ютери. Та це не завжди безболісно для природи. Вона потребує уваги захисту й розумного ставлення.

462 1. Прочитайте народну байку. Випишіть речення з однорідними членами.

Ходила свиня лісом, годувалася жолудями з великого дуба.

Наїлася жолудів і почала підривати корінь у дуба.

— Нащо ти риєш? — каже дуб. — Там мое коріння: як підриєш, то я засохну.

— То й сохни! — відказує свиня. — Хіба мені що? Мені аби жолуді!

— Та жолуді ж із мене! — каже дуб.

А свиня його не слухала й щодня вперто рила під дубом яму, аж поки дуб не засох.

2. Поясніть головну думку байки. Запишіть її мораль, використовуючи речення з однорідними членами.

463 Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У річках ставках та озерах України водиться така риба короп карась лящ плітка окунь судак лин щука й сом. 2. У густих дібровах справжнє пташине царство зяблики дрозди зорянки синиці солов'ї. 3. А в лісах можна зустріти хижаків лисицю вовка ласку тхора. 4. Розцвіло й зазеленіло скрізь у лісах у лугах у садках. 5. Луки гори пишні сади усе зелене й принишкле (О. Гончар).

1. Напишіть твір-мініатюру (п'ять–сім речень) на тему «Ліси мої, гаї мої священні!» (Л. Костенко).
2. Доберіть до узагальнювального слова *ліс* видові, вужчі поняття.

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Пахо(*шч, щ*)і, ро(*с, з*)важатися, видимо/невидимо, щ(*е, и*)бетун, довго/очікуваний, ніс(*и, е*)нітниця, казна/що.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Фантазер, вигадько, отаман, провідник, лицарський, визначний.

§ 44 Звертання. Непоширені й поширені звертання. Розділові знаки при звертанні (повторення)

Запам'ятаймо!

Звертання називає того, до кого звертаються.

Наприклад: *Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко!* (Народна творчість).

Звертання не є членом речення.

Звертання може бути **непоширеним** і **поширеним**, якщо при ньому є пояснювальні слова.

Наприклад: *Молодий козаче, чого зажурився?* (Народна творчість).

Звертання може стояти на початку, у середині та в кінці речення.

Наприклад: *Мамо, іде вже зима. Уже, мамо, іде зима. Уже зима йде, мамо.*

Звертання відокремлюють комами. На початку речення звертання може відокремлюватися знаком оклику, якщо вимовляється з окличною інтонацією.

Наприклад: *Краю мій єдиний! Люблю твої степи та гори, річки та моря.*

В українській мові звертання має форму кличного відмінка.

466 Розгляньте малюнки. Складіть і розіграйте міні-діалоги за кожним малюнком. Відтворіть усі можливі форми звертання людей одне до одного.

1. Прочитайте речення. Знайдіть звертання, обґрунтуйте розділові знаки. Наведіть приклади поширених і непоширених звертань.

1. Балакай, Климе, нехай твоє не згине. 2. Ой ти, зайку, наш зайку, віддай нам ти тую ляльку для синочка на забавку. 3. Хапай, Петре, поки тепле. 4. Посидь, Тетяно, бо ще рано. 5. Божевільний Марку, ходиш по ярмарку, ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку. 6. Засмійся, Матвійку, дам копійку! 7. Мусій, гречку сій, як хочеш кашу їсти. 8. Їж, Левко, хоч і глевко (*Народна творчість*).

2. Прочитайте народні забавлянки. Випишіть звертання.

* * *

— Ой ковалю, ковальочку,
Підкуй мені чобіточки!
— Почекай-но, Іваню,
Нехай вугля розпалу.

* * *

— Кую, кую чобіток,
Подай, діду, молоток.
Не подаси молотка —
Не підкую чобітка.

468 Складіть речення, використавши подані слова як звертання, що стоять на початку, у середині та в кінці речення.

Сергій, батько, друг, козак.

Пригадаймо!

Іменники на зразок **мама, Микола, Катря, Марія, бабуся** (із закінченнями **-а, -я** в називному відмінку) у кличному відмінку мають такі закінчення:

- о *мамо, Миколо, Ларисо, подруго;*
- е *Катре, зоре, земле, пісне;*
- є *Маріє, Надіє, Соломіє, мріє;*
- ю *бабусю, матусю, Олю, Ганнусю.*

Іменники на зразок **тато, Богдан, хлопець, лікар, водій, Сергій, Андрій** (з нульовим закінченням і закінченнями **-о, -е** в називному відмінку) у кличному відмінку мають такі закінчення:

- у *тату, сину, товаришу, дядьку;*
- е *Богдане, хлопче, друже, брате;*
- ю *лікарю, секретарю, учню, Андрію.*

Іменники на зразок **ніч, радість, Любов, осінь** (з нульовим закінченням у називному відмінку) у кличному відмінку мають таке закінчення:

- е *ноче, радосте, Любове, осене.*

469 1. Спишіть народні заклички. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Чорногузе, дядьку,
Зроби мені хатку,
І ставок, і млинок,
І цибулі грядку!

2. Мавко, мавко,
Ось тобі полинь,
А мене покинь.

3. Дощику, дощику,
Припечи, припечи,
А я буду у куточку
На печі, на печі.

2. Випишіть іменники, що мають форму кличного відмінка. Поясніть їхнє закінчення.

470 Складіть речення з поданими звертаннями, щоб вони стояли на початку, у середині й у кінці речення.

Україно; соловейку; мій рідний краю; шановна громадо; брати й сестри.

471 Вивчіть скоромовку, назвіть звертання.

Мудра Марина журила Мартина: «Ти, Мартине, не мартинь, Мартинові жарти кинь!»

- 472 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова є: а) звертанням; б) другорядним членом речення; в) головним членом речення.

Дитина, мова, пісня, світ.

- 473 1. Напишіть листівку-запрошення для друзів на свій день народження за зразком.

Зразок

Дорога Марічко!

У цей незабутній день мені буде сумно без тебе смакувати святковим тортом, морозивом, переглядати улюблені мультики. Я так хотів би (хотіла б) бачити поруч справжнього друга.

Чекаю на тебе 23 травня о 15-00 за адресою: вул. Зелена, 12, кв. 129.

2. Перетворіть жартівливий текст на серйозний, офіційний.

- 474 Розгляньте малюнки. Використовуючи звертання, складіть і розіграйте за одним із малюнків діалог. Запишіть репліки діалогу.

Повторюємо орфографію

- 475 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

Стійкіс(т, ть), самовлада(н, нн)я, дисц(и, і)пліна, м(и, е)телиця, заві(р'ю, рю)ха, зам(и, е)гіль, не/хай.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Круговид, видноколо, виднокрай, небосхил, крайнебо.

§ 45 Вставні слова та сполучення слів

476 1. Прочитайте речення. З'ясуйте, що виражають виділені слова.

Жовтий та блакитний кольори є символами життя й миру.

Жовтий та блакитний кольори є, **напевно**, символами життя й миру.

Жовтий та блакитний кольори є, **безперечно**, символами життя й миру.

Жовтий та блакитний кольори є, **на мою думку**, символами життя й миру.

Жовтий та блакитний кольори є, **як відомо**, символами життя й миру.

2. Поясніть, яких відтінків набуває висловлена в кожному реченні думка завдяки цим словам.

Запам'ятаймо!

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Наприклад: *Можє, ви чули, як пахне земля? Мабуть, ще змалечку чули...* (Т. Масенко). *Авжеж, такий у нас ведеться зви-чай* (Леся Українка).

Вставні слова можуть виражати різні відтінки почуттів мовця. Вставні слова не є членами речення.

На письмі вставні слова виокремлюють комами.

Розгляньте схеми, у яких вставні слова (ВС) стоять у середині, на початку та в кінці речення.

Гербу України, справді, понад тисячу років.

Початок речення , **ВС** , кінець речення .

Справді, Гербу України понад тисячу років.

ВС , кінець речення .

Гербу України понад тисячу років, справді.

Початок речення , **ВС** .

Найуживаніші вставні слова

Що виражають	Вставні слова	Приклади
Упевненість	звичайно, безперечно, безумовно, справді	<i>І справді, Земля кругла, як глобус.</i>
Невпевненість	очевидно, здається, може, мабуть, певно	<i>Здавалося, раділи дерева й будинки (О. Підсуха).</i>
Різні почуття	на щастя, на радість, дивно річ, на жаль, на біду, на сором, що й казати	<i>На щастя, тихий вечір йде (Б. Лепкий).</i>
Джерело повідомлення	по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо, за словами...	<i>Кажуть, Балтійське море вимиває шматки бурштину.</i>
Порядок викладу думок	по-перше, по-друге, по-третє, отже, наприклад, нарешті	<i>Літо бабині вгорі, отже, осінь на порі (О. Пархоменко).</i>
Ввічливість	вибачте, будь ласка, прошу Вас, дозвольте, якщо Ваша ласка, даруйте	<i>Будь ласка, зупиніть на наступній зупинці (прохання в транспорті).</i>

477 1. Прочитайте текст. Випишіть речення зі вставними словами.

Національний прапор України — це синьо-жовтий стяг. Він, як відомо, має досить давнє походження. Ці два кольори на гербах і прапорах нашого славного народу використовували, безперечно, не лише за часів козацької вольності, а й за княжої доби.

2. Поясніть, що виражають вставні слова.

478 Спишіть текст, увівши в речення замість крапок відповідні вставні слова з довідки.

Чому саме жовтий та синій кольори вибрали українці для свого прапора? Жовтий колір — це ... колір пшеничної ниви, ... колір зерна, що дарує життя всьому суццюму на землі. Жовтий колір — ще ... колір жовтогарячого сонця, без лагідних променів якого ... не дозрів би, не заколосився б життєдайний хліб.

А синій колір про що нам говорить? Це ... колір ясного, чистого, мирного неба. Це ... колір цариці-води.

Тому ... народ України вибрав поєднання жовтого й синього кольорів для свого національного прапора.

Довідка: по-перше, по-друге, безумовно, мабуть, звичайно, справді, безперечно.

479 Спишіть текст, відокремлюючи вставні слова комами.

Золотий тризуб на блакитному тлі як символ влади — дуже давній знак. Його використовували ще за часів Русі-України. Отже нашому гербу понад тисячу років.

Дивна річ чому саме тризуб вважають гербом України? Мабуть тому, що число «три» завжди вважали числом казковим, чарівним. А ще можливо в тризубі відображено триєдність життя: батько — мати — дитина. Вони символізують силу, мудрість і любов.

Малий герб

Це цікаво!

Деякі слова бувають лише вставними: *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, отже.*

Не бувають вставними слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, особливо.*

Бувають вставними словами або членами речення: *правда, кажуть, може, здається, на щастя.*

480 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова були б або вставними, або членами речення (за зразком).

Зразок. Ця байка вам в пригоді, може, стане (Л. Глібов). Сірий вовк може бігти зі швидкістю майже 90 кілометрів за годину.

Здається, кажуть, може, на щастя.

481 Спишіть текст. Підкресліть вставні слова.

Національний гімн України — це, як відомо, урочиста пісня, символ нашої державної єдності. Запам'ятайте: його написали поет Павло Чубинський та композитор Михайло Вербицький понад століття тому. На превеликий жаль, у народній пам'яті збереглася тільки одна поезія Павла Чубинського, та, на щастя, саме вона припала до серця всім українцям.

Це цікаво!

Є в українців урочисті, величні пісні. Їх співають і слухають, як і Державний Гімн України, стоячи. Це «Молитва за Україну», «Ой у лузі червона калина» і «Реве та стогне Дніпр широкий».

482 Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово називають *вставним*?
2. Яку роль відіграють вставні слова в реченні?
3. Які розділові знаки ставлять при вставних словах?
4. Чи є вставні слова членами речення?

Усміхнімось!

483 1. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях вставні слова. Ви помітили, що всі вони не відповідають змісту речень? Замініть вставні слова відповідно до змісту речень.

Англійський фізик І. Ньютон, як повідомила метеослужба, ще з дитинства мав корисну звичку — гуляти на свіжому повітрі. Телевізор, будь ласка, ще не винайшли, тому часу він мав, на жаль, удосталь.

— По-перше, непоганий хлопець цей Ньютон, — говорили сусіди. — Але, по-друге, чому він увесь час тиняється на вулиці без діла?

— Як це без діла?! — здивувався Ньютон. — Я, бувало, думаю!

— Тоді скажи: чому яблуко падає не вбік чи вгору, а просто вниз — на землю?

Ньютон, на диво, погуляв ще трішечки, відпочив і відкрив закон усесвітнього тяжіння.

2. Запишіть виправлений текст.

484 1. Прочитайте текст.

Як зберегти поставу

Вісім із десяти школярів мають порушення постави. Це наслідок неправильного тривалого сидіння за партою. Щоб переконатися в цьому, достатньо поглянути на дітей у шкільному коридорі: майже всі сутуляться, у багатьох випинаються лопатки, опущені плечі.

Причини сутулості зрозумілі: учні не стежать за правильною поставою, коли сидять за партою. Результат сумний: при сильному відхиленні грудного відділу хребта лікарі діагностують кіфоз («горб»), а при викривленні вбік — сколіоз.

Учні швидко втомлюються й відчувають напруження в спині та попереку. Щоб цього не сталося, необхідно дотримуватися певних правил. За партою потрібно сидіти прямо, не навалюючись на неї. Вона має відповідати зростові учня. Ступні мають стояти на підлозі. Спина — спиратися на спинку стільця. Руки потрібно тримати на парті, а голову — прямо.

2. Складіть і запишіть на основі поданого тексту пам'ятку для молодших школярів, як зберегти поставу. Використайте вставні слова.

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.

За дідів/прадідів, з давніх/давен, пр(и, е)хильний, повсяк/час, прият(и, е)лювати, коли/не/коли, час/від/часу.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Приязний, допис, вітівка, швидкий, забавка, вряди-годи.

§ 46 Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком. Кома між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниковим і сполучниковим зв'язком

Запам'ятаймо!

За будовою речення поділяють на прості та складні. **Просте речення** має одну граматичну основу. **Складне речення** містить дві або більше граматичних основ.

Порівняйте:

Природа налаштовується на весняне пробудження. (Просте речення, бо має одну граматичну основу).

Останній місяць зими має оманливий характер: бувають морози, але природа налаштовується на весняний лад. (Складне речення, бо має три граматичні основи).

Частини речень, що утворюють складне речення, поєднуються:
а) сполучниками **і(й), а, та, але, зате, щоб, тому що**;
б) словами **коли, який, де**;
в) інтонаційно, без сполучників.

Між частинами складного речення ставиться кома.

Наприклад: *Садок був уже в зеленому шумовинні, крізь товстий шар торішнього листа пробивалася трава. Повітря було вологим, і дощ міг пуститися щохвилини.*

486 Прочитайте текст. Випишіть складні речення.

Червень — шостий місяць року й перший місяць літа. У червні парки та сквери — затишні й привітні, бо теплі дощі й лагідний вітерець бавляться-гуляють у них. Природа розквітає, і все навколо чекає теплого літа.

487 З кожної пари простих речень утворіть складні. Запишіть їх. Підкресліть головні члени речення.

1. Початок літа в Україні не завжди збігається з початком червня. Іноді літо починається ще в травні.
2. Колись травень називали квітнем. Сучасний квітень називали по-різному: дзюрчальник, лукавець, водолій.
3. У садкових видолинках ще є березневий сніжок. Господарі починають обрізати дерева.

488 1. Запишіть вірш. Підкресліть у виділених реченнях головні члени.

Вже брами літа замикає осінь...

Задощило. Захлюпало. **Серпень випустив серп.**

Цвіркуни й перепілочки припинили концерт.

Чорногуз поклонився лугам і садам.

Відлітаючи в Африку, пакував чемодан.

Де ти, літо, поділось, куди подалось?

Осінь, ось вона, осінь!

Осінь, ось вона, ось!

Осінь брами твої замикала вночі,
погубила у небі журавлині ключі.

Л. Костенко

2. Передайте зміст вірша прозовою мовою. Запозичуйте фрази з вірша, оформлюючи їх у складні речення.

489 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Запишіть складні речення, підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

На шосте травня припадає день святого Юрія, який у народному календарі символізує прихід весни. Юрій звільняє сили природи для повного розквіту й життя. Юрій — покровитель худоби та тварин, тому саме цього дня в Карпатах виганяють худобу на пасовисько. У деяких селах Закарпаття замаюють хати березовим гіллям, молодь обливається водою (За В. Скуратівським).

490 1. Поясніть, чому народ склав такі прислів'я про травень.

1. Травень творить хліба, а червень — сіно. 2. Травень холодний — рік хлібородний. 3. Травень весну кінчає, літо починає. 4. Травень ліси наряджає, літо в гості чекає (Народна творчість).

2. Складіть і запишіть невеликий твір про травень, використовуючи схеми речень і довідку.

_____ , а _____ .

_____ , але _____ .

_____ , і _____ .

з якою метою?

_____ , щоб _____ .

коли?

_____ , коли _____ .

Довідка: _____ — частина складного речення;

_____ — частина складного речення, до якої можна поставити питання від іншої частини.

491 Прочитайте слова, правильно наголошуючи їх.

кропи́ва
вимо́га

добові́й
пізнáння

катало́г
фарту́х

ара́хіс
новій
по́мїлка
віпа́док
одина́дцять
предме́т
горо́біна
одна́ковий
агроно́мія

добу́ток
парте́р
тонкі́й
кіломе́тр
зага́дка
ху́тро
озна́ка
спі́на
чорно́зем

легкі́й
по́друга
ці́лий
літо́пис
Полта́вщина
чотирна́дцять
прі́ятель
гурто́житок
куліна́рія

- 492** Запишіть казку з журналу «Пізнайко», замінивши малюнки словами. Знайдіть у записаному тексті складні речення та підкресліть у них граматичні основи. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Таємниця старого млина

Жив собі , і був у нього . Та ніколи жоден із зерном не підїжджав до .

А млин чомусь працював тільки , і тоді густі закривали його. От одна намовила підгледіти, що ж меле насправді. І коли пішов у по , і прокралися до й побачили чотири величезних . В одному було повнісінько , у другому — та , у третьому — безліч , а в четвертому — .

Зрозуміли і , що той чарівний, а зветь   .

- 493** 1. Прочитайте текст. Підготуйте письмовий переказ, використовуючи прості та складні речення.

Красиві слова й красиве діло

Край лісу стоїть маленька хатка. Її побудували для того, щоб у неї люди могли сховатися й пересидіти в теплі.

Одного разу серед літнього дня захмарило й пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці й дивилися, як з неба ллє мов з відра.

Коли це бачать: до хатинки біжить ще один хлопчик, незнайомий. Мабуть, з іншого села. Одежа на ньому мокра як хлющ. Він тремтить від холоду.

І ось перший з тих хлопців, що сиділи в сухому одязі, сказав:

— Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...

Другий теж промовив красиві слова:

— Як це страшно — опинитися в зливу серед поля. Я співчуваю тобі...

А третій хлопець не промовив жодного слова. Він мовчки зняв із себе сорочку й дав її хлопчикові, який намок. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху.

Гарні не красиві слова. Гарні красиві діла (*За В. Сухомлинським*).

2. Порівняйте свій переказ із поданим текстом. Зверніть увагу, що та сама думка може бути висловлена простим або складним реченням.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Фізична культура традиційна для українців. У давнину фізичні вправи були частиною українських обрядів. З часом вони перетворилися на рухливі ігри й танці. Найпоширеніші українські народні танці: «Гопак», «Козачок», «Метелиця», «Аркан».

Граючи в рухливі ігри й танцюючи, ви зміцнюєте м'язи. Заняття танцями сприяє тренуванню гнучкості й рухливості суглобів. А ще ви привчаєтеся правильно дихати. Зміцнюється серце. Ви стаєте швидкими, спритними й витривалими.

Отже, танцюйте із задоволенням. Танці — корисне для здоров'я, приємне й захопливе заняття.

2. Перебудуйте якомога більше простих речень на складні. Запишіть новий варіант тексту.

Повторюємо орфографію

1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Мав(ня, п'я)чий, миготі(н, нн)я, м(е, и)режа, (м'я, мя)ч, мар(и, е)во, морк(вя, в'я)ний, над/вечір.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Мабуть, лелека, петля, по-дружньому, приятель, подруга.

§ 47 Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові

Прочитайте речення. Чи ту саму думку висловлено в обох реченнях? Якими засобами її передано?

1. Козаки-запорозжці говорили: «Наша хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».
2. Козаки-запорозжці говорили, що їхня хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена.

Запам'ятаймо!

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить. Наприклад:

Слова автора

Пряма мова

Василь Скуратівський пише: «На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю ошатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками».

Непряма мова — це чуже висловлювання, що передане не дослівно, а зі збереженням основного змісту. Непряма мова оформлюється як частина простого або складного речення.

Наприклад: *Батько попросив, щоб син приніс вудки.*

Прочитайте текст, спишіть. Речення з прямою мовою підкресліть.

«Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», — вимагала молода дружина від чоловіка. «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці», — відмовляв дід онукам, які запрошували жити до себе. І молода господиня, і старий гречкосій уважали по-справжньому рідним, надійним і затишним житлом лише власну оселю. Вони слушно казали: «Чия хата, того й правда» (За В. Супруненком).

Запам'ятаймо!

Розділові знаки при прямій мові

Речення з прямою мовою можна зобразити схематично, користуючись такими умовними позначками.

- П** — пряма мова — з великої букви;
- а** — слова автора — з малої букви;
- А** — слова автора — з великої букви.

Лис подумав: «Сьогодні гарна пора для полювання».

А : « **П** ».

Лис перший заговорив до звірів: «Любі мої, не бійтеся мене!»

А : « **П** !»

Звірі зраділи: «Так ти будеш нашим царем?»

А : « **П** ?»

«Так, дітоньки», — сказав поважно Лис Микита.

« **П** », — **а** .

«От добрий і премудрий цар!» — вигукували звірі.

« **П** !» — **а** .

«Як це йому вдалося нас одурити?» — питали один в одного звірі.

« **П** ?» — **а** .

498 Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки.

Символ України — біла хата. Особливо урочистими були входи в нову хату. Її обсіпали зерном на багатство, маком — проти нечистої сили; проти злих сил заносили кропиву лопух освячену вербу.

Заходячи в нову оселю з хлібом-сіллю в руках, господар казав Дай же нам Боже в добрий час у новий дім увійти, хліб-сіль занести! Бережи Боже цю хату від грому, і грози, і поту, і великого клопоту! Так освячували нову хату (За В. Супруненьком).

499 Складіть речення за схемами.

« **П** », — **а** .

« **П** ?» — **а** .

А : « **П** !»

Усміхнімось!

Прочитайте текст. Передайте його зміст, використовуючи речення без прямої мови.

Учителька пояснила учням пряму мову.

— Розкажи, як ти засвоїв, — просить вона Рому.

Той підвівся, посопів, упер очі в раму.

— Тому мова ця пряма, що пишеться прямо (*Л. Куліш-Зіньків*).

1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою, помінявши місцями пряму мову та слова автора. Розставте розділові знаки.

На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю ошатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками. Став уже крилатим Шевченків вислів: «Неначе писанка село!» Археологічні розкопки в Києві підтверджують, що білили оселі ще в десятому-одинадцятomu століттях. Німецький географ Й.-Г. Коль писав: «Українці живуть в охайних хатах, які начебто всміхаються до тебе. Чепурні хати в Україні нагадують свіжовибілене полотно» (*За В. Скуратівським*).

2. Випишіть із підручника «Українська література» три-чотири вислови Т. Шевченка, оформіть їх як речення з прямою мовою.

Прочитайте прислів'я. Виберіть два та запишіть за зразком.

Зразок. Українці кажуть: «Чужа хата не гріє».

Українці кажуть, що чужа хата не гріє.

«Чужа хата не гріє», — кажуть українці.

1. Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша палата. 2. Своя хата — своя правда. 3. Хоч і в брата, та не своя хата. 4. Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки — хата. 5. Де багато господинь, там хата неметена.

1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою. Підкресліть слова автора. Намалюйте схему цього речення. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

Дзьоб-компас

Уміння голубів знаходити дорогу додому помітили ще в Стародавньому Єгипті. Від'їжджаючи в дорогу, мандрівник не забував брати із собою приручених голубів. Коли треба було надіслати звістку близь-

ким, він прив'язував послання до птаха й відпускав його. Крилатий листоноша відразу повертався додому.

«Невже в цих птахів така надзвичайна зорова пам'ять?» — дивуються люди. Саме так. Але все ж таки безпомилково орієнтуватися на місцевості голубам допомагає магнітне поле Землі. «У дзьобі голуба є магнетит — мінерал із сильними магнітними властивостями», — стверджують науковці.

Про дзьоб голуба можна почути таку думку: «Його дзьоб дуже нагадує магнітну стрілку компаса, яка завжди вказує на північ» (З журналу «Професор Крейд»).

2. Перебудуйте речення з прямою мовою на речення з непрямою мовою. Запишіть перебудовані речення.

- 504 Розкажіть один одному про своє помешкання (по три–п'ять речень). Запишіть розповідь однокласника (однокласниці), використовуючи речення з прямою та непрямою мовою.

Повторюємо орфографію

- 505 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризик.
Бе(с, з)дарність, с(и, е)рпанок, (с, з)года, к(о, а)л(о, а)бок, ур(а, о)жай, б(о, а)гаття, не/хочу.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Гучний, голосний, м'який, куритися, жайворонок, вирій.

§ 48 Діалог. Тире при діалозі

- 506 1. **Виконайте проектну роботу.** Висловіть й обговоріть припущення щодо значення сталих висловів: а) *кам'яне серце*; б) *серце не камінь*.
2. Прочитайте текст. Про що він? Доберіть заголовок.

3. Виберіть із тексту одне-два речення та запишіть їх, дотримуючись правил пунктуації для прямої мови.
4. Запишіть ті самі речення, оформивши їх як непряму мову.

Дмитро. Бабусю, ми були сьогодні з класом у музеї на екскурсії й бачили фігури кам'яних баб. Їх привезли туди з наших південних степів. Уявляєш, бабусю, їм уже чи то дев'ять, чи то десять століть!

Бабуся. У наших далеких пращурів до каміння була особлива увага. Камінню поклонялися, його боялися, йому приносили жертви.

Ярослава. То, може, ці кам'яні баби — люди, які перетворилися на каміння?

Бабуся. Таке, ясна річ, буває тільки в казках. Але в нашій мові є дуже багато цікавих висловів. У них згадують нібито про каміння, а насправді говорять про характер людини. Кажемо, що хтось має кам'яне серце, тобто це про байдужу, нечуйну людину, яка не відгукується на чужий біль.

Дмитро. Я ще чув: «Вона закам'яніла».

Бабуся. Так у народі кажуть, коли хтось дуже злякався або почув страшну звістку.

Ярослава. У кам'яних баб серця не було, але, мені здається, вони відчували час — усі віки, які проминули на цій землі.

5. Доберіть власні приклади сталих висловів зі словом *камінь*, використовуючи фразеологічні словники, інтернет-джерела, енциклопедії тощо.

Запам'ятаймо!

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб. Може супроводжуватися словами автора.

Діалог складається з реплік.

Репліка — це вислів одного з учасників розмови. Кожну репліку пишуть з нового рядка, без лапок, перед нею ставлять **тире**. Якщо перед реплікою в діалозі є слова автора, ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

Наприклад:

<i>Ведмідь сварився із совою:</i>	<i>Сова сміялась:</i>
<i>— Ти щось наплутала, сова!</i>	<i>— Волохатий, не дивно чути це мені:</i>
<i>Затям своєю головою —</i>	<i>ти восени як ляжеш спати,</i>
<i>зими в природі не бува!</i>	<i>то встанеш тільки навесні (П. Ребро).</i>

507

Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Підкресліть слова автора. Поясніть, якими розділовими знаками відокремлюють репліки.

Повертаємось із Наталкою з прогулянки. Небо безхмарне, усе всипане зорями.

Питаю

Хочеш Наталко я тобі дістану найкращу зірочку Відповідь її мене здивувала

Не хочу

Чому

Бо як її зняти з неба, то вона не буде зіркою...

Усміхнімось!

508

Прочитайте діалог. Визначте кількість реплік у діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

Стоїть і гірко плаче Надя:
Віддайте булку з маслом, дядю!
Та я ж не брав, дівчатко миле...
А ви на неї, дядю, сіли!

Г. Бойко

509

1. Прочитайте текст за особами.

- Мамо, дай цукерку!
- Візьми собі жменю.
- О, то краще ти дай, у тебе жменя більша.

2. Запишіть, замінивши діалог реченнями з прямою мовою. Уведіть у речення слова ввічливості.

510

1. Запишіть подані речення у формі діалогу.

Андрій запитав у мами, чи пам'ятає вона вазу, яку передають у їхній родині від покоління до покоління. Мама відповіла, що пам'ятає. Хлопчик на це зауважив: «А моє покоління її щойно розбило».

2. Складіть і запишіть діалог про комічний випадок з вашого життя.

511

Випишіть діалог з української народної казки (*на вибір*). Поясніть розділові знаки.

Правильна відповідь чи вірна відповідь? Це правильно чи це вірно?

У наведених висловлюваннях треба сказати: *правильна відповідь, це правильно. Вірний* кажемо тоді, коли говоримо про постійні погляди, постійні почуття: *вірний друг, вірне кохання*.

Прочитайте текст. Уявіть, що ви — учасники театрального гуртка. Розподіліть між собою ролі режисера, автора та тварин. Поставте сценку, дотримуючись інтонації, що відповідає кожній ролі.

Лісові балакуни

Якось насварилися птахи на відомих лісових балакунів:

— Хоч би хвилинку помовчали! А то Сорока цілісінький день скрекоче — плітки переказує, Зозуля все перераховує — та часом і помиляється. Пугач уночі лякає, спати не дає. А Болотяний Бугай у річку дзьоба опустить і гуде так, що аж на тому боці чути!..

Засоромилися балакуни. Зібралися разом і кажуть:

— І ми мовчати вміємо. Відтепер аж доки нас не покличете, ми ані пари з дзьобів...

І коли сонечко за ліс покотилося, Сорока, Зозуля, Пугач усілися на сосну, а Болотяний Бугай заховався поблизу річки, в очереті, і замовкли.

Аж тут із нори під сосною вилізли руді Лисенята та й почали гратися — борюкаються, одне одного наздоганяють, ще й голос вчать подавати — гавкають тоненько, повискують, мов цуценята.

Пугач не втерпів, витріщив свої банькаті очі:

— Пугу! Пу-гу-у! Ану геть звідси, не заважайте нам мовчати!

Почувши це, Болотяний Бугай аж ревонув спересердя:

— Що ти за птах, Пугачу! Одразу порушив слово.

А Зозуля швидко підраховувала:

— Ку-ку! Ні, не він один, це ви обидва розбалакалися. Ку-ку!

Тоді Сорока, що спостерігала за цим з верхечка сосни, аж заскрекотіла в захваті:

— Лише мені одній вдалося промовчати (*За Ю. Ярмишем*).

513 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку.

Андрій прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду.

— А тата відвезли в лікарню, — каже мати. — Занедужав батько.

Вона чекала, що син стривожиться, але він був незворушний.

Мати із здивуванням подивилася на Андрія.

— А нам завтра до лісу йти, — каже Андрій. — Завтра ж неділя. Учителька сказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій ранку.

— То куди ж ти завтра підеш? — запитала мати.

— До лісу... Як казала вчителька.

— А серце тобі нічого не каже? — спитала мати й заплакала (За В. Сухомлинським).

2. Поміркуйте, якими б мали бути репліки Андрія, щоб мати не плакала. Запишіть діалог з придуманими вами репліками.

Повторюємо орфографію

514 1. Запишіть слова, розкриваючи дужки та прибираючи ризку.

Брат(и, е)ся, ві(сь, с)ть, воло(с, сс)я, у/ра(нь, н)ці, вугі(лл, л)я, по/друге, г(о, а)рячий.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Черкащина, Угорщина, український, спина, Словаччина, Польща, вимога.

Завдання для самоперевірки

515 Виконайте тестові завдання.

1. Дієслівне словосполучення — це

А українська мова

Б слухати уважно

В дуже високо

2. НЕ є словосполученням поєднання слів у рядку

А цікава розповідь

Б читати цікаву книжку

В ліси і гори

3. За емоційним забарвленням речення поділяються на
- А прості та складні
 - Б розповідні й окличні
 - В окличні та неокличні
4. Запитання звучить у
- А питальних реченнях
 - Б спонукальних реченнях
 - В розповідних реченнях
5. У реченні *Мовчанка гнів гасить* підметом є слово
- А мовчанка
 - Б гнів
 - В гасить
6. Граматична основа речення складається з двох членів у рядку
- А Від добра добра не шукають.
 - Б Язик до Києва доведе.
 - В Щастя завжди треба виборювати.
7. У реченні *Усяка пташка своє гніздо знає* виділене слово є
- А додатком
 - Б підметом
 - В означенням
8. Звертання в реченні є в рядку
- А Поблискують черешеньки в листі зелененькім.
 - Б Вернись, каже, хоч погляну на дочку, на сина.
 - В Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко.
9. Однорідні члени речення є в рядку
- А Була весна весела, щедра, мила.
 - Б Людський пісенний світ розпочинається з маминої співанки.
 - В Мама співає дитині першу пісню, мама відводить уперше до школи.
10. Складне речення
- А має одну граматичну основу
 - Б не має жодної граматичної основи
 - В має дві та більше граматичних основ

11. Пряму мову виокремлюють

- А дужками
- Б лапками
- В тире з обох боків

12. Діалог — це

- А різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб
- Б приблизно передане висловлювання певної особи
- В складне речення

516

Розгляньте малюнок-схему («карту розуму»). Складіть розповідь про види речень, ілюструючи кожне твердження власними прикладами відповідних речень.

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В КІНЦІ РОКУ

§ 49 Лексикологія

Визначте, які слова — однозначні, а які — багатозначні. Відповіді обґрунтуйте.

Українець, стіна, киянин, лінія, слюсар, голова, лікар, грубий, колія, директор, важкий, родич, іти, олень, крило, леопард, земля, дельфін, поле, краб, журавель, комар, місяць, сосна, буряк, голова, ромашка, гострий, чистотіл, крутий, шафа, гарячий, лопата, залізний, піджак, крижаний, березень, свіжий, травень, гора, неділя, плавати, кленовий, ніжний, подвійний, коса, десять, ключ, метр, рукав, кілограм, ґрунт.

Складіть і запишіть речення з поданими сполученнями слів. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні.

Чиста совість, чисті руки; крило школи, крило птаха; світлий спогад, світлий день; актор співає, душа співає; золоті руки, золотий перстень; гіркий перець, гірка доля.

Установіть відповідність між словом та його лексичним значенням.

1 посмішка	А предмет матеріальної культури минулого
2 усмішка	Б архітектурна чи скульптурна споруда на честь когось або чогось
3 свідоцтво	В вираз обличчя, що демонструє радість, приязність
4 свідчення	Г факт, річ, обставина, що підтверджують щось
5 пам'ятник	Д офіційний документ, який засвідчує якийсь факт або містить відомості про когось
6 пам'ятка	Е вираз обличчя, що означає глузування, кепкування, іронічне ставлення до когось, чогось
	Є володіння почуттям міри

520 Прочитайте речення, знайдіть у них лексичні помилки. Запишіть виправлені речення.

1. Подорож тривала три неділі. 2. Наші хлопці прийняли участь у футбольному турнірі. 3. Леся Українка створила багато гарних творів. 4. Мій тато являється головою комісії. 5. З англійської за вірну відповідь я одержала високу оцінку. 6. Поети й письменники по черзі читали свої твори.

521 1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Будь-якої пори року горобина приваблює красою. Навесні горобина чарує гарним цвітом. Улітку горобина прикрашена оригінальними листками, які приховують скромні, ще зелені ягоди. На початку осені горобина пишається кетягами червоних ягід. Узимку ж горобина вабить птахів примороженими ягодами.

2. Запишіть текст, замінюючи невиправдані лексичні повтори. Як вплинули ваші заміни на милозвучність, лексичне багатство тексту? Відповідь обґрунтуйте.

522 Доберіть антоніми до словосполучень.

Свіжий хліб — ... хліб; свіжі новини — ... новини; свіжий вітер — ... вітер; сухі квіти — ... квіти; сухе літо — ... літо; сухий одяг — ... одяг; чисті руки — ... руки; чисте небо — ... небо; гострий кут — ... кут; гострий соус — ... соус; гостре слово — ... слово.

523 Виконайте тестові завдання.

- Лексична помилка допущена в реченні
А У мого тата весела й невгамовна вдача.
Б У мене сьогодні трапилася велика вдача.
В Виграти в лотереї — то велика удача.
- До синонімічного ряду належать усі слова рядка
А вітати, поздоровляти, віншувати
Б близько, поблизу, віддалік
В вогнище, багаття, пожежа

3. Антонімами можуть бути
А іменники, прикметники, вигуки, прислівники
Б іменники, прикметники, дієслова, прислівники
В іменники, прикметники, числівники, прислівники
4. Синонімом до слова *скаржитися* є слово
А нарікати
Б співчувати
В сумувати
5. Синонімом до слова *вдаритися* є слово
А забитися
Б гепнутися
В шубовснути
6. Паронімів немає в реченні
А Мій сусід Ігор не може й дня прожити без комп'ютерних ігор.
Б Усмішка приємність дарує, посмішка ж здебільшого кепкує.
В Її ефектна промова допомогла знайти ефективне вирішення проблеми.
7. Антонімом до слова *ніжний* у словосполученні *ніжний голос* є слово
А боязкий
Б переривчастий
В грубий
8. Пари слів з омонімами подано в рядку
А теплий вечір, пізній вечір
Б сорочка з байки, байки Глібова
В добрий чоловік, добрий вчинок
9. У мові синоніми вживаються для
А уникнення небажаних повторів слів
Б милозвучності
В запобігання багатослів'ю
10. Лексичної помилки **НЕМАЄ** в реченні
А Моя автобіографія невелика і проста.
Б Дайте, будь ласка, прейскурант цін.
В Стосунки в нашій родині теплі й приязні.

§ 50 Будова слова й орфографія

- 524 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Розберіть виділені слова за будовою.

1. Люб..ш у гостях бувати, люби ж **гостей** і пр..ймати. 2. Гарними ро..мовами гостей не насит..ш. 3. Росте над пр..рвою біла тендітна **квіт-ка** — шовкова косиця. 4. Небо ро..горнуло свій намет — синій, ш..рокий, гл..бокий. 5. Бе..межний степ, **укритий** снігом, спав.

- 525 1. Прочитайте. Випишіть групи спільнокореневих слів. Які слова повторюються в інших групах?

Батько, батьківський, безбатченко; батьківський, отчий, рідний, кровний; рід, рідний, рідненька; рідний, родич, кровний, єдинокровний; сонце, сонячний, сонечко; сонячний, осяйний, яскравий, світлий; один, одинокий, одинак; одинокий, самотній, окремий.

2. Складіть і запишіть речення, використавши по одному слову (*на вибір*) з кожної групи слів.

- 526 1. Прочитайте. Випишіть слова з префіксом і позначте в них корінь.

У лузі — **криничка**. Вона тут давно-давно. Хто й коли її викопав — невідомо. Над криничкою верба схилилася. На гілці **кухлик** висить.

Не минають люди кринички. Ось Таня, Тарас і Микола йшли з лісу, гриби та ягоди несли. Повні кошики назбирали. Притомилися, то й завернули до знайомої кринички. Верба подала їм кухлика, а криничка пригостила **водицею**. Чистою, прохолодною, на лугових травах настояною (*За В. Чухлібом*).

2. Що об'єднує виділені в тексті слова? Яка головна властивість цих слів з погляду будови слова? Складіть з ними речення.

- 527 1. Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова та підкресліть у них суфікси.

У ластівки — **ластовенятко**,
В шовковиці — **шовковенятко**,
В гаю у стежки — **стеженятко**,
У хмари в небі — **хмаренятко**,
В зорі над садом — **зоренятко**
Вже народилися.

2. Якого відтінку надають словам суфікси? Які почуття викликає ця поезія?

528

Спишіть речення, розкриваючи дужки. Три слова розберіть за будовою (на вибір).

1. Розмова без пр(и, е)казки, як м'ясо без солі (Африканське прислів'я). 2. Хто (с, з)радив одного, (с, з)радить і другого (Арабське прислів'я). 3. Не роби людям зла, щоб до тебе біда не пр(и, е)йшла (Іспанське прислів'я). 4. Сім разів пов(и, е)рни язиком, перш ніж слово (з, с)казати (Англійське прислів'я). 5. Усе на світі можна пр(и, е)дбати, тільки не батька й матір (Індійське прислів'я).

529

1. Прочитайте. Випишіть речення, у яких потрібно розкрити дужки. Назвіть орфограми, які є у вписаних реченнях.

Пр(и, е)рода мудра. Все (с, з)творила мовчки.

Росинку поту втерла на брові.

На буреломах (с, з)ходять **мухоморчики** — театр ляльковий просто на траві.

Один великий, в **брилику** озерце.

Оранжеві, червоні **ковпачки**.

(З, с)дається, вийде **гномик** в камізелці,

(за, зі)стебнутий на срібні **гаплички**.

І вклониться. Задзвонить **бубонцями**.

Драбиночку пр(и, і)ставить до гриба.

І краснолюдки підуть з куманцями повз гриб, що зветься Жаб'яча Губа.

Ідуть, ідуть, ідуть та (с, з)потикаються.

А на **грибку**, під криласом **пташок**, з великим пензлем, у зелених капцях фарбує гном оранжевий **дашок**.

В. Нізовцев. Чарівна ніч

Л. Костенко

2. Якого відтінку надають виділеним іменникам суфікси? Доберіть до них спільнокореневі слова, від яких вони утворилися. Запишіть пари слів за зразком, позначивши суфікси.

Зразок. Роса — росинка, мухомор — мухоморчик.

3. Розгляньте ілюстрацію до вірша. Чий сон уявив художник? Що йому «наснилося»? Складіть і запишіть про це коротку розповідь.

Виконайте тестові завдання.

1. Змінне слово складається із
 - А суфікса, префікса та закінчення
 - Б префікса та закінчення
 - В основи та закінчення
2. Закінчення **НЕМАЄ** в слові
 - А екран
 - Б вікно
 - В далеко
3. Усі слова спільнокореневі в рядку
 - А праліс, перелісок, лісний
 - Б задуха, задум, задуманий
 - В вода, водій, підводник
4. Форми одного слова подані в рядку
 - А сонця, сонцем, сонячний
 - Б високий, високе, високою
 - В пух, пухнастий, пухом
5. Усі іменники у формі родового відмінка множини мають нульове закінчення в рядку
 - А чаша, лопата, сім'я
 - Б староста, круча, парта
 - В буря, культура, галерея
6. На неповноту дії чи ознаки вказує префікс
 - А без-
 - Б про-
 - В при-
7. Усі слова пишуться з префіксом **с-** у рядку
 - А ..хопити, ..кінчитися, ..понукати, ..сушити
 - Б ..кинути, ..пізнитися, ..терпіти, ..платити
 - В ..чистити, ..цідити, ..тулити, ..кипіти

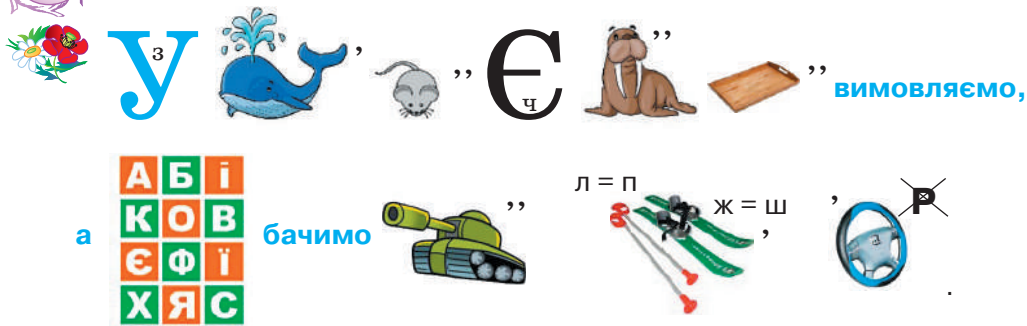
8. Букву **з** треба писати в префіксах усіх слів у рядку
А ро..сохся, ..цементувати, бе..системний
Б бе..сніжний, ..плутати, ро..ступитися
В ро..тулити, бе..совісний, ..худнути
9. Усі слова пишуться з префіксом **при-** в рядку
А пр..біднитися, пр..живити, пр..солодкий, пр..вабливий
Б пр..булець, пр..вілля, пр..глушений, пр..спокійний
В пр..чепурити, пр..леглий, пр..меншити, пр..точений
10. Префікс **пре-** пишеться в усіх словах у рядку
А пр..довгий, пр..багатий, пр..гіркий
Б пр..бутковий, пр..морожений, пр..зирливий
В пр..блудний, пр..гарний, пр..дивний
11. Неправильно визначений корінь у слові
А беззл**об**ний
Б розб**і**й
В поприс**і**дати
12. Закінчення є в слові
А вість
Б весело
В самотужки

§ 51 Фонетика й графіка. Орфоепія й орфографія

1. Установіть відповідність між назвою мовознавчої науки й тим, що вона вивчає.
1 фонетика	А звуки мови
2 орфографія	Б морфологію та синтаксис
3 лексикологія	В правила вживання розділових знаків
4 будова слова	Г словниковий склад мови
5 граматика	Д правопис, систему правил написання слів
6 синтаксис	Е частини, з яких складається слово
7 пунктуація	Є будову словосполучень і речень
2. Запишіть, з якими мовознавчими науками ви ознайомилися в цьому навчальному році.

532 Розгадайте ребус і запишіть твердження, яке зашифроване в ньому.

533 Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких є: а) букви, що позначають два звуки; б) букви, що не позначають жодного звука; в) дві букви, які позначають один звук.

Капці для Рудька

Умостилася Таня проти вікна й щось шиє. А надворі джмелі дзижчать, метелики літають, пташки щебечуть... Так захопилася дівчинка, що їй не помітила, як бабуся до хати зайшла.

— А що це мала швачка мудрує? — наділа окуляри, придивляється.

— Капці для Рудька, — відповідає Таня. — Іди, іди сюди, Рудьку, приміряю на твою лапку, щоб не тісні були.

Тепер бабуся зняла окуляри від здивування:

— Отаке придумати! Хіба ж котики взуті ходять!

— Е, бабуся, — лукаво дивиться на неї Таня. — Коли ти Рудьку на лапу наступила, а він занявчав, що ти тоді казала? — «Не ходи босий!» (За В. Чухлібом).

534 1. Знайдіть букви-«утікачки», поясніть це явище в мові.

Проїзд — проїзний, тиждень — тижневий, перстень — персні, захист — захисник, радість — радісний, серце — сердечний, брязкіт — брязнути, блиск — блиснути, користь — корисний, щастя — щасливий, честь — чесний, виїздити — виїзний, вість — провісник, жалість — жалісний, піст — пісний, тріск — тріснути, лестоці — улесливий, тиск — тиснути, участь — учасник.

2. Назвіть слова-винятки, у яких приголосні не спрощуються: а) на письмі; б) при вимові та на письмі.
3. Складіть речення зі словами-винятками.

535

Запишіть подані слова у дві колонки за зразком.

Зразок

Слова, що пишуться	
з апострофом	без апострофа
<i>від'їжджати, ...</i>	<i>виїзний, ...</i>

Голуб..я, цв..яшок, дерев..яний, М..юнхен, зав..язь, дзв..якнути, з..єднаний, вар..яг, зів..ялий, грав..юра, з..явитися, біль..ярд, з..ясувати, гриль..яж, ім..я, духм..яний, комп..ютер, об..ектив, різдв..яний, пам..ять, моркв..яний, п..еса, пів..яблука, під..їзд, подвір..я, прислів..я, бур..я, рум..янок, солов..їний, р..яска, трав..яний, св..ято, хлоп..ячий, цибул..я, черв..як.

536

Виконайте тестові завдання.

1. Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми
А вимовляємо
Б чуємо
В вимовляємо та чуємо
2. Буква — це
А графічне відображення звуку
Б алфавіт
В транскрипція
3. В українській мові звуків
А менше, ніж букв
Б більше, ніж букв
В стільки ж, як і букв
4. У слові *Тернопіль*
А 9 звуків
Б 8 звуків
В 10 звуків

5. **НЕПРАВИЛЬНО** позначено наголос у слові

- А кропива́
- Б до́нька
- В гроше́й

6. **НЕПРАВИЛЬНО** позначено перенос у слові

- А мрі-я
- Б дик-тор
- В кур'-єр

7. М'який знак (**ь**) пишеться в дієслові

- А граєш..ся
- Б дивуєш..ся
- В тренуєт..ся

8. Слово, у якому **е** **НЕ** чергується з **і** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, це —

- А семеро
- Б плести
- В мережа

9. Слово, у якому **е** чергується з **и** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, це —

- А заберу
- Б застебнути
- В берегти

10. При відмінюванні слова *Чугуїв* чергуються звуки

- А [і] — [е]
- Б [і] — [йе]
- В [і] — [и]

11. Якщо вжити слово *рука* в М. в., то звук [к] чергується зі звуком

- А [ж]
- Б [з']
- В [ц']

12. З м'яким знаком (**ь**) пишеться слово

- А Натал..ці
- Б нен..ці
- В хустин..ці

§ 52 Синтаксис і пунктуація

Пригадаймо!

537

1. Які поєднання слів не можуть бути словосполученнями? Наведіть приклади й складіть з ними речення.

2. Визначте, які твердження стосуються словосполучення, а які — речення. Один учень обирає твердження для словосполучення, інший — для речення.

1. Складається щонайменше з двох слів (самостійних частин мови).

2. Може складатися з одного слова, групи слів.

3. Має граматичну основу (підмет і присудок).

4. Має головне слово й залежне слово.

5. Є будівельним матеріалом для тексту.

6. Виражає закінчену думку.

7. Є будівельним матеріалом для конструкції з одного чи кількох слів, які пов'язані граматично й за змістом і мають завершену інтонацію.

538

1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. І тихе щастя і земне тепло приходять неквапливо у село (*М. Боровко*). 2. Прощавай усе поля діброви Дніпро широкий бір сосновий! (*М. Старицький*). 3. Безперечно мій брат хоче пишатися мною. 4. Кажуть обважніле листя дерев зелень кущів картоплі все порозбухало водою (*За О. Гончаром*). 5. Мої дні течуть тепер серед степу серед долини (*М. Коцюбинський*). 6. У небі вітер кучерявий колише темную блакить і на землі гойдає трави і затихає й знов шумить (*М. Рильський*). 7. Нині дістав би вам сонце грів би долоні вам нене (*За В. Юхимовичем*).

2. Дайте відповіді на запитання.

1. У яких реченнях присудок виражений одним дієсловом?

2. У яких реченнях присудок виражений двома дієсловами?

3. У яких реченнях є: а) означення; б) додаток; в) обставина?

4. Які речення поширені однорідними членами?

5. У яких реченнях є звертання?

6. У яких реченнях є вставні слова?

539

Спишіть речення, виправивши пунктуаційні помилки.

1. Вода тече, в городі в нас під кленом і хата наша пахне їй борщем.

2. Ще кілька десятків кроків і стежка бере праворуч — а за вигоном

знову виринає місяць. 3. Було щось життєдайне, у цьому сонячному дощі і всі це відчули. 4. Загриміло і полегшено зітхнув степ і радісніше стало навкруги. 5. Заплющив очі а перед очима рідна сторона.

540 1. Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмами.

По лозняку та вільшанику, що за городом, неначе багаття палахкотить. То від червоних кетягів на калинових кущах. Ламати їх саме час. Бо ягоди вже прихопив морозець, а від того вони солодшають.

«Кращих ліків, ніж калина та малина, годі й шукати», — каже бабуся.

Як хто застудиться, бува, вона хуленько заварює чай з калиною — з ягодами, листям і гілочками. Посьорбаєш того чаю — і застуду ніби рукою знімає. А ще бабуся смачний кисіль з калиною варить, пиріжки пече (*За В. Чухлібом*).

2. Доберіть до тексту заголовки. Визначте тему й основну думку.

541 Виконайте тестові завдання.

1. Словосполученням є поєднання слів у рядку

- А синій і жовтий
- Б слухати уважно
- В сестра вишиває

2. НЕ є словосполученням поєднання слів у рядку

- А старший брат
- Б читати швидко
- В пісні та вірші

3. У реченні *Художнє слово робить життя цікавим* підметом є слово

- А життя
- Б слово
- В робить

4. Граматична основа речення складається з двох слів у рядку

- А Решетом річку не вибереш.
- Б У лиху годину пізнаєш вірну людину.
- В Правду завжди захищають.

5. У реченні *Усякий двір хазяйським оком держиться* виділене слово є

- А додатком
- Б підметом
- В означенням

6. Звертання є в реченні
- А Ой у вишневому саду там соловейко щебетав.
 - Б Ой на Івана та й на Купала там дівчинонька квіти збирала.
 - В Вийди, вийди, господарю, подивися на кошару.
7. Однорідні члени речення є в рядку
- А Була осінь багата, щедра, радісна.
 - Б Пісенний світ дитини народжується з бабусиної колисанки.
 - В Дідусь дарує онуці перші лижі, дідусь відвозить уперше на тренування.
8. Між частинами складного речення ставлять
- А знак оклику або знак питання
 - Б крапку
 - В кому
9. Складним є речення
- А Мудрість, кажуть, приходить з роками.
 - Б Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант.
 - В Пригадаємо трави осінні й крони дерев, налиті вітрами.
10. Слова автора, які стоять перед прямою мовою, пишуть
- А з малої букви, після них ставлять двокрапку
 - Б з великої букви, після них ставлять двокрапку
 - В з великої букви, після них ставлять тире
11. Правильно поставлені розділові знаки при прямій мові в реченні
- А «Ми віримо у світлу днину, пише поетеса, як сонце і повітря, ми любим Україну».
 - Б «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне.
 - В Коли я бачу перли з дна морського, мов зачарована кажу «Які багатства має світ!»
12. У діалозі репліку пишуть
- А з нового рядка, без лапок, перед нею ставлять тире
 - Б з нового рядка, у лапках, перед нею ставлять тире
 - В з нового рядка, у дужках, перед нею ставлять тире

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

§ 53 Спілкування — важлива складова культури людини

- 542 1. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст виділеного речення?

Загальну культуру людини визначають: поведінка, зовнішній вигляд, уміння спілкуватися.

Тільки в живому спілкуванні виражається відчуття слова, виховується зразкова культура мови.

Знання мови перевіряється в щоденному спілкуванні, бо ж мова, за словами Олега Черногуза, — «інструмент: що більше на ньому граєш, то краще він звучить». Усталені вислови вітання, вибачення, прохання, подяки допомагають спілкуватися як зі старшими, так і з ровесниками.

2. Випишіть речення, яке передає найважливішу для вас думку.
3. Чия мова спілкування є для вас зразком?

- 543 1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Уявіть, що ви в транспорті. Навколо пасажери голосно та жваво обговорюють різні події, не звертаючи ні на кого уваги. Мимоволі всі стають свідками їхнього особистого життя. Таких людей важко назвати культурними. Вихована людина не буде на весь автобус чи тролейбус розмовляти по мобільному телефону.

У театрі перед виставою попереджають, щоб глядачі вимкнули телефони, а в транспорті застережних написів немає. Та вихована людина й без нагадувань дотримується загальноприйнятих норм поведінки.

Нерідко модно вдягнені підлітки спілкуються примітивно, жаргоном, а це так не пасує до їхньої гарної зовнішності.

Ознакою високої культури спілкування є точна, виразна, багата й образна мова.

2. Складіть і запишіть текст-застереження для пасажирів щодо спілкування в транспорті.

Запам'ятаймо!

Поради для тих, хто хоче бути хорошим співрозмовником

1. Будьте ввічливими, привітними й доброзичливими.
2. Умійте зацікавлено й уважно вислухати іншого.
3. Під час бесіди дивіться в очі співрозмовникові.
4. Заохочуйте співрозмовника до висловлення власної думки.
5. Умійте доброзичливо висловити свою незгоду з думкою співрозмовника.
6. Слухайте співрозмовника, не перебиваючи.
7. Не будьте нав'язливими.
8. Не розмовляйте надто голосно, не вживайте грубих слів.
9. Говоріть про те, що може бути цікавим і корисним для тих, хто вас слухає.

Прочитайте вислови. Згрупуйте їх за зразком.

Зразок

Вітання: *Привіт!* ...

Прохання й вибачення: *Будь ласка!* ...

Прощання: *До побачення!* ...

Побажання: *Хай щастить!* ...

Дякую;
на добраніч;
прошу до класу;
повторіть, будь ласка, ще раз;
передай, будь ласка, книжку;
вибачте, що потурбувала вас;
даруйте мені;
прошу;
добрий вечір;
на все добре;

вибачте, дозвольте пройти;
до зустрічі;
пробачте, котра зараз година?
щасливої дороги;
прошу вас, допоможіть;
будь ласка, що б ви мені порадили?
вибачте;
якщо Ваша ласка;
доброго ранку;
добрий день.

1. Якими словами ви вітаєтеся: а) з батьками; б) з друзями; в) з учителями?

2. Уявіть, що ви запізналися на урок. Якими висловами ви скористаєтеся, щоб пояснити своє запізнення: а) учителю в класі; б) однокласникам на перерві?

3. Складіть діалог і розіграйте ці ситуації за ролями.

546 Ви хочете запропонувати свою допомогу літній людині, яка переходить вулицю. Як ви розмовлятимете з цією людиною? Запишіть чотири речення зі словами ввічливості.

547 Прочитайте текст. Що забезпечує, на думку автора, успіх у спілкуванні з людьми?

У спілкуванні з людьми важливе значення має вміння поставити себе на місце іншого. Якщо ви вмієте це робити, вам неважко буде подивитися на речі очима свого співрозмовника. Саме в такому вмінні полягає таємниця успіху спілкування з людьми.

У кожній суперечці відбувається зіткнення двох різних поглядів. Розв'язати суперечку означає прислухатися до іншого, зробити крок назустріч. Адже кожний по-своєму має рацію (*За І. Томаном*).

§ 54 Діалогічне й монологічне спілкування

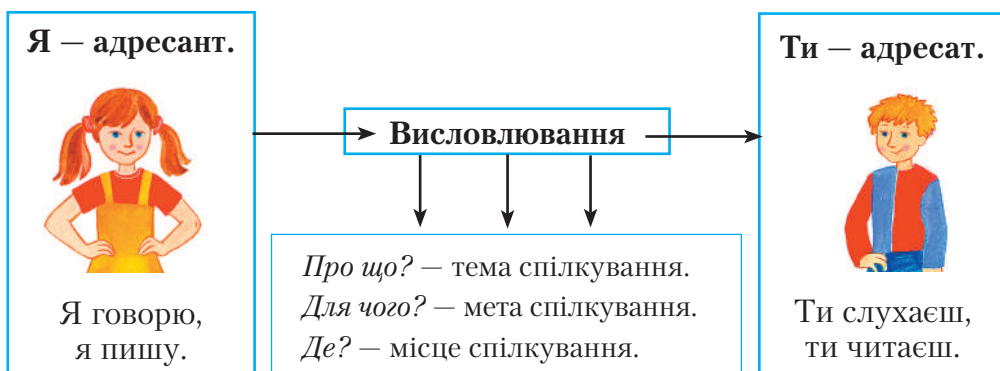

Запам'ятаймо!

Діалог — розмова двох осіб, які обмінюються висловлюваннями — репліками.

Монолог — висловлювання однієї особи.

Форма спілкування (монологічна, діалогічна) залежить від місця й умов, у яких відбувається спілкування.

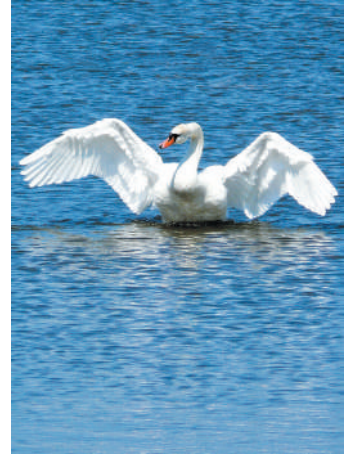
548

1. Прочитайте байку. Знайдіть у тексті байки монолог. Зачитайте його.

Лебідь і Гуси

На ставі пишно Лебідь плив,
А Гуси сірії край його поринали.
«Хіба оцей біляк вас з глузду звів? —
Один Гусак загомонів. —
Чого ви, братця, так баньки повитріщали?
Ми попелясті всі, а він один меж нас
Своє пиндючить пір'я біле!
Коли б ви тільки захотіли,
Щоб разом, певна річ, вся бесіда взялась.
Ми б панича сього якраз перемастили».
І завелась на ставі геркотня,
Гусине діло закипіло;
Таскають грязь і глей зо дна
Да мажуть Лебеда, щоб пір'я посіріло.
Обмазали кругом — і галас трохи стих;
А Лебідь плись на дно — і випурнув як сніг.

За Є. Гребінкою

2. Які негативні риси характеру зображує автор у байці? Чого вона навчає? Сформулюйте й запишіть життєвий висновок з байки.

549

1. Складіть невелику розповідь на одну з тем (на вибір).

1. Де і як ви провели минулі канікули.
2. Чим запам'яталося вам минуле літо.
3. Цікавий випадок із вашого життя.
4. Подія, свідком якої ви були.

2. Як би ви розказали про це: а) учителеві на уроці; б) учителеві під час відпочинку на природі; в) товаришеві в розмові; г) товаришеві в листі? Чим відрізняються ваші розповіді?

550

Розіграйте діалог (*шість-сім реплік*) між учасниками: а) дівчинка, яка на спортивних змаганнях не виграла приз, — її друг чи подруга; б) молодший брат, якому подарували смартфон, — старший брат, який пояснює правила користування.

У діалозі використовуйте:

- формули мовного етикету та слова співчуття: *вибач; чи не міг би ти мені допомогти; вибач, що турбую тебе; дякую за допомогу; щиро вдячний(а); мені так шкода; знаю, тобі прикро, але; не засмулуйся тощо;*
- репліки-речення, які містять обставини.

Запам'ятаймо!

1. Прочитайте текст. Яка ситуація спілкування в ньому відображена?

Народився братик

В Олениної мами народився хлопчик.

Якось прокинулася вночі Олена, бачить: схилилася мама над сином і співає колискових пісень.

— Мамо, — каже Олена вранці, — ой, як я тебе люблю...

— А чого, донечко, ти мені це говориш? — непокоїться мати.

— Бо хочу, щоб ти мене любила не менше, ніж братика...

Мама полегшено зітхнула й каже:

— Піди, доню, Сонця запитай, як воно ділить тепло між людьми.

Вийшла Олена та й питає. А Сонце відповідає:

— Мого тепла вистачає для кожної людини. Усі зігріті ним однаково (За В. Сухомлинським).

2. Складіть і розіграйте діалог (*шість-сім реплік*) за поданим початком.

Мама занепокоїлася, що Оленка вночі не спить. І питає:

— Чому ти, донечко, не спиш? Що, ластівочко моя, тебе турбує?

1. Прочитайте текст. Яка мета спілкування в ньому відображена? Розіграйте діалог.

Він ріс у нашому дворі поміж каштанами й кленами. Чи його посадив хто, чи сам посіявся, ніхто не знав. Стояв високий, стрункий, з розлогими вітами, на яких зеленіли ще дрібні кульки горіхів.

Раптом я побачив, як до горіха, злодійкувато оглядаючись, підійшов хлопець і здоровенною палицею заходився гамселити по гілках. Він намагався збити недозрілі горіхи. Дерево шелестіло, сипа-

лося листя... Мені здавалося, що воно тихо стогне від болю й незахищеності.

Хлопець був старший за мене, але я вже не думав про це. Швидко кинувся до нього.

— Ти навіть дерево нівечиш? Хіба не бачиш, що горіхи зелені?

— А ти хто такий?.. Воно що — твоє?..

— *Моє! Моє і твоє. Достигнуть — тоді й приходь.*

Незнайомець глипнув на мене, постояв, потім махнув рукою:

— А-а-а... Нехай росте. Бувай!

І пішов своєю дорогою.

А мені стало так добре. Я підійшов до горіха й тихенько йому сказав: «Рости, горішку. Рости й не бійся. Я тепер тебе завжди захищатиму» (За В. Заблоцьким).

2. Поміркуйте, що було б, якби в наведеному діалозі замість виділеної репліки була така: «*Моє! Іди й більше не приходь!*» Як могли б розвиватися події?

- Складіть і розіграйте діалоги за поданими малюнками.

§ 55 Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум. Особливості будови висловлювань. Особливості будови розповіді, опису й елементарного роздуму

Пригадаймо!

1. Які види речень за метою висловлювання вам відомі?
2. Що вони висловлюють? Наведіть приклади речень кожного виду.

Запам'ятаймо!

Розповідь — це висловлювання про те, що відбувалося або відбувається, тобто про дії. До розповіді ставимо питання: *що відбулося? що робить особа або предмет?*

Основні частини розповіді: *початок дії (події), її розвиток і завершення.*

Щоб підкреслити послідовність дій, для зв'язку частин тексту вживаємо в розповіді слова та вислови, що означають час: *спочатку, потім, відтак, після цього, пізніше, через певний час, далі, тут, тоді, нарешті.*

1. Прочитайте текст. У якому часі вжито форми дієслів? Чи можна стверджувати, що це розповідь? Як розгортаються події?

Євшан-зілля

Син половецького князя змалку потрапив у далекі краї. Жив там у розкошах. Батько кілька разів посилав за ним гінця, але син не хотів повертатися до кочового життя. Тоді послали до сина пісняра й дали йому із собою пучок сухої степової трави — євшан-зілля.

Посланець співав про далекі степи й старенького батька, але пісня не схвилювала юнака. І тільки коли син відчув, як пахне євшан-зілля, душа його затужила за рідною землею. Він повернувся до вільного життя серед чарівної природи (*З журналу*).

2. Перекажіть текст легенди.

Запам'ятаймо!

Опис — висловлювання про властивості, ознаки предмета, явища, тварини чи особи, за якими ми їх розпізнаємо. Ознаками можуть бути обсяг, форма, розміри, колір, запах, смак, вік, зовнішність, характер тощо.

Опис використовують для зображення природи, місцевості, інтер'єру, для характеристики предмета, тварини, рослини, відтворення зовнішності, портрета людини.

До опису ставимо питання: *який предмет, яке явище чи яка особа?*

Основні частини опису: *загальне враження, окремі ознаки, деталі.*

555

1. Спишіть текст. Визначте в ньому елементи опису й розповіді.

Я знову біля річки. Низько пролітає синій рибалочка, маленький річковий птах у яскравому оперенні: з яскраво-оранжевою грудкою, з білими цятками коло очей, із синіми крильцями й голубою спинкою. Посвистуючи, він перестрибує з одного куща на інший, завмирає на вільховій гілці, вичікуючи здобич. Рибалочка зненацька пірнає у воду, вискакує, обережно зависає біля кручі. Знову пірнувши між латаття, вихоплює сріблясту верховодку (За Є. Пашковським).

2. Розгляньте фото. Опишіть птаха (усно). Використайте висловлювання з тексту.

Запам'ятаймо!

Роздум — висловлювання-монолог, у якому йдеться про причини та наслідки дій (ознак). Роздум має на меті довести істинність головного твердження (тези) тексту за допомогою доказів (аргументів).

До роздуму можна поставити питання: *чому так сталося? чому предмет, явище чи особа такі?*

Основні частини роздуму: *теза, аргументи, висновки.*

556

1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Які характерні ознаки висловлювання-роздуму?

Ще назва є, а річки вже немає

Тут колись текла річка. Лагідно хлюпотіли хвилі. У воді мили віти верби. А як приємно було відпочити спекотного літнього дня в тіні дерев над водою! Але люди розорали береги, висушили навколо річки болота. Хіба цей маленький струмок був колись річкою? Та й у ньому плавають пляшки, пакети з-під сміття...

Замість прекрасної природи, яка дарує людині здоров'я й радість, часто бачимо захаращені ліси, понівечену землю й знищені ріки. Вони просять у нас, людей, допомоги й порятунку.

2. Чи доводилося вам спостерігати, як люди нівечать природу? Що, на вашу думку, завдає їй найбільшої шкоди у вашій місцевості?

557

1. Прочитайте текст. Визначте в ньому елементи розповіді, роздуму. Випишіть вставні слова. Яку роль вони відіграють у тексті?

Народна художниця Катерина Білокур

Катерина Білокур малювала казкові квіти. Чому саме казкові? Адже життя її не було подібне до казки. Вона не ходила до школи, хоча читати навчилася рано. Ніхто не вчив її малювати. Їй доводилося пряхти, білити, копати, садити, збирати...

Можливо, по-іншому склалася б її доля, якби не випадок. А було так: якось К. Білокур почула по радіо пісню «Чи я в лузі не калина була?», яку виконувала Оксана Петрусенко. Катерині здалося, що то про її долю повідала людям співачка. Розчулена, вона написала артистці листа, а наприкінці намалювала кетяг червоної калини на полотнині.

Вражена розповіддю художниці, О. Петрусенко зробила все, щоб допомогти їй. Невдовзі було влаштовано першу виставку К. Білокур.

Минуло чимало років. Видатний іспанський живописець Пабло Пікассо побачив на виставці в Луврі полотна української художниці Катерини Білокур і, вражений, зауважив: «Якби в нас була художниця такого рівня, про неї, певно, знав би весь світ!»

Ну що ж, можливо, колись і ви зачаруєтеся роботами великої української художниці — Катерини Білокур. Зачаруєтеся-залюбитеся... і напишете про неї повість, або знімете блокбастер, або створите пісню.

2. Підготуйте опис картини К. Білокур «Сніданок» за планом. Використайте узагальнювальні слова при однорідних членах речення.

1. Що зображено на картині?
2. Які форма, розмір, колір намальованих предметів?
3. Які кольори переважають на картині?

К. Білокур. Сніданок

1. Підготуйте для шкільного сайта: а) текст-розповідь про хороші вчинки школярів — юних захисників природи; б) текст-опис природної чи історичної пам'ятки, яка потребує захисту; в) текст-роздум, чому природа потерпає від людини та як цьому запобігти. Використайте в текстах вставні слова та словосполучення.
2. Створіть аудіозапис для шкільної радіогазети. Використайте в ньому окличні й неокличні речення.

§ 56 Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета, за колективно складеним планом

Пригадаймо!

1. Які особливості художнього тексту?
2. Які твори належать до художніх текстів?
3. Які висловлювання за емоційним забарвленням вам відомі? Наведіть приклади.

Запам'ятаймо!

Усний переказ відрізняється від *письмового* довільною формою викладу матеріалу. Йому властиві короткі речення, можливі повтори слів, уточнювальні вислови. В усному переказі виявляються особливості мовця.

Вибірковий переказ — це детальний переказ однієї частини (мікротеми) тексту.

Як підготуватися до переказу тексту

1. Уважно прослухайте або прочитайте текст.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Поясніть, чому текст має таку назву.
4. Визначте мікротеми тексту.
5. Складіть план.
6. Виберіть мікротему, яку ви переказуватимете.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку. Складіть колективно план, визначивши мікротеми.

Андрієва однокласниця Наталя довго хворіла. Повернулася до школи бліда, схудла, швидко втомлювалася.

Андрій розповів мамі про Наталю. Мама сказала:

— Цій дівчинці треба їсти мед і суниці. Тоді вона стане бадьорою, червоношокою... Понеси їй суниць, Андрію, ти ж учора чимало назбирав. І ще назбираєш...

Це так: Андрій дуже любить збирати в лісі суниці. Між зеленим листям блищать проти сонця червоні ягідки. Вони такі солодкі, пахучі. Здається, усі запахи лісу поєдналися в одній маленькій ягоді. Вона подібна до червоної крапельки, що застигла на стеблі. Стиглі ягоди легко відриваються від стебла. Це велике задоволення — збирати суниці й змагатися з друзями, хто швидше наповнить свій кошик...

Андрійкові хочеться понести суниць Наталі, але чомусь соромно. Він так і сказав мамі:

— Соромно мені, не понесу...

— Чому ж тобі соромно? — здивувалася мама.

Андрій і сам не знав, чому йому соромно.

Наступного дня він усе ж таки взяв з дому пакуночок із суницями. Коли закінчились уроки, він підійшов до Наталі. Віддав їй пакуночок із суницями й тихо сказав:

— Це суниці. Ти їж, і щоки в тебе будуть червоні.

Наталія взяла пакуночок. І тут сталося дивне. Щоки її стали червоними, немов мак. Вона прошепотіла: «Дякую!..»

«Чому ж щоки в неї стали червоними? — з подивом подумав Андрій. — Вона ж іще не їла суниць...» (За В. Сухомлинським).

2. Що в тексті свідчить про те, що він художній?

3. Усно перекажіть фрагмент тексту, у якому є опис суниць.

§ 57 Усний та письмовий докладні перекази розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини

Запам'ятаймо!

Докладний переказ тексту — якомога точніше переказування змісту тексту. У переказі потрібно зберегти послідовність подій, про які розповідає автор, особливості його мовного стилю.

Усний переказ того самого тексту відрізняється від письмового. У ньому коротші речення, можливі повтори слів, уточнювальні вислови.

560

1. Прочитайте вірш. Про що в ньому йдеться?

Сонечко

У нашій хаті сонечко живе.
Але не те, що в небі, а живе!
Воно таке маленьке, червоненьке,
із цяточками чорними, гарненьке.
У нашій хаті сонечко живе.

Воно б, напевно, і не дивина,
коли б надворі літо чи весна.
Та зиму треба якось пережити,
і залетіло сонечко до хати.
І залетіла разом з ним весна.

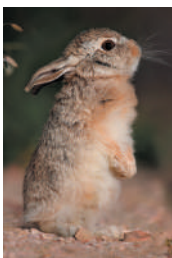
С. Цушко

2. Випишіть з вірша речення, змістом яких є опис сонечка. Які назви цієї комахи вам відомі? А як ви її називаєте?
3. Усно передайте зміст вірша прозовою мовою, використовуючи доречні синоніми й антоніми.

561

1. Прочитайте текст. Придумайте до нього заголовки. Складіть колективно план.

Батько прийшов додому й скликав усіх нас до купи.

— Ну, діти, дивіться, — сказав він.

З картуза на широку лаву талпнулося щось маленьке, сіре, пухнасте. Воно розчепірило лапки, мов на льоду, а вушка злякано прищулило. Ми зачаровано дивилися на зайченя, яке боялось і ворухнутися.

— Нагодуйте його молоком, — порадив батько, — воно їсти хоче.

Блюдечко з молоком підсунули зайченяті під самісінький носик, тільки воно чомусь на нього й не глянуло.

— У неволі не їстиме, — сказав батько. — Доведеться випустити...

Уже вечоріло, коли опинилися на околиці села... Батько зігнувся, розтулив свого картуза — і маленьке зайченя випало на стежку. Думали, що зразу дремене, а воно сиділо й злякано щулило вуха.

— І тут боїться, — сказав батько. — Давайте відійдемо вбік.

Зайченя якось дивно ворухнуло передніми лапками — і таки стрибнуло. М'яко, легенько стрибнуло й скоро зникло у вівсі (За Є. Гуцалом).

2. Докладно перекажіть текст за складеним планом (письмово). Уведіть у свій текст синоніми й антоніми.

562

1. Прочитайте текст. Доведіть, що він художній.

Щойно я був присутній на... концерті. Почалося все з того, що над головою раптом почув стрекотання сороки. Підвів голову — ніякої сороки й близько немає. Що за дивина?

Сорока закричала ще раз. Десь просто над головою. Почав уважно придивлятися й побачив... шпака. Увесь чорний, блискучий — ніби фрак одягнув, а сорочка — перламутрова. Пір'я так і мерехтить на грудях...

Якусь мить шпак мовчки сидів на гілці, чистив пір'я, яке й так бездоганно блищало. Ну справжній тобі артист перед виходом на сцену, який оглядає свій костюм — чи все гаразд.

Шпак меланхолійно підняв голову, трохи схилив її набік — і з його широко розкритого дзьоба полинули ніжні звуки флейти. А потім він видав такі звуки, наче хтось заплескав у долоні. Отакої! Виходить сам собі й аплодує. А що ж, по-вашому, мусить робити, коли немає слухачів? (За С. Мацюцьким).

2. Підготуйте докладний переказ тексту (усно).

§ 58 Усний та письмовий докладні перекази тексту розповідного характеру з елементами роздуму

1. Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку. До якого стилю він належить?

Чому я люблю зиму

Не дивуйтеся, що найбільше я люблю цю пору року. Адже скільки радості від першого снігу. Він покриває землю білим-білим полотном, чистим і святковим.

Сьогодні я йду до зимового лісу привітатися із засніженими соснами. Я так люблю бувати тут узимку! І не тільки летіти з гори на санчатах чи лижах так, щоб дух забивало й сріблясті сосни миготіли перед очима, а й дивитися на сніжинки під яскравим сонячним промінням. Як вони виграють усіма барвами веселки! Вигадлива, неповторна природа: не буває двох однаковісінських сніжинок!..

Звичайно, кожний бачить та уявляє зиму по-своєму. Я ж згадую рядки вірша Олександра Олеся — чудову картину зимового саду після першого снігу.

Сумно і весело! Сльози і сміх!
Зелено, любо, і сіється сніг...
Зимно становиться... трави й квітки
Хутко вбираються в білі свитки...

2. Що в тексті вказує на його розповідний характер?

3. Які в тексті наведені докази того, чому автор любить зиму?

564

1. Готуючись до переказування тексту «Чому я люблю зиму», визначте мікротеми, тематичні речення. Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Тема		
I тематичне речення	II тематичне речення	III тематичне речення
Тематичне слово	Тематичне слово	Тематичне слово

2. Підготуйте усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму «Чому я люблю зиму».

565

1. Прочитайте текст.

Мене звати Майя. Важливо! Прощу не називати мене Майкою, бо майка — це одяг, а я — людина. Іноді мене називають Майченням або Майченятком. Це якщо ви мої друзі, або батьки, або дуже мені подобається!

Я люблю зачіску «котячі вушка». Зелений колір і макарони із сиром. Кроликів і мопсиків. А ще ляльок і літо. І кавуни! Багато кавунів.

Я вчуся в четвертому класі. Нас аж сімнадцятеро! Ми частіше дружимо, хоча, буває, сваримося або сперечаємося. Ще ми жартуємо. А можемо й ображатися. Хтось один чи всі відразу, на когось одного чи на всіх.

...Єва найкраще з усіх знається на математиці. Можливо, це тому, що її вітчим працює в банку. Якимось він прийшов до нас у клас і пояснив, як планувати тижневий бюджет. На що можна сміливо витратити гроші, а на чому можна заощаджувати. Які подарунки доречно дарувати одне одному, а які не варто, бо вони надто дорогі.

...Раїс приїхав у Київ із Джанкоя. Джанкою розташований у Криму. Раїс жив у будиночку посеред персикового саду. Це неймовірно красиво. Але тепер він, його тато, мама, дві сестрички та тітка живуть в орендованій однокімнатній квартирі.

Раїс — кримський татарин. Кримські татари — корінний народ України. Це означає, що він історично сформувався саме в Криму. Давно, коли Україна була частиною Радянського Союзу, кримських татар насильно вигнали з Криму й заборонили повертатися. У них відібрали хати, землю, батьківщину, і це було дуже болісно. Кримські татари почали повертатися до Криму, коли розпався Радянський Союз і постала незалежна Україна. Тоді вони наново будували свої оселі.

І родина Раїса теж. Тепер вони вже вдруге втратили свій дім. Раїсу часто буває сумно, бо його рідний дім опинився на окупованих землях. Можливо, тепер в їхньому будинку поселилися інші люди (За Л. Денисенко).

2. Випишіть речення з однорідними членами речення та поясніть розділові знаки в них.
3. Складіть і запишіть докладний переказ тексту.

§ 59 Письмовий художній твір-опис предмета (тварини) з використанням слів із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності. Аналіз твору-опису

Запам'ятаймо!

Описувати щось означає називати характерні ознаки предмета (форму, розмір, колір тощо).

Художній опис — емоційне, образне висловлювання, яке не лише передає певні відомості, а й збуджує нашу уяву, розвиває фантазію.

Наприклад: *Село! І серце одпочине. Село на нашій Україні — неначе писанка* (Т. Шевченко).

Щоб написати художній твір-опис, треба використати епітети, метафори, порівняння й інші художні засоби. При цьому варто уникати багатослів'я та штучних мовних прикрас, які затемнюють висловлювану думку.

1. Прочитайте художній текст з елементами опису. Визначте його тему й основну думку. Придумайте йому назву. Який об'єкт описує письменник?

Якщо дружити із стежинкою, вона багато цікавого розповість. Тетяна вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку й повела за собою.

Довкола картопелька цвіте біло й рожево, соняхи в золоті бубни вигупують. Зелений огірочок виповз із грядки на стежку: а що тут робиться? Квасоля-повитиця пишається на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз і гарбузиha з гарбузенятами сховалися під лапатим листям — щоб сонце не напекло.

Через стежину снують мурашки. Тягнуть більші за себе гілочки й бадилинки. Тетяна знає: отам, під старою грушею, вони дім собі будують.

А в повітрі золоті цяточки блискають. То бджоли летять по мед: на город, на леваду, у поле.

Веде стежинка Тетяну й усе їй показує. Уже й город закінчується.

А тут бабуся:

— Онучко, іди-но до хати!

По правді, Тетяні не хочеться вертатися. Але треба слухатися. Ну що ж, вона завтра із стежинкою далі піде (*За В. Чухлібом*).

2. Знайдіть і запишіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.
3. Складіть і запишіть короткий художній опис предмета чи явища, які вам добре знайомі (*дорога до школи, улюблений куточок парку, дерево у дворі* тощо). Використайте слова зі зменшувально-пестливими суфіксами та суфіксами згрубілості.

Напишіть художній твір-опис предмета, з яким пов'язані легенди вашого краю.

Запам'ятаймо!

Схема побудови опису тварини

1. Розгляньте тварину й визначте її важливі характерні ознаки.
2. Описуйте спочатку загальне враження — як ми сприймаємо тварину в цілому. Передаємо свої відчуття — чому виникло саме таке враження. Можливо, через форму, розміри, колір.
3. Потім переходимо до деталей. Зосереджуємося лише на важливих, якими описувана тварина відрізняється від інших. Зазначаємо, з чим (ким) можна порівняти тварину.
4. Наводимо образну, емоційну характеристику тварини. Важливо не захопитись і вживати лише ту лексику, яка характерна для опису цієї тварини.
5. Найголовніше для створення опису тварини — це знання термінів. Щоб не викликати ефект комічного, треба розуміти, що подібне у тварини й людини називають по-різному. Наприклад: *порода, масть* (а не *колір*), *тулуб* (а не *тіло*), *морда* (а не *обличчя*), *шерсть* або *хутро* (а не *волосся*), *грива* (якщо це кінь), *дзьоб* (а не *ніс*), *кігті* або *пазурі* (а не *нігті*) тощо.

Прочитайте текст. Які засоби свідчать, що цей текст художній? Складіть план тексту. Випишіть твердження, які виявилися для вас новими.

Бджола — невтомна трудівниця

Хочете дізнатися про невтомну бджолину родину? Так от, хоча бджола й мала комаха, а все в ній влаштоване за потребами! Хоботок, щоб добувати з квітки нектар, медовий зобик — резервуар, у якому бджола переносить нектар і воду, спеціальні корзинки на задніх лапках, куди вона складає кульки з пилку. Навіть віск для будівництва стільників і молочко для годування личинок ця комаха виробляє сама за допомогою власних залоз та органів.

Для того щоб злетіти, їй не потрібно розбігатися: вертикальний зліт і посадку вона робить миттєво, а якщо треба, може в повітрі й зависнути (при цьому махає крильцями майже 250 разів за секунду). Усі ці складні маневри бджола часто виконує з вантажем (пилком і нектаром), що важить стільки ж, скільки вона сама. Навіть сучасним вантажним літакам таке не під силу!

А чому бджола дзижчить? У стані хвилювання вона робить до 500 змахів крильцями за секунду. Така швидка вібрація крилець у повітрі й створює дзижчання (що більша частота змахів, то тонший звук). А підсилюють цей звук дихальця, розміщені під крильцями.

Ці комахи — справжні трудівниці: одна бджілка відвідує за день до 4 тисяч квіток, на кожній з яких виконує запилення своїми шістьма лапками. Щоб виробити 500 грамів меду, робочій бджолі потрібно 10 мільйонів разів злітати від вулика до квітки й назад.

Усі ми, звісно, любимо поласувати медом. Збирати його люди навчилися давно, але раніше для цього потрібно було знищити весь рій. А українець Петро Іванович Прокопович першим у світі зробив вулик і рамку для збирання меду. Його винахід дав можливість збирати мед, не знищуючи бджіл. Було це на початку XIX століття в селі Митченки Чернігівської області. Оце прогрес!

1. Розкажіть про бджолу за схемою художнього опису (див. с. 238). Використайте інформацію з довідки та тексту вправи 568. Не забудьте про префікси й суфікси, які нададуть вашому текстові емоційного забарвлення та виразності.

Довідка: працююча бджілка; смугасте вбрання; стан тонюсінкий; ніжні крильця; мерехтливий політ; сідає на квітку; одноманітне дзижчання; літають по лісах, полях, садах; солодкий нектар; снують до вуликів.

2. Складіть і запишіть художній твір-опис бджоли, використавши в ньому слова із суфіксами та префіксами.
3. Зачитайте два-три твори (*на вибір*). Проаналізуйте їх, використовуючи інформацію з рубрики «Запам'ятаймо!».

Запам'ятаймо!

План аналізу переказу

1. Як розкрито тему тексту, який переказували? (*Повно, не досить повно, частково*).
2. Чи передано основну думку переказуваного тексту?
3. Чи в правильній послідовності переказано текст?
4. Чи не пропущено чогось істотного, чи не дофантазовано того, чого немає в тексті?
5. Чи вдало поєднані типи висловлювання; чи правильно побудовані речення?
6. Наскільки грамотно написано переказ?

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому ознаки художнього опису. Зачитайте відповідні висловлювання.

Куниця — доволі велика тварина завдовжки 33–55 сантиметрів і з хвостом 15–25 сантиметрів, з м'яким і пухнастим хутром — сіро-коричневим на спині та світлішим з боків. На горлі чітко виражена помаранчева пляма, яка взимку трохи тьмяніє.

Лісова куниця, або жовтодушка, — це сутінково-нічна тварина. Веде переважно напівдеревний спосіб життя, їсть білок, мишоподібних гризунів, комах, птахів, лісові плоди, зайців. Найкращі сховища має в дуплах.

Злякавшись, вона стрибає на дерево, летить по гілках — і миттєво щезає. Куниця частіше днює в купах хмизу.

Звір увібрав у себе мудрість і гнучкість змії й недосяжну красу зірничі. Звір, уподібнений часові звичкою причаюватися й уникати людини, викликає в тебе таку ж цікавість, як і потаємний, стрімкий, невловимий руками час (*За Є. Пашковським*).

2. Спишіть два останні абзаци тексту. Обґрунтуйте, що це художній опис.

- Складіть і запишіть художній опис вашої улюбленої тварини. Використайте слова зі зменшувально-пестливими суфіксами та суфіксами згрубілості.

§ 60 Письмовий твір-роздум на тему, пов'язану з життєвим досвідом учнів, у художньому стилі за колективно складеним планом. Аналіз письмового твору

Пригадаймо!

1. Що таке *роздум*?
2. Яке питання ставимо до роздуму?
3. Яка структура висловлювання-роздуму?
4. Якої мети прагнуть досягти, створюючи твір-роздум?
5. Для чого в роздумі використовують такі слова: *тому що; бо; через те що; по-перше; по-друге; адже; крім того; наприклад; отже*.

1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому помилки й визначте їхній тип. Поясніть, у чому вони полягають, і виправте їх.

Мене звати Богдан! Я не знаю ким я буду через двадцять років, але точно знаю ким я **не** буду!

Я не буду продавцем книжок. Ну знаєте який ходить по паркам і пропонує купити книжки... Так ось чому я ним не буду, а тому що якщо мені дати багато книжок я їх не продаватиму, а я їх читатиму.

Не світить мені бути продавцем морозива, бо якщо мені довірити холодильник з морозивом, то морозива там не буде.

Не бути мені лікарем, бо боляче не хочу робити людям.

Поліцейським не буду, тому що в мене в очах двоїться часто і хто знає чи побоятся мене злодії.

Але я точно буду Людиною! (За матеріалами Інтернету).

2. Чи можна назвати цей текст роздумом? Чому? Поясніть, який фрагмент є тезою, який — доказами, а який — висновком.
3. Напишіть невелике висловлювання-роздум про те, ким ви будете через двадцять років.

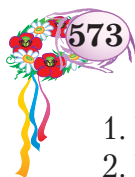

Запам'ятаймо!

Як працювати над складанням твору-роздуму

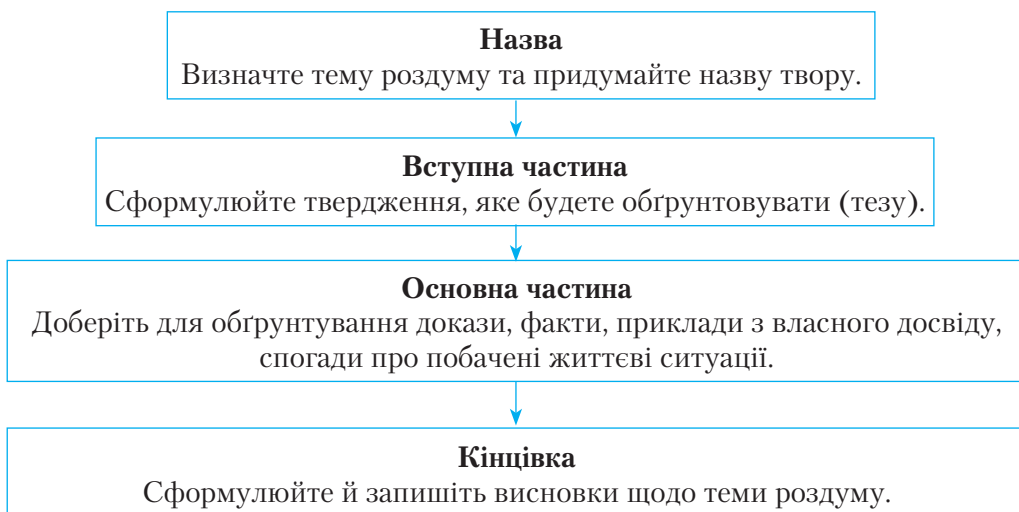
1. Сформулюйте тему, яку ви будете обмірковувати. Наприклад: «Про наш під'їзд (оселю, вулицю, місто)».
2. Сформулюйте твердження — тезу, яку ви будете розвивати, обговорювати.

3. Доведіть (або спростуйте) тезу: а) знайдіть доречні й переконливі докази, чітко їх сформулюйте, розташуйте послідовно; б) доберіть приклади, які ілюструють ваші докази.
4. У творі-роздумі використовуйте вставні слова й словосполучення, сталі сполуки слів: *по-перше; по-друге; я вважаю; на мою думку; очевидно; імовірно; як доказ* тощо.
5. Сформулюйте висновок.

573 Напишіть твір-роздум за колективно складеним планом на одну з поданих тем. Дотримуйтеся схеми.

1. Чому потрібно захищати слабших.
2. Чому потрібно вивчати іноземну мову.
3. Чому необхідно знати історію свого народу.
4. Чого не можна купити за гроші.

1. Прочитайте текст. Скажіть, що для вас означає слово *осінь*.

А що для нас осінь? Осінь — це сухі кленові листочки, що обпадають з дерев. Осінь — це повітря, наповнене запахом дощу та мокрого асфальту. Осінь — це вулиці, запахи яких доливають від кондитерських чи різноманітних кафе (*За Т. Тамілою*).

2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі з елементами опису на тему «Золота осінь». Використовуйте словосполучення (*за бажанням*): *теплі осінні дні; прозоре повітря; проміння ласкавого сонця;*

перша паморозь; осінній вітерець; бабине літо; біле павутиння;
синє небо; пожовкле листя; білий туман; різнокольорова осінь.

1. Прочитайте вірш. Визначте його тему. Придумайте назву.

Шипшина важко віддає плоди.
Вона людей хапає за рукава.
Вона кричить: «Людино, подожди!
О, подожди, людино, будь ласкава.
Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!
Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш.
І просто осінь щоб була красива».

Л. Костенко

2. Як ви вважаєте, це висловлювання є: а) розповіддю; б) описом; в) роздумом; г) розповіддю з елементами роздуму? У якій формі написала авторка вірш — монологу чи діалогу?
3. Чому, збираючи врожай з дерев і кущів, не варто зривати всі плоди? Складіть і запишіть невеликий твір-роздум на тему «Як допомогти птахам узимку?» (*п'ять–сім речень*).

§ 61 Есе про красу й милозвучність української мови

Запам'ятаймо!

Есе — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію, у якому висловлено індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання.

Есе не претендує на вичерпне тлумачення теми.

Прочитайте есе про мовні стилі. Що ви знаєте про стилі спілкування?

У музиці всього сім нот. Основних кольорів, якими художники передають усе різнобарв'я світу, теж сім.

Ми з вами читаємо твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського... Письменники користуються, як і ми, українською мовою. Начебто слова, фарби, звуки — ті самі, але чому ж мистецькі твори такі різні? Тому що кожен із них має свій стиль.

Є стиль в одязі й архітектурі. За стилем поведінки впізнаємо виховану та культурну людину (*С. Єрмоленко*).

1. Прочитайте роздуми п'ятикласників про мову.

Христина Аугутіте: Українську мову я почула не від мами, бабусі, дідуся, а в школі. Вона заповонила мою душу й стала рідною. Я вірю в те, що прийде час, коли всюди лунатиме ця чудова та мелодійна мова. Я прагну розмовляти українською літературною мовою, тому й опановую її в школі.

Сергій Панус: Я вже навчаюся в п'ятому класі, але досі добре пам'ятаю мамину колискову: «Котик сірий, котик білий, не ходи по хаті...» Саме з цими словами українська мова увійшла в мою душу й пам'ять.

2. Запишіть власні роздуми про мову (*два-три речення*).

Напишіть есе «Краса, милозвучність і багатство української мови» за поданим планом. За потреби використовуйте слова, словосполучення та сполуки слів з довідки.

1. Українська мова — мова наших предків.
2. Українська мова — мова моєї країни.
3. Лексичне багатство української мови.
4. Українська мова — мелодійна та милозвучна.

Довідка: усна мова; вільний наголос; урівноваженість голосних і приголосних звуків; переважають відкриті склади; чергування голосних і приголосних звуків; протяжність складів наприкінці слова; синоніми, антоніми, омоніми, пароніми; словники сучасної української мови; сотні тисяч слів; зменшено-пестливі слова; народні пісні, казки; колискові, прислів'я, приказки; кличний відмінок; чітка вимова дзвінких приголосних у кінці складу, слова.

§ 62 Ділові папери. Листування офіційне та неофіційне. Оформлення конверта (або адреси на поштовій листівці)

Пригадаймо!

1. Що таке *лист*?
2. Які бувають листи?
3. Яка будова листа?
4. Що обов'язково треба зазначити наприкінці листа?

Запам'ятаймо!

Ділові папери — це тексти, написані особливою мовою (в офіційно-діловому стилі, про який докладно ви дізнаєтесь у наступних класах). Ділові папери використовують у державних установах для ділового спілкування.

Для текстів цих документів характерні усталені звороти, прості й складні речення з однотипними частинами.

Ділові папери мають чітко визначеного адресата.

Заява, довідка, автобіографія, характеристика, наказ, закон, діловий лист — це зразки висловлювань для ділового спілкування.

1. Прочитайте фрагмент тексту ділового листа. Визначте його тему й різновид. Складіть і запишіть простий план тексту листа.

Шановні майбутні учасники турніру юних журналістів!

Організаційний комітет нагадує вам, що, згідно з положенням про турнір юних журналістів, цього року буде проведено творчий конкурс для команд-учасниць.

Творчий конкурс складається з кількох завдань, кожне з яких учні отримують безпосередньо перед початком чергового завдання.

Раніше на творчих конкурсах були, наприклад, такі завдання: узяти інтерв'ю з якогось конкретного приводу, написати репортаж із заходу, звіт про екскурсію містом, есе на певну тему тощо.

Учасники матимуть час для збирання матеріалу (одну-дві години), потім вони повинні написати текст і здати його кураторові конкурсу.

Бажаємо вам успіхів у підготовці й у наступному турнірі.

Заступник голови оргкомітету

І. Турниченко

2. Випишіть речення, у яких є однорідні члени, звертання та вставні слова.

Запам'ятаймо!

Адресу *відправника* пишемо на конверті вгорі ліворуч у такій послідовності:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Назва вулиці, номер будинку та квартири.
3. Назва міста, області, поштовий індекс.

Адресу *одержувача* пишемо на конверті внизу праворуч у такій послідовності:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Назва вулиці, номер будинку та квартири.
3. Назва міста, області, поштовий індекс.

Адреса відправника, індекс <u>Редько Іван Петрович</u> <u>вул. Садова, 10, кв. 2,</u> <u>м. Маріуполь, Донецька обл.,</u> <u>87551</u>	
Адреса одержувача, індекс <u>Жуков Іван Григорович</u> <u>вул. Соборна, 24, кв. 15,</u> <u>м. Кривий Ріг,</u> <u>Дніпропетровська обл.,</u> <u>50003</u>	

580 Намалюйте в зошиті прямокутник (лицьовий бік чистого конверта). Запишіть на ньому адресу відправника й одержувача (імена й адреси придумайте). Для чого на конверті потрібний індекс?

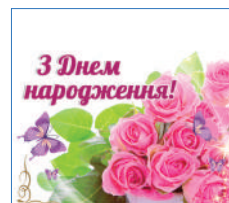
581 Об'єднайтеся в групи. Складіть і запишіть ділові листи різних видів (повідомлення, заява, подяка, скарга тощо) невеликого обсягу до певних установ від імені вашого класу. Куди писати, кому та з якого приводу, кожна група визначає самостійно.

Запам'ятаймо!

Листівка — це картка з цупкого картону чи паперу, на лицьовому боці якої є повноформатне зображення, а її зворотна частина призначена для написання повідомлення й адреси отримувача, а також для наклеювання маркі. Листівки надсилають без конверта.

582 Складіть тексти привітань з нагоди свят, яким присвячені подані листівки. Використайте в них звертання та речення-компліменти.

Про ввічливе листування

- Будьте уважні до адресата, дбайте про його настрій.
- Пам'ятайте про кличний відмінок у звертанні: *мамо, матусенько, тату, татусику, бабуся, дідусю, Ганнусю, Наталочко, Ярославе, Маріє Іванівно, Василю Петровичу.*
- Обов'язково відповідайте на отримані листи.
- Уважно ставтеся до вибору форми ввічливості наприкінці листа.
- До старших людей звертайтеся шанобливо — на *Ви*, а до рідних, друзів і ровесників — на *ти*.
- Неофіційні листи починають звертанням і закінчують словами ввічливості: *добрий день, до побачення, до зустрічі, мої вітання всім родичам, чекаю відповіді, відгукніться на мій лист, на все добре* тощо.
- Після слів ввічливості ставте ім'я автора листа й дату.

1. Прочитайте лист. Яку тему листа до бабусі обрала внучка?

Дороженька бабусю!

Незабаром я закінчую навчання й збираюся до тебе. Не дочекаюся, коли матиму багато вільного часу! Читатиму, малюватиму, їздитиму на велосипеді, а вже про річку й згадувати боюся... Ти ж пускатимеш мене на річку з дорослими?! Я допомагатиму тобі в садку, на городі. Дуже хочу погодувати курей та кроликів.

Я скучила за всіма.

Як здоров'я твоє й дідуся?

Передавай привіт від мене Наталці. Тобі шлють вітання мама, тато, Андрійко.

Цілую. Твоя онука Леся.

20 квітня 2017 р.

2. Напишіть короткий лист-запрошення бабусі й дідусеві (або комусь із родичів чи знайомих).

ДОДАТКИ

Додаток 1

З ОРФОЕПІЧНОГО СЛОВНИКА

вимо́га [ви^емо́га], -ги^е, *д. і м.* -о́зі
вість [в'іс'т'], -т'і, *ор.* -т'у, *мн.* в'іс'т'і, в'іст'ей, *д.* в'іс'т'ам
вітчизня́ний [в'іч:и^ез'н'аний], *м.* (на) -ному / -н'ім, *мн.* -н'і
вранці́ [ўра́н'ці́]
гаря́чий [га́р'ачий], *м.* (на) -чому / -ч'ім, *мн.* -ч'і
дзвіно́чок [дзв'іно́чок], -чка, *м.* (на) -чку, *мн.* -чки, -чк'іў
європе́йський [йе^еўропе́йс'кий], *м.* (на) -кому / -к'ім, *мн.* -к'і
зілля́ [з'і́л'а], -л'а
кав'я́рня [каўйа́рн'а], -н'і, *ор.* -не^ейу, *р. мн.* -ре^ен'
календа́р [кале^енда́р], -ар'а́, *ор.* -ар'ем, *м.* (ў) -ар'і́, *р. мн.* -ар'і́ў, *д.* -ар'ам
льон [л'он], -ну, *м.* (ў) -н'і, *мн.* л'оні́, л'о^н'іў
милува́тися [ми^елува́ти^с'а], милу́юся [ми^елу́йус'а], милу́єшся [ми^елу́йе^с'а],
милу́ється [ми^елу́йе^ц'а], милу́ються [ми^елу́йуц'а]
навча́тися [наўча́ти^с'а], навча́юся [наўча́йус'а], навча́єшся [наўча́йе^с'а], навча́-
ється [наўча́йе^ц'а], навча́ються [наўча́йуц'а]
наро́джений [наро́дже^ений], *м.* (на) -ному / -н'ім, *мн.* -н'і
обере́мок [обе^ере́мок], -мка, *м.* (на) -мку, *мн.* -мки^е, -мк'іў
озвуче́ння [о^звуче^н'а], -н'а
павільйо́н [пав'і́л'йон], -ну, *м.* (ў) -н'і, *мн.* -ни^е, -н'іў
пісе́нька [п'ісе^н'ка], -н'ки, *д. і м.* -н'ці́, *мн.* -н'кі́, -н'о́к
Полта́вщина [полта́ўшчи^ена], -ни, -ні
польові́й [пол'ові́й], *м.* (на) -во́му / -л'о^в'ім, *мн.* -л'о^в'і́
Польща́ [пóл'шча], -щі, -щею
райо́нний [райо́н:ий], *м.* (на) -но́му / -н'і́м, *мн.* -н'і́
річка́ [р'і́чка], -чки^е, *д. і м.* р'і́ц'і́, *мн.* -чкі́, -чо́к
свято́ [с'в'ато́], -та, *мн.* св'я́та́ [с'в'а́та́], свят [с'в'ат]
січень [с'і́че^н'], -чн'а, *ор.* -чне^ем, *м.* (ў) -чн'і
Слова́чина [сло́вац:и^ена], -ни, -ні
спіна́ [спі́на], -ни^е, *д. і м.* -н'і́
Уго́рщина [уго́ршчи^ена], -ни, -ні
украї́нський [украї́н'с'кий], *м.* (на) -кому / -к'ім, *мн.* -к'і́
умі́лий [ўм'і́лий], *м.* (на) -лому / -л'ім, *мн.* -л'і́
ха́тний [ха́т'н'ий], *м.* (на) -н'ому / -н'ім; *ж.* -н'а; *с.* -н'е; *мн.* -н'і́
хом'я́к [хомйа́к], -йака́, *м.* (на) -йаку́ / -йако́в'і, *мн.* -йакі́, -йако́'іў
Черка́щина [че^ерка́шчи^ена], -ни, -ні
ще́дрість [шче́др'іс'т'], -рос'т'і, *ор.* -р'іс'т'у
ювіле́й [йув'і́лей], -йу, *ор.* -йе^ем, *м.* (на) -йі́

ЗІ СЛОВНИКА НАГОЛОСІВ

абетко́вий	навча́ння
абі́де	наза́вжди
абі́як	наздога́д
або́що	не́друг
аге́нтство	немає ча́су
агроно́мія	нена́видіти
адже́	но́вий
асиме́трія	обра́нець
беремо́	одна́ковий
болоти́стий	о́лень
бу́демо	опто́вий
бюлетéнь	осока́, <i>мн.</i> осо́ки
валові́й	ота́ман
везла́	підлі́тковий
весті́	пізна́ння
ветерина́рія	поду́шка
віголошення	по́мілка
видáння	право́пис
визна́ння	прия́тель
випа́док	про́стий
випро́бний	ра́зом
ві́словлення	ре́шето
ві́дгомін	ро́збір
ві́тчим	ро́звідка
граблі́	руко́пис
гро́шей	рукопи́сний
дича́віти	слі́зьми
добові́й	спі́на
добу́ток	тягну́ти, <i>дієсл.</i> тягну́, тягне́ш, тягне́,
до́лішний	тягнемо́, тягнете́, тягнуть;
до́нька	<i>спонук.</i> тягні́, тягні́ть
дро́ва	фарту́х
за́вжди	фено́мен
за́гадка	фо́льга
запита́ння	ца́рина
ідемо́, ідетé	чорно́зем
інжене́рія	чорно́слив
катало́г	щавéль
кропива́	щипці́
куліна́рія	щовесні́
ку́рятина	

ЗІ СЛОВНИКА ОМОНІМІВ

- брак**¹ — нестандартні, зіпсовані, з недоліками вироби; неякісна робота: *допускати брак*
- брак**² — нестача чогось: *брак часу*
- гранат**¹ — фрукт: *стиглий гранат*
- гранат**² — мінерал багряно-червоного кольору: *перстень із гранатами*
- дельта**¹ — гирло річки з острівцями й протоками на замуленій низині: *широка дельта*
- дельта**² — назва четвертої літери грецького алфавіту: *грецька літера дельта*
- дисципліна**¹ — дотримання порядку, організованість: *порушувати дисципліну*
- дисципліна**² — предмет, розділ науки: *гуманітарні дисципліни*
- дріб**¹ — дрібні свинцеві кулі: *свинцевий дріб*
- дріб**² — число, що складається з частин одиниці: *простий дріб*
- дріб**³ — короткі переривчасті звуки від ударів або при стрільбі: *почувся рушничний дріб*
- захід**¹ — одна з чотирьох сторін світу: *прямувати на захід*
- захід**² — дія або засіб для досягнення чогось: *ми вирішили провести цікавий захід*
- захід**³ — рух небесного світила до його зникнення за горизонтом: *захід сонця*
- клас**¹ — природна група в систематиці рослин і тварин: *клас птахів*
- клас**² — навчальна кімната в школі; група дітей одного віку, які разом навчаються: *випускний клас*
- клас**³ — показник якості запропонованого товару, послуги: *вагон першого класу*
- ключ**¹ — пристрій для замикання замка: *замкнути двері на ключ*
- ключ**² — музичний знак: *нотний стан починається з ключа*
- коло**¹ — геометрична фігура: *стати в коло*
- коло**² — *прийм.* біля, близько, поблизу чогось: *коло лісу, коло столу*
- корч**¹ — пень, кущ: *напоровся на корч*
- корч**² — судома: *ноги звело корчем*
- коса**¹ — заплетене волосся: *дівоча коса*
- коса**² — сільськогосподарське знаряддя: *нагострена коса*
- коса**³ — піщана смуга в морі або річці, сполучена з берегом: *птахи збиралися на косі*
- лисичка**¹ — зменшено-пестливе до слова *лисиця*: *Лисичка-Сестричка*
- лисичка**² — їстівний гриб жовтого кольору: *назбирати лисичок*
- літній**¹ — який використовується влітку: *літній одяг*
- літній**² — немолодий: *літній чоловік*
- пара**¹ — два однорідні (однакові) предмети, що становлять одне ціле; дві істоти, що діють разом: *пара коней*
- пара**² — газ, на який перетворюється вода при випаровуванні: *гаряча пара*
- ячмінь**¹ — гостре запалення повік: *лікувати ячмінь*
- ячмінь**² — злакова рослина; зерно цієї рослини: *ячмінь уродив добрий*

ЗІ СЛОВНИКА ПАРОНІМІВ

військовий — воєнний

Військовий — який стосується війська, військовослужбовця: *військовий комісаріат (військкомат)*.

Воєнний — який стосується війни: *карта воєнних дій*.

грівна — гривня

Гривна — у Київській державі шийна прикраса з бронзи, срібла чи золота: *на місці розкопок археологи знайшли багато прикрас, зокрема гривни*.

Гривня — у Київській державі грошова одиниця у вигляді срібного зливка: *новгородська гривня важила 204 г*;

— грошова одиниця України: *на банкноті 500 гривень зображений Г. Сковорода*.

грунтовий — ґрунто́вний

Ґрунтовий — який стосується ґрунту — верхнього шару земної кори: *ґрунтові води, ґрунтова дорога*.

Ґрунтовний — вичерпний, серйозний;

— добре зроблений, проведений: *ґрунтове дослідження*.

індіанець — індієць

Індіанець — представник корінного населення Америки (за винятком ескімосів та алеутів): *житло індіанців, поселення індіанців*.

Індієць — мешканець Індії.

пожежник — пожежний

Пожежник — працівник пожежно-рятувальної служби: *пожежники приїхали вчасно*.

Пожежний — який стосується запобігання пожежам та їх гасіння: *пожежна служба, пожежна машина*.

посмішка — усмішка

Посмішка — вираз обличчя, вуст, що виражає глузування: *крива посмішка*.

Усмішка — вираз обличчя, вуст, що виражає вдовolenня: *лагідна усмішка*;
— невеликий художній гумористичний твір: *усмішки Остапа Вишні*.

туристичний — туристський

Туристичний — який стосується туризму — спеціально організованого активного відпочинку: *туристична агенція*.

Туристський — який стосується туристів: *туристське спорядження*.

численний — чисельний

Численний — який є у великій кількості: *численні втрати*.

Чисельний — який стосується числа:

— виражений числом, числовий: *чисельне рішення рівняння*;

— кількісний: *чисельне збільшення*.

шкіряний — шкірний

Шкіряний — виготовлений зі шкіри, пов'язаний з її виготовленням;

— обтягнутий, оздоблений шкірою: *шкіряні рукавички*.

Шкірний — який стосується шкіри — зовнішнього покриву тіла людини і тварин: *шкірні хвороби*.

Відповіді на загадки, ребуси, кросворди

Вправа 32. 1. Нічого. **Вправа 34.** 1. Крапка. 2. Знак питання. 3. Знак оклику. **Вправа 44.** Завжди, слово, люди, шанували, мудре. **Вправа 58.** 1. Лист. 2. Екскурсія. 3. Композитор. 4. Столиця. 5. «И». 6. Канікули. 7. Автор. ЛЕКСИКА. **Вправа 79.** 3. Слово. **Вправа 116.** *Зашифровані слова в рядках:* сова, софа, сазан, фазан, шапка, сапка. **Вправа 121.** 2. Добір синонімів. **Вправа 132.** Ніскільки. **Вправа 133.** Хвіст надворі, ніс у коморі. Хто хвіст поверне, той у дім заверне. Відгадка — ключ. **Вправа 137.** 1. Закінчення. 2. Префікси та суфікси. **Вправа 152.** 2. Червона рута. **Вправа 196.** 1. Сак і рак. 2. Гриби і риби. 3. Макарони. 4. Борщик. **Вправа 207.** Зима. **Вправа 210.** Віхола. Рукав. **Вправа 212.** 1. Злива та слива. 2. Плід і пліт. **Вправа 213.** Шуліка. **Вправа 217.** Квітень. Гайворон. **Вправа 228.** 1. Гава. 2. Ганок. 3. Гудзик. **Вправа 229.** Черговий. **Вправа 237.** 1. Молдова. 2. Польща. 3. Росія. 4. Словаччина. 5. Румунія. 6. Угорщина. 7. Білорусь. **Вправа 240.** Літера «м». Літери «Д» і «н». **Вправа 252.** Книжка. **Вправа 278.** Кишеня. Метро. **Вправа 282.** 1. Абрикос. 2. Автомобіль. 3. Верблюд. 4. Горизонт. 5. Двоколісний велосипед. **Вправа 283.** *По горизонталі.* 2. Калачі. 4. Пелена. 5. Шелест. 6. Травень. 7. Криниця. 8. Вересень. *По вертикалі.* 1. Лимон. 3. Палець. **Вправа 292.** Коляда. Січень. **Вправа 303.** Очерет. Ведмідь. **Вправа 314.** Вість. Піст. Якість. **Вправа 316.** *По горизонталі.* 1. Заг'ястний. *По вертикалі.* 2. Хвастливий. 3. Пестливий. 4. Кістлявий. 5. Шістнадцять. 6. Хворостяк. 7. Контрастний. 8. Баластний. 9. Туристський. **Вправа 330.** Оберіг. Оберегу. **Вправа 339.** 1. 20 км. 2. Новий рік — святковий день 1 січня. 3. Не завжди: у переступному (високосному) році в лютому 29 днів. 4. На стільки само — на п'ять років. 5. О шостій та о вісімнадцятій годині. 6. 1 год 20 хв. 7. Чотири години. 8. Однаково: кілограм завжди кілограм. **Вправа 341.** Тішити, прихилити, скибка, цирий, ожина, скинути, крихітка, гілка, кит, учитель... **Вправа 353.** Буряк. Криниця. Молоко. Берег. **Вправа 360.** 6. Сьогодні. **Вправа 370.** 1. Улітку. 2. Ключ. 3. Горизонт (або обрій). 4. Повітря. 5. Картопля. 6. Соняшник. **Вправа 374.** *По горизонталі.* 5. Донька. 6. Цибулька. 7. Наталка. *По вертикалі.* 1. Ялинка. 2. Брунька. 3. Пташинка. 4. Білка. **Вправа 377.** Олівець. Заєць. **Вправа 380.** Апостроф. **Вправа 393.** Синтаксис. **Вправа 412.** Якщо в родині лад, усяк тому рад. **Вправа 421.** Ніскільки, бо на вербі грушки, а на сосні яблука не ростуть. **Вправа 423.** 1. Сіль. 2. Листяне дерево. 3. Кропива. **Вправа 492.** *Зашифровані слова в рядках:* дідусь; млин; віз; вночі; хмари; дівчинка; хлопчик; ліс; гриби; мішки; мішок; сніжинки; квіточки; листочки; сонячні зайчики; дощові краплини. РОКОВИК. **Вправа 532.** Звуки ми чуємо та вимовляємо, а букви бачимо та пишемо.

ЗМІСТ

Від авторів	3
-------------------	---

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова — державна мова України	5
---	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2. Усні й письмові висловлювання. Аудіювання, читання, говоріння, письмо	9
§ 3. Текст. Основні ознаки тексту	14
§ 4. Структура тексту. Тема, мікротема, тематичне речення. Простий план завершеного тексту	18
§ 5. Види речень за метою висловлювання. Інтонація речень. Розділові знаки в кінці речення	22
§ 6. Слово як компонент речення. Слово як частина мови	26
Завдання для самоперевірки	33

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 7. Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова (<i>повторення</i>)	35
§ 8. Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (<i>повторення</i>). Тлумачний словник	39
§ 9. Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів	43
§ 10. Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів	45
§ 11. Омоніми (<i>повторення й поглиблення</i>). Ознайомлення зі словником омонімів	50
§ 12. Пароніми. Ознайомлення зі словником паронімів	53
§ 13. Лексична помилка та її умовне позначення (<i>практично</i>)	57
Завдання для самоперевірки	62

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 14. Основа слова (<i>корінь, суфікс, префікс</i>) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова	65
§ 15. Форми слова. Змінні й незмінні слова	70
§ 16. Правопис значущих частин слова (<i>повторення</i>). Вимова й написання префікса <i>з-</i> (<i>зі-, с-</i>)	74
§ 17. Вимова й написання префіксів <i>роз-, без-</i>	77
§ 18. Вимова й написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	79
Завдання для самоперевірки	83

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 19. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки	85
§ 20. Приголосні тверді й м'які	89
§ 21. Дзвінки й глухі приголосні	91

§ 22.	Вимова звуків, що позначаються буквами <i>z</i> і <i>r</i>	95
§ 23.	Позначення звуків мови на письмі. Алфавіт (абетка, азбука). Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв <i>є, ї, ю, я</i> та <i>щ</i>	98
§ 24.	Склад. Основні правила переносу слів	103
§ 25.	Наголос. Словник наголосів. Орфоепічний словник. Орфоепічна помилка	106
§ 26.	Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] у коренях слів	111
§ 27.	Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом	115
§ 28.	Ознайомлення з орфографічним словником. Орфограма (<i>практично</i>). Орфографічна помилка (<i>практично</i>), її умовне позначення	119
§ 29.	Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків	122
§ 30.	Спрощення в групах приголосних	126
§ 31.	Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Чергування [o] – [a], [e] – [i], [e] – [и]	130
§ 32.	Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Чергування [o], [e] з [i]	133
§ 33.	Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Букви <i>и, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>z, к, х</i> у коренях слів	137
§ 34.	Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с]	140
§ 35.	Основні випадки чергування <i>у–в, і–й, з–із–зі</i>	144
§ 36.	Позначення м'якості приголосних на письмі буквами <i>ь, і, є, ю, я</i> . Правила вживання м'якого знака	149
§ 37.	Правила вживання апострофа	154
	<i>Завдання для самоперевірки</i>	158

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 38.	Словосполучення. Головне та залежне слово в словосполученні	160
§ 39.	Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок)	164
§ 40.	Речення з одним головним членом	170
§ 41.	Другорядні члени речення: додаток, означення, обставина	175
§ 42.	Речення з однорідними членами (без сполучників і зі сполучниками <i>а, але, і</i>). Кома між однорідними членами речення ..	179
§ 43.	Узагальнювальне слово в реченні з однорідними членами. Двокрапка й тире при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами	183
§ 44.	Звертання. Непоширені й поширені звертання. Розділові знаки при звертанні (<i>повторення</i>)	187
§ 45.	Вставні слова та сполучення слів	191
§ 46.	Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком. Кома між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниковим і сполучниковим зв'язком	195
§ 47.	Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові	200
§ 48.	Діалог. Тире при діалозі	203
	<i>Завдання для самоперевірки</i>	207

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В КІНЦІ РОКУ

§ 49. Лексикологія	210
§ 50. Будова слова й орфографія	213
§ 51. Фонетика й графіка. Орфоепія й орфографія	216
§ 52. Синтаксис і пунктуація	220

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

§ 53. Спілкування — важлива складова культури людини	223
§ 54. Діалогічне й монологічне спілкування	225
§ 55. Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум. Особливості будови висловлювань. Особливості будови розповіді, опису й елементарного роздуму	228
§ 56. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета, за колективно складеним планом	232
§ 57. Усний та письмовий докладні перекази розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	233
§ 58. Усний та письмовий докладні перекази тексту розповідного характеру з елементами роздуму	235
§ 59. Письмовий художній твір-опис предмета (тварини) з використанням слів із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності. Аналіз твору-опису	237
§ 60. Письмовий твір-роздум на тему, пов'язану з життєвим досвідом учнів, у художньому стилі за колективно складеним планом. Аналіз письмового твору	241
§ 61. Есе про красу й милозвучність української мови	243
§ 62. Ділові папери. Листування офіційне та неофіційне. Оформлення конверта (або адреси на поштової листівці)	244

Додатки

<i>Додаток 1.</i> З орфоепічного словника	248
<i>Додаток 2.</i> Зі словника наголосів	249
<i>Додаток 3.</i> Зі словника омонімів	250
<i>Додаток 4.</i> Зі словника паронімів	251
<i>Додаток 5.</i> Відповіді на загадки, ребуси, кросворди	252

Навчальне видання

*Єрмоленко Світлана Яківна,
Сичова Вікторія Томасівна*

Українська мова

5 клас

Підручник для закладів загальної середньої освіти

Видання друге, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за кошти державного бюджету. Продаж заборонено

У виданні використані ілюстрації художників *Н. Аксьонової, В. Анікіна, В. Дунаєвої, В. Єрка, Ю. Мітченко, Н. Мордас, Л. Постних, К. Штанко* та матеріали з інтернет-видань, що знаходяться у вільному доступі.

Редактори *М. Жук, Т. Мусієнко*
Макет *Ю. Ясінської*
Художній редактор *Т. Канарська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

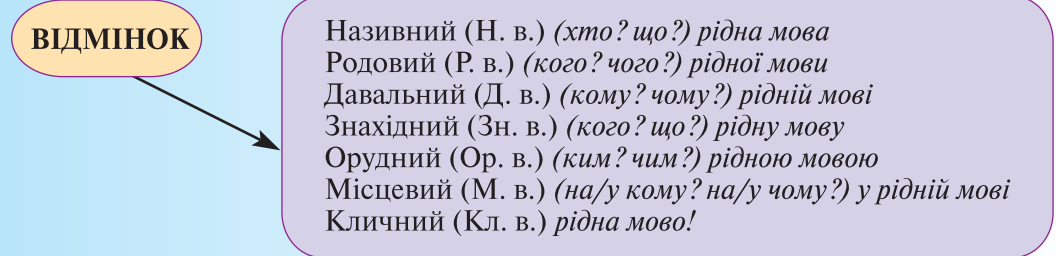
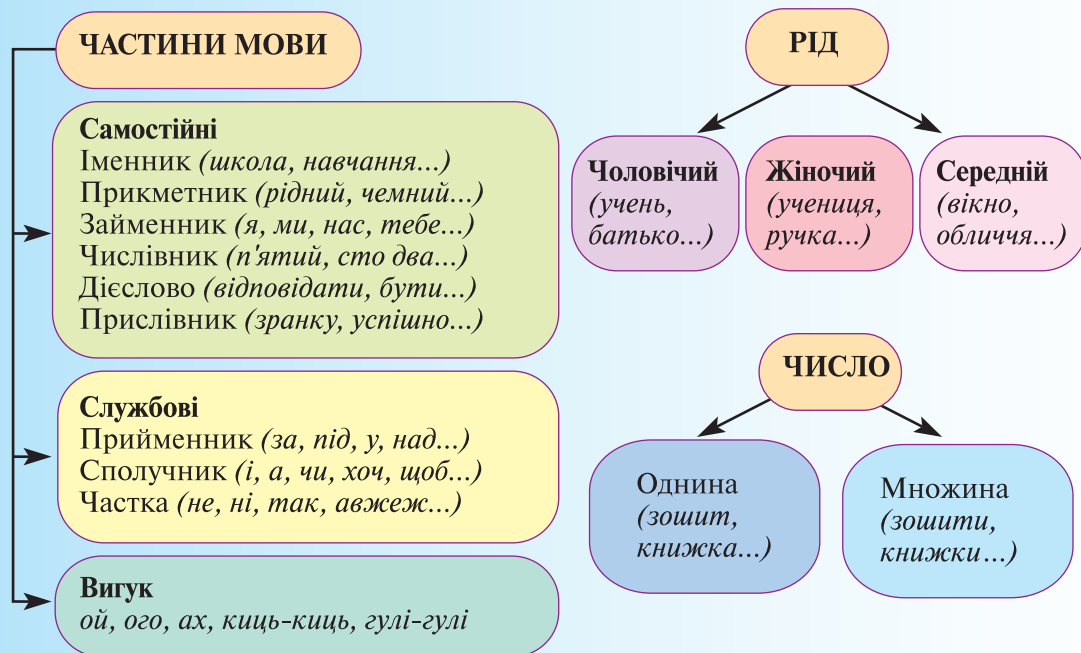
Підписано до друку 20. 04. 2018 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс.
Ум. др. арк. 20,736. Обл.-вид. арк. 17,40.
Умовн. фарбовідб. 82,944.
Наклад 61 271 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01133.
тел./факс: 253-98-04. E-mail: info@gramota.kiev.ua;
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

МОРФОЛОГІЯ

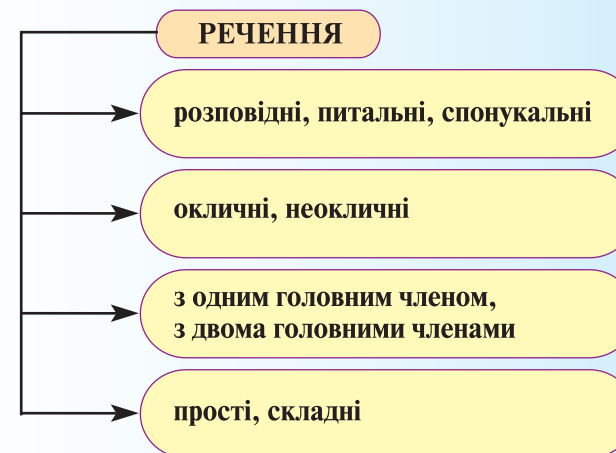
СИНТАКСИС

ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він є?	який? чий? котрий?	кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	де? куди? звідки? коли? чому? як?

Приклад

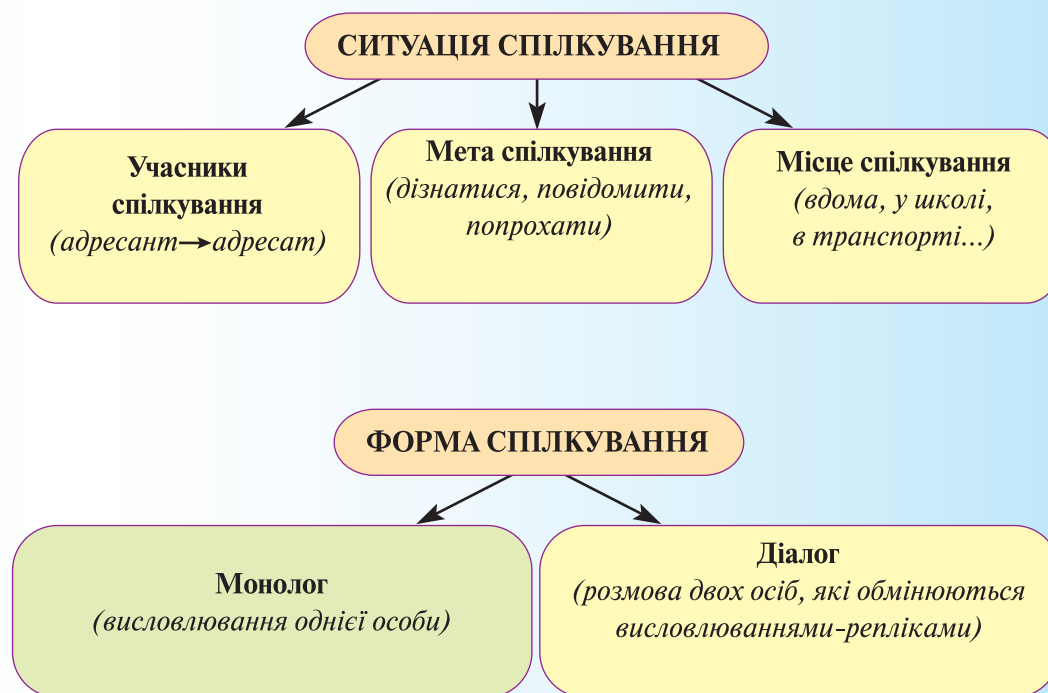
Біла чайка низько пролітає над затокою і торкається крилом води.

БУДОВА СЛОВА

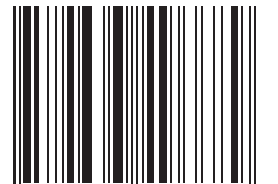

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ISBN 978-966-349-668-9

9 789663 496689 >